

PS 7186

V první části knihy autor podává přehled o vývoji teoretického myšlení v sociologii rodiny od jejich počátků v 19. století, hlavní důraz však zde klade na stále inspirující velké teorie 50. let 20. století a na pokusy o jejich překonání v 70. a 80. letech. V druhé části přináší systematický přehled současného stavu poznání takových fenoménů, jako jsou fungování rodiny v systému sociální a majetkové nerovnosti, mechanismy vzájemného výběru partnerů, změny v povaze rodičovství a dětství ve vyspělých společnostech, vliv všeobecné zaměstnanosti žen na rodinné chování a další. V závěru nastiňuje probíhající diskusi o transformaci rodiny ve věku individualizace a o soudobých sociologických teoriích intimity, sexuálního chování a párových vztahů.

Přehled, který tato kniha přináší o stavu a vývoji sociologických teorií rodiny, je na českém knižním trhu ojedinělý. Kniha je určena studentům sociálních věd jako uvedení do oboru i jako příručka pro orientaci širokému okruhu profesionálních pracovníků, kteří se zabývají problematikou manželství, párového soužití, rodiny, výchovy i vztahu soukromého a veřejného života.

Jak ovlivňuje rodina šance dítěte na úspěch v životě a v čem se liší vliv rodiny a školy? Jaká vysvětlení nabízí sociologie pro růst rozvodovosti, nesezdaného soužití a odkládání mateřství?

Působí zaměstnání ženy na rozvoj dítěte v rodinách vysokoškoláků jinak než v rodinách dělnických?

Riskuje odkladem sňatku víc vzdělaná žena, anebo žena s nižší kvalifikací?

A jak je tomu u mužů?

Čím se liší třetí sexuální revoluce, kterou právě procházíme, od těch dvou předchozích?

Co je to sňatkový trh a jak u nás funguje?

Ivo Možný je profesorem sociologie a od roku 1998 děkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Původně vystudoval literární vědu a pracoval jako žurnalista.

Sociologii vystudoval postgraduálně a specializoval se na sociologii rodiny. Kromě svého pedagogického působení na Filosofické fakultě v Brně pracoval v 70. letech nějakou dobu i jako manželský poradce. Je autorem tří odborných monografií, pravidelně publikuje v českých i zahraničních vědeckých časopisech.

Cílem knižnice **Základy sociologie** je zmapovat stav bádání a podat přehled výsledků, k nimž dospěla sociologie v jednotlivých disciplínách. Knižnice bude uceleným souborem původních prací českých a slovenských autorů.

ISBN 80-86429-05-9

9 788086 429052

Doporučená cena 190 Kč

Sociologie rodiny

Ivo Možný

Ivo Možný

Sociologie rodiny

druhé vydání

Ivo Možný

Sociologie rodiny

Knihovna FSE UJEP

4 2 1 2 1 1 4 3 9 4

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Vydání knihy podpořila Grantová agentura ČR
(grantový projekt reg. č. 403/95/0526).

Recenzovali Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc.
a Doc. PhDr. Ivo Plaňava.

PS 718 b
UNIVERZITA J. E. PURKYNĚ
v ÚSTÍ NAD LABEM
Fakulta sociálně ekonomická
knihovna ①
400 96 Ústí n. L., Moskevská 54

14 394

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Praha 2002.
Vydání druhé, upravené.

Ediční řada **Základy sociologie**, 8. svazek.

Řídí ediční rada ve složení Prof. PhDr. Ivo Možný, CSc.,
Prof. PhDr. Miloslav Petrusek, CSc. a Doc. PhDr. Jan Keller, CSc.

Odpovědné redaktorky Alena Miltová a Iva Pachtová (1999)
a Karolína Kamberská (2002).

Návrh obálky a logo řady Rudolf Štorkán.

Sazba Depasia, 273 53 Hostouň 89.
Vytiskl FINIDR, s.r.o., Lipová ul., Český Těšín.

Adresy vydavatelů:

Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha 4-Kamýk.
Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha 5-Zbraslav.

Adresa nakladatelství:

Jiřská 1, 110 00 Praha 1.

Distribuce pro Slovensko:

Artforum, s.r.o., Kozia 20, 811 03 Bratislava.

© Ivo Možný 1999, 2002

ISBN 80-86429-05-9

ZÁKLADY SOCIOLOGIE

PRAHA 2002

Pátá kapitola	
ZALOŽENÍ RODINY: SŇATKOVÝ TRH, LÁSKA A SEX	99
5.1. Sňatkový trh – teorie a deskripce	100
5.2. Sex, láska a jiné poměry mezi pohlavími	115
Šestá kapitola	
RODIČE, DÍTĚ A SOCIALISACE V RODINĚ	123
6.1. Rodičovství	124
6.2. Socialisace dítěte	141
Sedmá kapitola	
RODINA, DOMÁCNOST A EKONOMIKA	149
7.1. Zaměstnaná žena a rodina	149
Osmá kapitola	
ROZVOD A OPAKOVANÉ MANŽELSTVÍ	171
8.1. Historický vývoj právní úpravy zániku manželství	172
8.2. Vývoj rozvodovosti u nás a v mezinárodním srovnání	176
8.3. Příčiny a koreláty rozvodovosti	181
8.4. Opakované manželství	194
8.5. Perspektiva	195
Devátá kapitola	
KONEC RODINY?	199
9.1. Teorie rodiny v teorii individualisace	200
9.2. Individualisace transformuje lásku: důsledky pro rodinu	208
9.3. Intelektuální vise lásky a intimity a první testy této vise v sociologii	216
Bibliografie	221
Jmenný rejstřík	241
Věcný rejstřík	247

Ediční řada ZÁKLADY SOCIOLOGIE

Seznam vydaných titulů

Stanislav Hubík: *Sociologie vědění* (1999)

Michal Hřečka: *Sociální deviace* (2001)

Jan Keller: *Sociologie byrokracie a organizace* (1996 a dotisk 2001)

Jan Keller: *Sociologie a ekologie* (1997)

Petr Mareš: *Sociologie nerovnosti a chudoby* (1999)

Ivo Možný: *Sociologie rodiny* (1999 a 2002)

Jiří Příbáň: *Sociologie práva* (1996 a dotisk 2001)

František Znebežánek: *Sociální hnutí* (1997)

Autorská předmluva a poděkování

Když jsem, počínaje psát tuto knížku, načrtl si její žádoucí obsah, rozdělil ho do kapitol, podkapitol a na jednotlivá témata, měl jsem napsaných dvacet stran. Chmurně jsem si pomyslel, že když to doplním o tituly nejvýznamnějších prací, nemusím ani přidávat podtitulky a nebudu mít s vlastním psaním už moc starostí: v rozsahu závazně limitovaném knižnicí na ně už skoro žádné místo nezbude.

Existují takto napsané referenční příručky, i v sociologii rodiny se jim některé přehledy dosti blíží. Je tam snad všechno (kdo ví?) – ale nedá se to číst. Sociologie rodiny je dnes neobyčejně rozvětvená disciplína, ke každé z kapitol by bylo možné napsat samostatnou knížku, a ony také napsány byly. Počítají se už spíše v tisících než ve stovkách.

Někdy od poloviny šedesátých let se náš obor rozvětvil až do té míry, že ztrácí vnitřní konzistenci. Diferencoval se postupně hned podle tří kritérií. Za prvé se do něj promítá skutečnost, že sociologie je multiparadigmatická. Mluví několika odbornými jazyky a překlad mezi nimi je obtížný. Druhá diferenciací probíhá mezi národními sociologiemi: na rozdíl od přírodních věd, ne všechna témata jsou stejně relevantní ve všech společnostech. V sociologii lze publikovat i „pro domácí spotřebu“ a z jistého hlediska je to dokonce to nejdůležitější. Sociologie má smysl především jako kritická sebereflexe společnosti – své vlastní společnosti. Třetí a nejvýraznější diferenciací pak přináší samozřejmě stále se prohlubující specializace: je možné věnovat se úspěšně dejme tomu problémům rozvodovosti v seniorském věku a nečíst nic o dejme tomu konstrukci rodinných mýtů, a naopak. Tímto způsobem se původně jednotné univerzum rozpadlo v sadu nekompatibilních disciplín. Psát za této situace obecnou, přehledovou studii o „sociologii rodiny“ je tak nevděčná práce, že se jí může ujmout snad už jen vysloužilý kantor.

Abych tedy dodržel původní záměr knižnice, o níž jsem hluboce přesvědčen, že právě v naší situaci má smysl, a předložil čtenáři text, který by aspoň mne samého smrtelně nenudil, musel jsem materiál drasticky probrat. Především arbitrámě. Neprozradím, co všechno jsem přeskočil a vypustil, každý specialista si svou chybějící kapitolu či podkapitolu v textu najde bez potíží sám. Druhé zjednodušení mi ulehčil vlastní li-

mit: znám velmi špatně francouzskou produkci. To málo, co z ní znám, považuji za svěží, inspirující a natolik osobité, že bych považoval za báječné, kdyby někdo sepsal příručku *Francouzská sociologie rodiny*. Tady si bude muset český čtenář počkat na jiného autora, anebo se naučit francouzsky. Třetím selektujícím prvkem bylo zaměření knižnice, jež si klade za cíl pomoci překlenout propast mezi naší a světovou sociologií po naší půlstoleté absenci v sociologickém diskurzu. Byvše izolováni od vývoje moderního myšlení po půl století, nemůžeme dost dobře rozumět postmoderním autorům, kteří mají tento vývoj samozřejmě zažitý: pokusy vstoupit rovnou do jejich debaty pak často žalostně připomínají nadšené přitakávání horlivého venkovana na sympoziu o úpadku velkoměst. I proto tu čtenář zprávy o tom, co se objevilo na posledních salonech v Paříži a v New Yorku, najde jen okrajově a v přiměřené proporcii k perspektivě této půlstoleté absence. Také na knížku o postmoderní sociologii rodiny se sám těším. (Nemohla by se ovšem jmenovat sociologie rodiny, nýbrž sociologie intimity.)

Posledním mechanismem výběru byla metoda psaní. Určila ji povaha materiálu, tedy jeho původního zdroje. Rodina právě v posledním půlstoletí prošla tak dramatickými proměnami, že se mi nezdálo dost dobře možné psát o teoriích rodiny a pominout vyprávění o změnách instituce, kterou se snaží vysvětlit: přesuny ve vnitřní struktuře relevance postupně dominujících teorií zůstaly by nevysvětlitelné. Příběh těchto změn pomáhá snad také knížku přece jen trochu zčitelnit.

Každý profesionální vypravěč ale ví, že když vypravuje tentýž příběh několikrát, každý večer, kdy ho vypráví, organizuje se mu v nových a nových alternativách, až by z těch alternativ mohl složit příběh docela odlišný.¹ Propouštím tento text k čtenářům v naději, že ty nejzajímavější alternativy, jež linie tohoto vyprávění pominula, budu moci do něj ještě jednou doplnit.

Příběh sám má tedy svou historii, a na jeho vzniku podíleli se kromě autora mnozí. Rád bych poděkoval všem, kdo mi k němu dávali podněty a bez jejichž kritické reakce a doplňujících poznámek by nezískal svou podobu. Po dvou, třech desetiletích práce v oboru nelze je ani vyjmenovat. Chtěl bych ale zmínit aspoň ty, kteří některé části této práce četli a/nebo jsem je s nimi přímo diskutoval, či se na ní podíleli jiným způsobem. Jsou to zejména odborní recenzenti mého textu Miloslav Petrušek a Ivo Plaňava; jejich posudky přinesly mi mnoho podnětů a zabránily několika mým pochybením. Zavázán jsem i svým milým kolegům z katedry sociologie Fakulty sociálních studií na Ma-

sarykově univerzitě v Brně Janu Kellerovi, Haně Librové, Radimu Maradovi, Petru Marešovi a Ladislavu Rabušicovi, s nimiž jsem měl to potěšení po léta své odborné problémy diskutovat, ale i těm mladším. Zvláště je třeba zaznamenat Aleše Burjanka, který pro mne připravil grafy, Ivu Šmídovou, Marii Přidalovou a Davida Macka, kteří mi asistovali v konečné technické úpravě rukopisu, a Libora Cahu, který stál na mé straně v zápasech s PC.

Jak je to v obdobných případech obvyklé, i já musím konstatovat banální pravdu, že jsem všem opravdu velice vděčný za upozornění na chyby, za kritické poznámky a nové podněty; za ty chyby a omyly, které v textu zůstaly, však samozřejmě neodpovídají, už proto ne, že ne na všechny jejich připomínky jsem reagoval, ať už z toho důvodu, že to bylo nad mé síly, anebo proto, že mám svou hlavu.

Poděkování dlužím také **Grantové agentuře ČR**, která umožnila velkorysou podporou v **grantu č. 403/95/0526** vydávání všech svazků této knižnice. Zavázán jsem i Aleně Miltové a nakladatelství **SLON** za vydavatelskou péči, kterou rukopisu věnovali; spolupráce s ní je pro mne vždycky velkým potěšením. Že jsem vůbec dopsal tuto knihu, za to pak vděčím báječné oaze blaha, kterou pro badatele v humanitních vědách vytvořil ve Vídni *Institut für die Wissenschaften vom Menschen* – půlroční badatelský pobyt tam už několika Čechům připomněl, jak u nás taková instituce chybí, a já stále doufám, že za útlek pro dokončení příštího spisu budu moci poděkovat českému akademickému ústavu.

Ve Vídni a v Kulířově, v lednu až srpnu 1997

autor

První kapitola

RODINA JAKO MORFOSTATICKÁ INSTITUTE?

Sociologie se od počátku devatenáctého století rozvíjela jako velký intelektuální projekt, zpracovávající vzrušení, úzkost i nadšení, vzbuzené rozpadem tradičních společností na evropském kontinentu a v jeho kulturním okruhu. Politická smršť, jež kácela trůny po tisíc let nevyvratitelné, vznik nacionálního státu, masivní nástup dosud přehlíženého „třetího stavu“ – měšťanů, nová artikulace nerovnosti a probouzející se sebevědomí a asertivita dělnictva jako „čtvrtého stavu“, úplně základní změny ekonomických pořádků, naděje, jež vzbuzovaly ohromné zdroje uvolňované vědou jako novou výrobní silou, i lidský kapitál, osvobozený občanskými svobodami, – ale také obavy, jež vystávaly tváří v tvář rýsujícím se konfliktům mezi mladými nacionalismy i mezi masovými ideologiemi, zhroucení tradičních mechanismů sociální kontroly při rozsáhlé urbanizaci a sekularizaci, to všechno bylo součástí laviny změn, pro niž historikové těžko hledali obdobu.

Sociologie se konstituovala, aby tyto změny intelektuálně zvládla tím, že je vysvětlí – anebo aspoň racionalizuje, tj. zpřehlední a uspořádá tak, aby neděsily. Velké vyprávění o pokroku muselo obsahovat i něco stálého, na co se lze opravdu spolehnout; báječná loď moderního věku potřebovala kotvu. Našla ji ve vyprávění o rodině, která tvoří základ státu, tváří v tvář změnám trvá a poskytuje útočiště v nepohodě.

Učebnice sociologie po dlouhou dobu začínaly tvrzením, že rodina je pro sociologii příkladem morfostatické instituce. Představuje sociální zařízení, jehož primárním účelem je vytvářet soukromý prostor, stíněný proti vířícímu a nepřehlednému světu veřejnému. Chrání své členy, nemění svůj tvar, vnitřní uspořádání ani habitus a změny ve svém okolí vyrovnává. Vývoj či pokrok tím rodina ovšem nebrzdí. Naopak: svou stabilitou dynamiku umožňuje a v jistém smyslu i podporuje, protože brání společenský systém před chaosem a zhroucením.

Tak, jako byla rodina kotvou jistoty pro obyčejného člověka, byla i pro badatele při reflexi společenského vývoje stálým prvkem analytického systému. O rodině si mohl být sociální teoretik dlouho jist, že se ve svých funkcích i základní struktuře ve svém dnešním stavu nelí-

ší významně od toho, jak vypadala na počátku naší civilizace. A že může s rozumnou mírou jistoty předpokládat principiálně stejné fungování a strukturu rodiny třeba i po dalším století dynamického vývoje moderních společností. Povaha moci, povaha osídlení, povaha nerovnosti, povaha práce – to všechno a ještě mnohé další procházelo revolučními změnami a dalo se očekávat, že se bude měnit i dále. Ale tatínek, maminka a děti? Jevilo se, že rodina působí a bude dál působit jako nenápadný, ale velmi významný stabilizující moment, který zaručuje společnosti koherenci a staví hráz anomii v proudu radikálních změn.

Toto přesvědčení vládlo v sociologii po celé devatenácté a ještě i přes první polovinu dvacátého století. Pokud bylo vzácně zpochybněno, pak jen nostalgickými hlasy těch, kdož litovali zániku tradičních společností; i ti však viděli ten zánik spíše v úpadku rodinného života nižších vrstev společnosti.

Přesvědčení o tom, že (měšťanská) evropská rodina devatenáctého století vyznačuje se tak znamenitou funkcí, že odkazuje k něčemu, co tu vlastně vždycky bylo a také tu navždy zůstane, nerušily ani koloniálními výboji zprostředkované kontakty s jinými kulturami a jinými uspořádáními legitimacy reprodukčního procesu. Byly vesměs zpracovávány v povážlivě spekulativní konstrukce. Univerzitního profesora či soukromého učenice druhé poloviny devatenáctého století (ženy se tehdy podobným aktivitám ještě nevěnovaly), bezpečně usazeného v patriarchálním prostředí měšťanské rodiny, muselo hřát a příjemně vzrušovat rozvíjení představ o nelítostném matriarchátu na počátku našich dějin a o kuriózních snubních praktikách divošských kmenů na ostrovech věčné lásky. K jeho konceptu rodiny to všechno tvořilo jen jakési barvitě pozadí.

* * *

Přesvědčení o stabilitě a neměnnosti určité, pro náš kulturní okruh charakteristické formy rodiny ovšem nutno odlišit od stability přesvědčení, že rodina je stabilizujícím prvkem sociálního systému, ať už vypadá jakkoli. Už nejstarší etické a morálně normativní spisy poukazují na to, že jakmile lidé přestávají plnit rodinné závazky, společnost ztrácí svou sílu. **Konfucius** byl už před dvaceti pěti stoletími přesvědčen, že by přibylo štěstí a prosperity, kdyby se každý choval řádně ve svém rodinném životě. Nepřehlédnutelná část nejstarších posvátných židovských knih – *Exodus*, *Deuteronomium*, *Ecclesiastes* i *Žalmy*

a *Příslovi* – klade důraz na význam poslušného dodržování pravidel rodinného života. Také nejstarší dochované indické spisy – jako *Rgvéd*, napsané někdy v druhém tisíciletí před našim letopočtem – věnují značnou pozornost rodině.

Hierarchické uspořádání rodinných vztahů sloužilo od nepaměti jako opora a legitimace hierarchických uspořádání vyšších společenských celků a respektování moci hlavy rodiny socializovalo k respektování moci panovníka. Jak pěkně ukazuje **Hannah Arendtová [1959]**), i v kolébce demokracie, řecké *polis*, svobodnými občany byli jen muži, patriarchové svých klanů a rozsáhlých domácností, v nichž vládli despotickou mocí. Prostorem svobody a rovnosti byl pouze prostor veřejný, kdežto rodina byla prototypem hierarchie a pevné uspořádanosti. Filosofující a spekulativní teorie rodiny vždycky k těmto skutečnostem odkazovaly. Vývoji raně sociologických teorií rodiny zejména v devatenáctém století bude věnována *první kapitola* této knihy, v které najdete i základní poučení o počátcích české sociologie rodiny.

S nástupem „velkých teorií“ do sociologie na konci padesátých let dvacátého století stává se nahodilě a spekulativní teoretizování o rodině dále neudržitelné. Po několika desetiletích stagnace, jež nastala po úpadku spekulativních teorií a byla vyplněna deskriptivními a nesystematickými pracemi, objevuje se – samozřejmě v souvislosti s **Talcottem Parsonsem** – „velká teorie“ i v sociologii rodiny. Strukturální funkcionalismus dokázal koncipovat sociologickou teorii rodiny, jež funkčně zapadala do jeho velké systémové teorie společnosti.

S pokrokem historického bádání a s rozvojem vědecké kulturní antropologie, která nahradila často diletantské etnografické postřehy z exotických kultur, je v padesátých letech souběžně formulována **Williamem J. Goodem** i druhá velká teorie rodiny padesátých let. Je to teorie koncipovaná nikoli funkcionalisticky a strukturálně, ale na základě historických a antropologických srovnávacích bádání. Tyto dvě základní sociologické teorie moderní rodiny (a jejich přijetí, ohlas a kritika) tvoří obsah *druhé kapitoly* naší sociologie rodiny.

Na konci šedesátých a zejména v sedmdesátých letech jsou pak – v odporu k dominanci strukturálního funkcionalismu v akademickém světě, i analogií k němu – činěny pokusy formulovat teorii rodiny v rámci konkurenčních sociologických paradigmat. Objevují se v teorii sociální směny, v teorii sociálního konfliktu i ve fenomenologicky orientované sociologii, často s využitím podnětů symbolického interakcionismu a sociálního konstruktivismu; také sociobiologie věnuje

významnou pozornost rodinnému chování člověka. S možností jakési výjimky u symbolického interakcionismu se však úspěch strukturálního funkcionalismu nepodařilo opakovat. Došlo místo toho k rozpadu koherentního pohledu na rodinu v sociologické teorii, který dosud nebyl překonán. Přehled těchto teoretických pokusů je obsahem *třetí kapitoly* naší příručky.

Už v devatenáctém století ovšem byla obrácena pozornost sociologie, zejména díky dílu **Karla Marxe**, ke skutečnosti, že všechny lidské společnosti jsou vertikálně diferencovány. Životní šance, způsob života i vidění společnosti se liší podle toho, na kterém místě sociální vertikály se člověk nachází. Liší se i rodiny ve svém habitu, ustrojení a vzájemných vztazích. *Čtvrtá kapitola* této knihy je věnována třídní diferenciaci rodinného chování. Rodina je univerzální lidská instituce, je však zároveň i základním kamenem sociální nerovnosti: v reprodukčním chování, rozdílným způsobem péče o děti i povahou výbavy v podobě kulturního a sociálního kapitálu přenáší rodina nerovnost z generace na generaci a přispívá ke stabilitě nespravedlivosti lidského údělu. Zejména anglická sociologie s tradičně vyvinutým smyslem pro třídní rozdíly rozpracovala v sociologii rodiny toto hledisko, zatímco americká sociologie se opírá spíše o pojem stratifikace a francouzská si všimá zejména interakce mezi rodinnými a vzdělávacími systémy a je otevřenější vlivu kulturní antropologie. Všechny studie ukazují, že rodina působí jako nejmocnější prvek z těch, jež paralyzovaly a paralysovaly soudobé úsilí západních společností o vyrovnání lidských šancí alespoň v okamžiku sociálního startu. I poté, co byl zeslaben vliv předávání ekonomického kapitálu a otevřenost vzdělávacího systému až po všeobecný přístup k univerzitnímu vzdělání oslabila podstatně vliv rodinného kulturního kapitálu, vynořil se nový akcent, kterému také věnujeme pozornost v této kapitole: je to existence kognitivních tříd, nestejně intelektuální výbavy rodičů, hereditárně přenášené na děti a sociálně posilované.

Pátá kapitola je o lásce. Ta je dnes vlastně jediným legitimním důvodem k založení rodiny. Jak ovšem ukazují teorie sňatkového trhu, sociální a kulturní determinanty výběrového párování ovlivňují vznik rodiny nereflektovaně, ale o to účinněji. Ovlivňují i to, co je považováno obecně za doménu spontaneity, lidské sexuální chování. Sex je od pradávna i instrumentem moci a kulturní vzorce jeho regulace prošly několika revolučními transformacemi, mezi nimiž ta poslední sexuální revoluce, která se u nás opožděně zviditelnila změnou ekono-

mického řádu a návratem kapitalismu, není mezi nimi tou nejvýznamnější.

Rodina se ovšem z lidského páru zakládá až narozením prvního dítěte. Na rozdíl od domácnosti, kterou mohou tvořit a často také tvoří i lidé žijící v páru opačného i stejného pohlaví a jež se zakládá také soužitím jiné, větší skupiny osob, ať už pokrevně spjatých, anebo nikoli, pro rodinu je svazek krve definující vlastností. Rodičovství ustavuje rodinu a je mu věnována *šestá kapitola*. V tradiční společnosti rodičovství bylo tou nejpřirozenější věcí na světě, soudobá sociologie rodiny stojí před vysvětlením jeho nesamozřejmosti: mateřství změnilo se pro většinu žen z fatálního údělu v akt vědomé volby. Rodičovství tím mnoho získalo, ale řada jistot se z něho zároveň ztrácí. Postavení rodičů při socializaci dítěte je zatlačováno do pozadí mocným vlivem vrstevnické skupiny, jejíž hodnoty jsou stále více určovány vlivem hromadných sdělovacích prostředků; autonomie rodičů je omezována všude pronikajícími veřejnými institucemi a pro teorii socializace se stává nesamozřejmou i socializace k mužské a ženské sociální roli.

Právě tyto základní sociální role totiž prošly a dále procházejí hlubokou a historicky jedinečnou vnitřní přestavbou. Změnilo to povahu rodiny i v tom, čím rodina přes všechno vnější zdání stále pro člověka je, totiž nejvýznamnější ekonomickou institucí. Struktura vztahů v rodině se zaměstnanou ženou vypadá jinak, a jinak vypadají i legitimizační postupy pro takovou rodinu. Domácnosti s dětmi, kde oba rodiče pracují, se právě v posledním půlstoletí minulého věku staly opět z výjimky obecným stavem. Sociologické zmapování a teoretické zpracování těchto změn je předmětem naší pozornosti v *kapitole sedmé*.

Osmá kapitola je věnována jinému fenoménu, který transformoval vnitřně i rodiny, jichž se přímo nedotkl: rozvodu jako moderní alternativě tradičního ...*dokud nás smrt nerozdělí*. Sleduje nejprve, jak se měnila právní regulace rozlučitelnosti manželství jakožto výraz postupné legitimace sukcesivní monogamie, v níž – alespoň jako v alternativní normě – dnes žijí společnosti našeho kulturního okruhu, a uvádí do mezinárodního kontextu vývoj rozvodovosti v naší společnosti. Těžiště kapitoly však spočívá v přehledu pokusů, v nichž se sociologie pokoušela a pokouší teoreticky vysvětlit rozvodové chování a empiricky identifikovat koreláty a prediktory rozvodu. Protože rozvodové chování vede vesměs k opakovanému manželství, je v této kapitole přehlédnuta i rostoucí literatura věnovaná tomuto jevu.

Konec manželství byl vždycky vnímán jako konec rodiny, alespoň

té měšťanské nukleární, a kapitolou o rozvodu by mohla končit i naše knížka. Ale tak jako rozvodem rodina v realitě nekončí, nekončí jím ani naše knížka: následuje ještě *kapitola devátá*, jež může jen naznačit, co se před námi otevírá na prahu nového tisíciletí, v době, která aspiruje na otevření nového věku postmoderního, ale které střizlivější pozorovatelé (Giddens, Beck) raději říkají doba pozdní anebo reflektované modernity.

* * *

Každá z kapitol podává výběrový přehled vývoje sociologického poznání k danému tématu za tu dobu, kdy jsme byli od intelektuálního vývoje našeho kulturního okruhu odděleni železnou oponou. Kognitivní pokrok však vždycky sleduje – alespoň pro sociologii to zajisté platí – jakýsi vývoj reality, kterou pozoruje. Počínaje čtvrtou kapitolou měníme perspektivu od historicky k problémově strukturovanému výkladu, v němž zůstáváme na půdě posledních padesáti let. Na problémově uspořádaném materiálu však znovu a znovu vidíme, jak významně bylo zpracování sledovaného tématu v sociologické teorii ovlivněno dynamickým vývojem předmětu svého zkoumání: kdeže je rodina jako morfostatická instituce!

Padesátá až osmdesátá léta dvacátého století totiž jakoby podtrhla a sečetla celé zrání moderního věku; poslední dekáda už aspiruje na to být počátkem úplně jiné epochy. Platí to i pro rodinu. Padesátá léta byla jakýmsi retro-časem: rodina jakoby se pokusila obnovit své centrální postavení ve společnosti i svou tradiční vnitřní harmonii, pevnou hierarchii a funkční uspořádanost, která snad v realitě ani nikdy neexistovala. V průběhu šedesátých let v západní Evropě, v USA i u nás dospívají a vstupují do společnosti mladí lidé narození po druhé světové válce. Tato nebývale velká kohorta, vychovaná pod vlivem pokleslého freudismu i poválečné destabilizace mnohdy krajně permissivně, má mimořádné generační sebevědomí. Je odhodlána prosadit svůj systém hodnot a klást společnosti velké otázky. Je odhodlána nepřehlížet rozpory, od nichž její rodiče v dobré víře odvraceli tvář. Vyrůstala právě v rodinách padesátých let, v době, jež bývá ve Spojených státech i v západní Evropě označována jako dekáda rodiny. V sociální rétorice, v reklamě (a nakonec i v sociologické teorii) vládla tehdy skutečně představa o rozkvětu pevné, šťastné dvougenerační rodiny, manželského páru v rodinném domku na předměstí, s funkčně (tradičně) oddělenými a komplementárními rolmi muže a ženy a s ale-

spoň třemi dětmi. V realitě je to ovšem právě konec tohoto desetiletí, kdy započal trend snižování počtu dětí v rodině a nastalo zvyšování počtu rozvodů.

Děti v rodině vnímaly ostřeji rodinnou realitu nežli rodinnou rétoriku. Když pak dospívaly, odmítly rodinnou rétoriku jako pokryteckou a začaly klást otázku po samém smyslu tradiční rodiny. Západní Evropa a Spojenými státy prošla vlna sociálních nepokojů, radikálních hnutí a (zatím) i posledního rozmachu velkých ideologií. Pod vlivem marxismu (často radikálního, maoistického zabarvení) a feminismu (v radikální podobě i lesbicky orientovaného) byla tradiční rodina označena za ideologický, utlačující koncept, jenž nereprezentuje nic v realitě; a pokud ano, tím hůř!

Nešlo ovšem jen o změnu rétoriky. Radikální kritika rodiny skutečně prokázala, že instituce, která byla považována za snad nejstabilnější výtvar naší civilizace, se nejméně od konce první světové války podstatně změnila a dále mění. A že se mění nikoli marginálně, ale ve svých nejzákladnějších charakteristikách. I když si je můžeme úvodem jen předběžně vypočítat, přece je nutné zaznamenat, že se jedná o změny, jež mají vesměs hluboké kořeny, ale právě v druhé polovině dvacátého století se zviditelnily. Jsou to zejména:

1. V křesťanském kulturním okruhu měla po staletí rodina monopol na legitimní sex. Tento monopol padl. Nejprve se stal všeobecně legitimním sex předmanželský, pak se začal klást otázník i nad monopolní právo manželského partnera na sex toho druhého.
2. I při ztrátě monopolu na legitimaci sexu mohla se monogamická párová rodina zachovat jako institucionalizovaná legitimace reprodukčního aktu. Protože nové technologie (hormonální antikoncepce, nitroděložní tělísko – UID, vasktomie...) poprvé v historii lidstva postavily opravdu účinnou hráz mezi sex a početí, i při legitimaci mimomanželského (před-, po-, případně extra-manželského) sexu mohl jí zůstat monopol na legitimaci plození dětí. Poměrně dlouho v rodině také zůstal. Od počátku sedmdesátých let ale stoupá prudce počet nemanželských („nelegitimních“) dětí ve všech společnostech našeho kulturního okruhu. V zemích, kde se čtvrtina (ale už i přes 50 %) dětí rodí mimo manželství, je pak už těžké mluvit o legitimitě či nelegitimitě dětí a o monopolu manželství na plození a socializaci dětí.
3. Tradiční rodina přispívala ke stabilitě společnosti i tím, že výběr manželského partnera nebyl v rukou těch, kdož zakládali rodiny v novém pokolení, nýbrž byl v rukou jejich rodičů. Ti samozřejmě vybírali

i (vesměs však především) s ohledem na to, nakolik je potenciální partner vhodný z hlediska kontinuity rodinného statku, majetku i kulturního habitu. Individualistické klima, hodnota svobodné volby, hypertrofování na úkor hodnoty nadosobní odpovědnosti, a ztráta sociálních distancí v demokratických společnostech způsobily spolu s otevřeností mobilních drah postupně podstatnou erosi vlivu rodiny původu na potenciální status rodiny prokreační a minimalizovaly tento stabilizující prvek. Dvě světové války, světová hospodářská krize mezi nimi, u nás zejména i komunistický puč, také demonstrovaly, jak málo je jistoty v trvalé držení a nezměnitelnou hodnotu rodinných majetků.

4. Křesťanství koncipovalo manželství jako instituci, která je těmi, kdož byli jednou sezdáni, nezrušitelná. Rodinu jednou založenou považovalo za doživotní. Trvalost rodiny byla garantována transcendentním imperativem: *Co Bůh spojil, člověk nerozlučuj*. Toto pojetí však bylo úspěšně atakováno pojetím manželství jako občanské smlouvy. Jako právního kontraktu, jenž patří k těm, které jsou vypověditelné kteroukoli ze stran. Transcendentní garance svazku slábne a mizí. Na její místo nastoupil prvek tak efemérní, jako je láska, založená na sexuální přitažlivosti. Začal růst počet rozvodů a opakovaných manželství.

5. Prohlubující se dělba práce a rozvoj speciálních institucí vyvlastnily rodině řadu jejích tradičních funkcí. Nejprve došlo k odluce bydliště a pracoviště a rodině se vzdálil námezdně zaměstnaný muž. Po oslabení produkční funkce rodiny ztrácely postupně naléhavost i další její základní funkce. Tam, kde byla rodina kdysi nezastupitelná, nastoupili specialisté a formální organizace. Škola převzala od rodiny vzdělávání dětí a masmédiu zrušila monopol rodiny na jejich socializaci k respektovaným hodnotám a správnému životnímu stylu. Lékaři, nemocnice a síť sociálních zařízení převzaly od rodiny péči o nemocné, staré a postižené. Rodině zůstal konsum, zábava a citové bezpečí, z čehož jen v tom posledním je ještě nenahraditelná. To ji ovšem vyděluje z komunity, stává se z ní *útočiště před bezcitným světem* (Haven in a Heartless World), jak v duchu své doby s notnou dávkou ironie nazývá svou knihu o rodině **Christopher Lasch [1977]**.

6. Párová monogamická rodina je instituce, kterou si naše civilizace vybudovala jako svůj způsob ochrany reprodukčního procesu. Hlavním smyslem rodiny byla výchova dětí. Děti se rodilo hodně, a i když jejich výsledný počet v rodině redukovala vysoká úmrtnost, péče o ně dokázala naplnit život muže i ženy. Jak už jsme řekli, na počátku dvacátého století dostala se člověku poprvé v jeho dějinách do

rukou masově dostupná a později (i v kombinaci s legalisací uměle navozených potratů) i naprosto účinná antikoncepce. Od poloviny šedesátých let začala v zemích našeho civilizačního okruhu padat porodnost jako kámen a dnes je v mnoha z nich rodina s jediným dítětem nejčastějším typem rodiny. Rodina nejenže ztratila monopol na plození dětí, ona přestala namnoze mít děti vůbec. V sousedním Německu téměř čtvrtina manželských párů zůstává ze svého rozhodnutí celoživotně bezdětná, a také u nás podíl dobrovolně bezdětných stoupá.

7. I pokud v rodině jsou, při zmíněném vyvlastnění řady tradičních rodičovských funkcí formálními organizacemi jedno či dvě děti nedokáží naplnit život ženy ani muže. Změnila se i povaha práce, která je stále více manipulací se symboly než s předměty a nevyžaduje tedy fyzickou zdatnost: to, že je žena slabší než muž, ji už v zaměstnání nehandicapuje; hloupější není. Od konce padesátých let ženy hromadně opouštějí domácnost a profesní kariéra se pro ně stává stejně důležitou jako pro muže. Několik let věnovaných mateřství se mění z celoživotního údělu ve významnou, ale v prodlužujícím se životě už jen poměrně krátkou epizodu. Obsah a povaha komplementarity mužské a ženské role dostávají radikálně nový půdorys.

To všechno jsou naprosto podstatné změny, hlubinně zasahující sociální struktury soudobých společností našeho civilizačního okruhu i individuální životy všech jejích členů.

Časem se ovšem ukázalo, že hloubka těchto změn byla v prvním šoku místy přeceněna a že „běžný člověk se v záplavě technických a sociálních změn ještě nerozpustil... proplouvá stále ještě na své sociální kře, doprovázen několika málo skutečně blízkými lidmi s několika desítkami bližších či vzdálenějších známých...“ [Keller, 1995:20]. Ukázalo se také, že tyto změny zasahují rodiny různých sociálních vrstev a různých subkultur v různém stupni a v různé podobě. Aspirace na založení trvalého párového vztahu a touha po dětech jako naplnění vlastního osudu zůstávají však pro naprostou většinu lidí kotvou života. Prostý pohled na křivky vitálních statistik ale přesvědčí každého skeptika, že lavina změn zasáhla rodinu západoevropského typu v druhé polovině dvacátého století natolik, že sociální teorie rodiny nemůže beztravně zůstat ve stereotypu svých tradičních konceptů.

Pro sociologickou teorii měl prudký vývoj předmětu jejího zkoumání dva samozřejmé důsledky. Především byl ořvesen koncept rodiny jako morfostatické instituce. Je odvozen ze situace, kdy rodiče byli závažným a víceméně jediným vzorem pro nastupující generaci, kde

nashromážděná zkušenost měla dlouhou platnost a předávala se pomalou socializací z rodičů na děti. Ač se mnohé změny začaly hlásit o hodně dříve, odlišnost v chování generací v polovině dvacátého století akcelerovala tak dramaticky, že rodina mohla být stěží nadále považována za archetyp stability.

Za druhé si sociologie rodiny uvědomila, že nemůže budovat svou teorii výlučně na základě modelu monogamické, neolokální a dvougenerační rodiny. Ač to byl model do poloviny dvacátého století normativně závazný ve střední třídě, se silným přesahem do celé společnosti, a ač aspoň jako normativní model zůstává pro většinu populace v platnosti, není dále možno přehlížet jeho varianty a odchylky od něho, četné zejména mimo střední třídu a mimo bílé většiny až dosud majoritní v naší civilizaci. Není možné také přehlížet fakt, že s tím, jak se zúžil prostor reprodukčního chování v sociálním prostoru, nabývají na legitimitě a na významu jiné typy domácností, od nejrůznějších typů nesezdaného soužití a sezdaného nesoužití přes programový život mimo rodinné svazky či manželství po soužití homosexuálů a adoptivní rodiny lesbiček. S tím či oním můžeme nesouhlasit, nemůžeme to však nevidět.

Z přiznání si této obrovské plurality lidského snubního a reprodukčního chování vyplynula pak přirozeně, za třetí, resignace na pokus o vybudování jedné základní teorie rodiny, aspoň prozatím.

Vyplývá tedy i z povahy sledovaného předmětu, že, počínaje sedmdesátými lety a čtvrtou kapitolou této knihy, opouštíme perspektivu vývoje „sociologické teorie rodiny“ a začínáme sledovat jednotlivé jevy lidského snubního a reprodukčního chování. Jednotná sociologická teorie rodiny dnes totiž neexistuje stejně tak, jako neexistuje jednotná „rodina“. Jestliže v současné době domácnosti, konstituované manželským párem s dětmi (což se tradičně chápe jako rodina), tvoří v Evropě jen asi čtvrtinu ze všech domácností, pak ze sociologické produkce nepojednává o „rodině“ ani ta jedna čtvrtina.

V sociologické teorii došlo k jevu, o němž se mluví jako o „balkanizaci sociologie rodiny“. Je charakteristické, že jediné významné pojednání o rodině v poslední době napsal pozdější nositel Nobelovy ceny za ekonomii **Gary S. Becker** (*Pojednání o rodině – A Treatise on the Family* [1981]); celkový přehled o vývoji problematiky pak dnes ještě nejspíš poskytují kompilované referenční práce.

Druhá kapitola

KLASICKÉ TEORIE RODINY

Snaha o vysvětlení principů, na nichž je založena sociální organizace lidské reprodukce, je stará jak lidstvo samo. Příbuzenská organizace je pro člověka podstatná od prvního okamžiku, kdy zakládá jakkoli primitivní společnost a, jak ukázal přesvědčivě **Claude Lévi-Strauss**, už *Myšlení přírodních národů* (*La pensée sauvage* [1966], česky [1971]) je organizováno v podstatné míře kolem snahy pochopit a v symbolech vyjádřit a komunikovat genealogické struktury a příbuzenské a klanové vazby. Lidstvo o to usilovalo dávno před tím, než člověk vynalezl písmo a byl schopen zanechat svým potomkům zprávu o svém úsilí v podobně psaného textu. Naznačili jsme už v úvodu, že nejstarší literární památky vesměs obsahují jakousi teorii rodiny. Jsou to ovšem dlouho jen texty, které referují k nadpřirozenému, nereflektují svou gnozeologii a směšují hodnocení a vysvětlení.

Sociologie, když se na počátku devatenáctého století emancipovala od filosofie, se tyto limity pokusila cílevědomě překonat – byla založena právě jako pozitivní věda. Jak obtížný, ne-li nemožný úkol si stanovila, je pěkně pozorovatelné právě na příběhu sociologie rodiny.

2.1. Počátky v devatenáctém století

V devatenáctém století bylo prototeoretické a teoretické myšlení o rodině živeno ze dvou hlavních zdrojů. Základní podněty dostávalo na jedné straně od institucionální *historicko-právní školy*, jež mu dala na dlouhou dobu normativní charakter. Velmi dobře se snášela s vládnoucím evolucionismem, naturalismem a organicismem.

Na druhé straně významně působilo na rozvoj teorie rodiny *myšlení sociálních kritiků a reformátorů*. Ať už byli konzervativní anebo pokrokařské orientace, opírali se spíše nežli o právní normy o přímý kontakt s chaotickou sociální realitou. Jejich práce stojí na počátku empirické tradice v sociologii. Výrazní autoři ovšem ve své práci spojovali působení obou podnětů.

Srovnávané dva myšlenkové proudy se liší také tím, jakou rodinu měl který v centru pozornosti. Zatímco institucionální tradice vychá-

zela ze zamlčeného předpokladu, že pro zkoumání rodiny jsou relevantní zákona dbalé střední a vyšší vrstvy (v evolucionistickém pojetí to byla měšťanská rodina jako vrchol společenského vývoje), předmětem pozornosti reformátorů byla především rodina nižších vrstev, ohrožená dynamickým sociálním vývojem.

2.1.1. Historicko-právní škola, evolucionisté a etnologové

Od počátku šedesátých let devatenáctého století se objevuje stále větší počet vývojově historických a institucionálních výzkumů rodiny, které se stávají zhruba na šedesát let centrálním tématem výzkumu rodiny.

Otázky, které si klade historicko-právní školou ovlivněný institucionální výzkum rodiny, se týkají systému norem, zejména právních, vztahených k rodinnému životu. Autoři této školy vycházejí z předpokladu, že tyto normy ovlivňují nejen rodinné, manželské, rodičovské, sexuální a příbuzenské chování, ale i skrze rodinu zprostředkovávané sociální praktiky, role a povinnosti v celé společnosti.

Výchozím bodem institucionálního výzkumu rodiny bylo pro ně vědecké srovnání manželského, rodinného, vlastnického a dědického práva. Právní normy jim sloužily jako východisko pro analýzu forem manželství a rodiny. Podobně jako právní věda, zejména právní věda té doby, zabývala se takto orientovaná rodinná sociologie normativními pravidly, aniž brala v úvahu možnou diskrepanci mezi právními předpisy a sociálními fenomény, mezi právními a sociálními normami na jedné straně a skutečnými sociálními vztahy a jednáním na straně druhé.

Nejvýraznější postavou historicko-právní školy je **Henry Sumner Maine** (1822-1888). Byl to profesor občanského práva v Cambridge a vysoký správní úředník v Indii. V roce 1861 publikoval vlivný spis *Starobylé právo* (Ancient Law). Při srovnávací analýze právně-historických pramenů z antického Říma a právních systémů ostatních starých kultur a evropských společností až po právní systémy států západní Evropy devatenáctého století přisuzoval rodině jako právní jednotce i jako sociální instituci centrální význam. Ani jeho poznámky o viktoriánské anglické rodině jeho doby se neopírají o empirické výzkumy; vyvozuje tehdejší rodinnou strukturu z anglického práva.

Maine se vyhýbal mystickým a romantickým tezím a všem speku-

lacím o předchozí historii. Zabýval se především římským a indoevropským právem, jež vyzdvihuje patriarchální rysy těchto kultur; to ale Maine nevedlo k tvrzení, že patriarchální formy rodiny musely pánovat i v primitivních skupinách. Podle něj převládá v předindustriálních, primitivních společnostech *statusové právo*, zatímco v industriálně-městských společnostech *smluvní právo*. Příslušným právním formám odpovídají určité společenské a rodinné formy. Primitivní společnost se skládá z velkorodin a příslušnost k takové velkorodině určuje status jejích členů. Ve statusovém právu nemá jedinec právní subjektivitu, protože subjektem práva je rodinné společenství, v němž žijí rodiče s ženatými syny, jejich ženami a dětmi (a s veškerou čeledí) pod nadvládou patriarchy. Všechny sociální možnosti jednotlivce závisí na sociálním statu rodiny.

Se zánikem feudalismu a počínající industrializací se mění rodinné a dědické právo: příbuzenská rodina se rozpadá, kdysi silné domácí společenství ztrácí svoje funkce. V novém, civilním právu je věnována hlavní pozornost jedinci. Rodina již není základní sociální ani právní jednotkou. Občanské právo odvozuje právní postavení jedince od jeho vlastních schopností a výkonnosti. Občan se stává samostatným nositelem rolí i právních závazků. Oblast platnosti civilního práva, tak jako sociální vztahy jednotlivce, stále více přesahují rodinu a příbuzenství.

Vývojové srovnávání právních systémů rezonovalo silně se soudobým evolucionismem. V druhé polovině devatenáctého století už rodina není chápána jako přírodní či přirozená jednotka, ale jako instituce vzniklá historickým vývojem. **Herbert Spencer** (1820-1903) vyslovil ve svém neobyčejně vlivném díle *O studiu sociologie* (Principles of Sociology [1876-1896], česky [1898]) přesvědčení, že *abychom porozuměli vyšším formám rodinného života, musíme je sledovat od nejnižších tvarů, jež jsou charakteristické pro nejprimitivnější společnosti*. Zapadá to do jeho koncepce sociologie, která vývoj společnosti chápe jako vyšší stadium vývoje přírody. Předpokládá, že společnost a příroda se řídí podobnými zákonitostmi růstu komplexnosti systému a diferenciace funkcí. Kapitole *Rodina* předchází v jeho spise stejně rozsáhlá kapitola *Promiskuita čili manželství volné*, a další dvě stejně velké kapitoly *Mnohomužství* a *Mnohoženství*.

Ještě Rousseau, Condorcet a Comte považovali monogamii za původní formu manželského vztahu. S relativizací její nadčasové platnosti se otevřela možnost uvažovat o daleko širší variabilitě uspořádá-

ni sociální ochrany reprodukčního procesu. Řada autorů se chopila možnosti přenesení darwinistických pojmů na historii společnosti, rodiny a manželství, jak je k tomu Spencer nepřimo vybízel. Výsledkem byla snaha vytvořit teorii o vývoji forem rodiny od prehistorických dějin lidstva až do současnosti. Většina autorů chápala tento vývoj jako jedinou vzestupnou linii.

Skutečnost, že z milion let dlouhé historie lidských pospolitostí lze získat víceméně spolehlivé podklady o tom, jak lidská rodina skutečně vypadala, nanejvýše za posledních deset tisíc let (a devatenácté století znalo sotva poslední milénium), dávala fantazii evolucionistů křídla. Nejoblíbenějším polem pro ni byly snubní praktiky a rodinné uspořádání předlitterárních, „divošských“ a „barbarských“ společností, odkud se vývojové teorie vesměs odvíjely. Protože se domnívali, že znají počátek a konec rodiny a manželství, doplňovali svá evoluční schémata různými nálezy z rozličných období a společností tak, jak to vyhovovalo jejich koncepci.

Mocný podnět pro fantazii skýtaly zprávy dobových cestovatelů a etnografů o životě a sociálních institucích přírodních národů, nedotčených zatím civilizací. Z nepřehledné řady autorů za zmínku snad stojí **Lewis H. Morgan** (1818-1881) a jeho spis s příznačným titulem *Pravěká společnost neboli výzkumy průběhu lidského pokroku od divoštvi přes barbarství k civilizaci* (*Ancient Society; or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization* [1877, česky 1954]), který byl oporou pro teorie Marxova spolupracovníka **Bedřicha Engelse** (1820-1895) rozvinuté v knize *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* (*Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats* [1884, česky 1906]), knize, jež se z politických důvodů v průběhu času zařadila mezi nejvydávanejší tituly společenskovední literatury vůbec.

Pro sklonek století je charakteristická vášnivá diskuse o původní promiskuitě, matriarchátu, patriarchátu a skupinových manželstvích jako o nejstarších formách uspořádání manželství, rodiny a vztahů mezi pohlavími. Patrně nejcitovanějšími autory byli v ní, kromě autorů již zmíněných, švýcarský filosofující právník **Johann Jakob Bachofen** s dílem *Mateřské právo* (*Das Mutterrecht* [1861]) a finský demograf **Edward Westermarck** rozsáhlým spisem *Dějiny lidského manželství* (*The History of Human Marriage* [1891]). Když si dnes uvědomíme, že tyto diskuse vedli důstojní měšťanští badatelé, spoutáni v osobním životě viktoriánskou pruderií druhé poloviny devatenáctého

tého století, obtížně se bráníme vysvětlení spíše hlubinně psychologickému nežli sociologickému. Muselo být jakousi útěchou pro autora nezrušitelně svázaného zkonstatěným monogamním manželstvím uvažovat o divošské promiskuitě: jeho postavení neskýtalo zajisté takové radosti, ale bylo zato vrcholem vývoje lidstva. Freud takové počínání později označil za sublimaci libida.

Od té doby, co metodologická kritika (W. Windelband, H. Rickert a W. Dilthey) a pokročilejší etnografické výzkumy rozbily evolucionisty devatenáctého století vytvořená schémata společenského vývoje, historické zkoumání evropských rodin ustoupilo na dlouho do pozadí. Teprve nové metody historické demografie, rozvinuté zejména Laslettovými výzkumy v Cambridge, a úspěchy francouzské historické školy *Annales* k němu znovu obrátily pozornost až v sedmdesátých letech dvacátého století.

2.1.2. Durkheimův příspěvek k základům teorie rodiny

Ač tomu není věnováno ani ve velkých monografiích příliš pozornosti, i **Émile Durkheim** (1858-1917) se zabýval sociologií rodiny. Napsal dokonce *Úvod do sociologie rodiny* (*Introduction à la Sociologie de la Famille* [1888]). Ve shodě s postupy historicko-právní školy jsou to především právní prameny, které mu jako objektivní sociální údaje mají otevřít přístup ke společenským jevům.

Ve své až posmrtně vydané studii *Manželská rodina* (*La famille conjugale* [1921], vydal a předmluvou opatřil Marcel Mauss) Durkheim staví proti soudobému typu rodiny, o níž mluví jako o manželské rodině (*famille conjugale*), tradiční rodinu patriarchální (*famille paternelle*). Ta se skládá z rodičů, z ženatých synů a z jejich žen a dětí. Taková rodina podle Durkheima převládala u německých národů, a stále je ji tam ještě možno najít.

Podle Durkheimovy představy vývoje vzniká z někdejšího difuzního klanu nejprve příbuzenská rodina, která s postupující dělbou práce a postupnou diferenciací pozbývá postupně funkce náboženské, ekonomické, politické a vojenské. I když se Durkheim vyslovoval proti ideji unilineárního vývoje rodiny, ze svých výzkumů nedokázal tyto historicko-vývojové představy úplně odstranit. I on měl v úmyslu pomocí studia minulosti odhalit sociální procesy, určující současný stav (srovnej např. Durkheim [1898]).

Dnešní manželská rodina vzniká podle Durkheimovy koncepce jako důsledek vydělení se nukleární rodiny z příbuzenské rodiny. Jakmile vlastnictví již není vázáno na dům, každý člen rodiny, dokonce i děti, může mít svůj vlastní majetek. Autorita a práva otce jsou vlivem státních zásahů stále více omezována, dosažením plnoletosti ztrácí dítě právní závislost na otci a stává se plně autonomním právním subjektem. Protože děti brzy opouštějí dům, zůstávají jedinými trvalými členy rodiny manžel a manželka, kteří tvoří jádro manželské rodiny. Proto může, na rozdíl od předchozí příbuzenské rodiny, vypadnutí jednoho z nich vést k okamžitému rozpadu manželské rodiny. Aby podpořil takto diskontinuitou ohroženou rodinu, navrhuje Durkheim posilovat zaměstnanecké spolky, které v jistých funkcích mohou převzít úlohu rodiny.

Durkheim se domnívá, že dědění majetku a sociálního statu, které dříve zakládalo pevnost a kontinuitu rodiny, ztrácí stále více na významu. Rodina tím pozbývá svůj základní stabilizátor. Tím, jak se manželská rodina vyděluje z příbuzenských sítí, dochází k personalizaci vztahu v manželském páru, jenž se proměňuje ve výlučnou sociální vazbu. Manželství a rodina jsou akceptovány pouze tehdy, pokud jsou její členové uznáváni pro své osobní hodnoty, nezávisle na své sociální roli:

„Vývoj rodiny spočíval v tom, že se soustřeďovala na sebe samu a vztahy mezi jejími členy se personalisovaly. Mezi členy rodiny se ustavují stále více vztahy smluvního typu, tyto vztahy se stávají stále více výhradně osobními, a to v důsledku postupného ústupu domácnostního komunismu. Zatímco investice do rodiny je tímto vývojem oslabována, instituce sňatku se naopak posiluje.“

2.1.3. Počátky sociálně kritických studií rodiny

Druhým z podnětů rozvoje sociologického zkoumání rodiny byla tvrdá realita rychlé urbanizace a industrializace a s tím spojené sekularizace, která otřásla tradiční společností venkovských komunit a malých městeček, pevně spjatých se svým zemědělským okolím. Myšlenkový svět středověku, orientovaný kolem náboženské víry a katolické církve, se definitivně rozpadal, normativní systém i praktické kontrolní mechanismy s ním spjaté ztrácely na účinnosti v náhle nebývale mobilní populaci. Pro nový způsob organizace práce a osídlení neby-

ly dosud vyvinuty kulturní vzory. Vyjednávání o tom, jaká jsou legitimní oprávnění (*entitlements*) rychle rostoucího „čtvrtého stavu“ – průmyslového proletariátu, byla v samých začátcích. Nové bohatství malých a středních vlastníků bylo vesměs organizováno v rodinných podnicích. „Měšťanská rodina“ neobyčejně sílila a stala se kulturním modelem a základní institucí sociální struktury. Nová chudoba naopak erodovala rodinné svazky a svou početností plodila hrozivé množství a nebývalou intenzitu sociálních problémů.

Sociální reformátoři opírali své vize sanace sociálních problémů o potřebu ozdravení rodiny nejnižších sociálních vrstev, jmenovitě rodin městského proletariátu. Myšlení těchto teoretiků bylo však namnoze vyhraněně konzervativní – vzorem ideální rodiny jim byla zidealizovaná patriarchální rurální velkorodina, hlavním nepřítelem hrozivý růst rozpadlých rodin a rozvodů i neutěšené poměry v proletářských rodinách rozvracených alkoholismem a bídou. Cílem jim byla ochrana rodiny před vládnoucími poměry, nejlépe návratem k patriarchální jistotě, která snad ani nikdy neexistovala.

Byli mezi nimi ovšem i umírnění socialisté. I oni byli vedeni praktickým soucitem. Oba směry, konzervativní i socialistický, opíraly se často také o empirické výzkumy, nejen o nesystematický styk s chudými či charitativní návštěvy zubožených rodin. Z těchž zjištění však docházely k diametrálně rozdílným závěrům, zejména pokud se cíle nápravného úsilí týká.

Radikální socialisté (Bedřich Engels, Karel Marx, August Bebel a jiní) byli fascinováni vizí revoluce, jež měla s tyranii kapitalismu zlomit i pouta rodiny. Nejvlivnější byla kniha **Augusta Bebela** *Žena a socialismus* (*Die Frau und der Sozialismus*, 1. vydání [1879], za života autora poslední přehlednuté, *padesáté* vydání [1909], slovensky [1977]). Stala se biblí socialistického proudu feministického hnutí, byla přeložena do mnoha jazyků a její vliv přesáhl daleko do dvacátého století. Ještě radikální a marxisticky orientované feministky v USA sedmdesátých let, praprapravnučky prvních čtenářek Bebela, braly za své východisko jeho vizí revoluční společenské změny, která konečně osvobodí ženu, jež byla v proletářské rodině otrokyní otroka, tím, že svrhne prohnitý kapitalistický řád.

2.1.4. Frédéric Le Play a počátky empirických výzkumů

Pokud je vůbec možné určit nějaké datum, rokem 1855, kdy vyšla studie 36 hornických rodin od Frédérica Le Playe *Evropští dělníci* (Les ouvriers européens), se patrně datuje vznik sociologie rodiny.¹ Začíná jím metodologicky uvědomělé studium ekonomických a sociologických aspektů rodiny, vede přes zkoumání rodinného rozpočtu pomocí nových sociálně empirických metod ke vzniku empirické sociologie rodiny.²

Francouz **Frédéric Le Play** (1806-1882) podnikal jako uznávaný důlní odborník řadu cest po Evropě a Asii. Už v roce 1829 jej povolání zavedlo do hornických osad v německém pohoří Harz, kde se domníval nalézat mír, sociální jistotu a stabilitu, kterou ve francouzských rodinách postrádal. Od té doby se věnoval každý rok v létě studiu dělnických rodin, a zvláště si všiml, jak hospodaří s penězi. Měl silné sociální citění: studoval společenské zákony, aby našel prostředky k nápravě sociálních nefádů. Po roce 1848 se již plně věnoval pouze studiu rodinných rozpočtů a založil *Společnost pro sociální ekonomii* (Société d'Économie Sociale), která publikovala sérii monografií, jež se později stala známou pod souhrnným titulem *Dělníci dvou světů* (Les ouvriers des deux mondes [1857-1885]).

Le Play stál vědomě v opozici jak vůči tehdy převládajícímu individualismu, tak i socialismu: byl to myslitel vpravdě konzervativní. Stejně jako Comte a Spencer považoval i Le Play rodinu za základní jednotku uspořádání sociálního organismu a tedy i za základní jednotku studia společnosti. Pozitivistickou metodu sdílel s mnoha svými současníky, důsledně ji však spojil s empirickým výzkumem v dnešním slova smyslu. Jako první se pokusil nalézt kvantifikovatelné jednotky pro studium rodinného života. Nalezl je v peněžních příjmech a výdáních domácností. Vycházel z přesvědčení, že finanční prostředky jsou tak těsně spjaty s životem rodiny, že ty nejpodstatnější informace pro poznání rodiny lze vyčíst z rodinného rozpočtu.

Aby získal vhled do finančního hospodaření studovaných rodin a porozuměl mu, Le Play vždy po několik týdnů až několik měsíců ve zkoumaných rodinách žil jako podnájemník, a v některých případech i opakovaně. Tak vytvořil svůj nejvýznamnější přínos sociologii nejen

¹ Přínos Le Playův k sociologii rodiny systematicky zpracoval Mogeý [1955].

² Tento význam mu připisuje už Paul Lazarsfeld [1961].

rodinné: techniku zúčastněného systematického pozorování a případových studií. Kromě toho vytvořil schéma výzkumného rozhovoru a dotazník pro shromáždění údajů o vzniku rodinného rozpočtu. Těchto metod se znovu chopili sociální badatelé až hluboko ve dvacátém století.

I když Le Play považoval rodinný rozpočet sám o sobě za dostatečnou informaci, aby čtenáři čtení čísel ulehčil, napsal do každé monografie ještě i doprovodný text. Uvádí v něm řadu skutečností, které se ekonomické analýze rodiny vymykají. Psal nejprve o místě, kde rodina žije, o pracovních příležitostech v okolí a o pracovních poměrech rodiny. Pak bylo popsáno náboženství a životní postoje členů rodiny. Dále popisuje životní styl rodiny na údajích o bytě, nábytku, šatech, ale i opřen o pozorování hygienických návyků, sociálních kontaktů i volnočasových aktivit rodiny. Popisuje také rodinnou historii, vesměs s omezením na žijící generace. Na závěr úvodní části se zmiňuje i o „mravech a institucích, které zajišťují fyzickou a mravní existenci rodiny“. Teprve pak následuje hlavní část monografie, obsahující na příjmy a výdaje rozčleněný roční rozpočet. Na tuto hlavní část navazují obecné poznámky, v nichž uvádí pozoruhodné zvláštnosti a vlastní závěry.

Le Playova popisná monografická metoda, užívající studium rozpočtů a dotazníky, měla okamžitě mnoho následovníků. Vedle přímých žáků ve Francii (Edmond Demolins, Henri de Tourville a Paul de Rousiers) počala být používána v Německu, Belgii a hlavně v Anglii, i při výzkumech chudoby, přelidněnosti a nezaměstnanosti (Schnapper-Arndt, P. Geddens, Ch. Booth, B. S. Rowntree a jiní). Některé rodiny, které byly předmětem Le Playových monografií, byly jinými badateli znovu navštíveny a jeho pozorování kontrolována. Došlo i k tomu, že výsledek kontrolního pozorování zjistil ve zkoumané rodině skutečnosti diametrálně odlišné a Le Playovy závěry přesvědčivě vyvrátil (Alfons Reuß).

Positivní přínos Le Playova díla, a zejména jeho metodologie, však jednoznačně převažuje. Prohloubilo přesvědčivost argumentů sociálních reformátorů a stálo na počátku dlouhého systematického shromažďování dat o následcích industrializace. Na konci těchto výzkumů stavěly se pak základy sociálních politik, jež šly ovšem zcela jiným směrem než konzervativní teorie muže, jenž stál na jejich počátcích.

2.1.5. Le Playovy rodinné typy a základy konzervativní tradice v sociologii rodiny

Frédéric Le Play rozlišil na základě svých monografií tři typy rodin: patriarchální velkorodinu, nestabilní rodinu a kmenovou rodinu.

Patriarchální rodinu (*famille parentale*) našel Le Play při svém rozsáhlém cestování u nomádů Orientu a asijských stepí a u extenzivně zemědělsky hospodařících obyvatel východní Evropy. Všichni členové takové rodiny pracují bez nároků na odměnu ve prospěch rodiny. Nemají osobní vlastnictví. Rodinné společenství sestává ze čtyř generací s více nukleárními rodinami. Děti i po sňatku zůstávají pod jurisdikcí nejstaršího otce. Stabilita rodiny je velmi vysoká, rodina se řídí tradicí a poskytuje materiální i morální podporu slabším členům rodiny, schopným členům rodiny je však v jejich rozvoji bráněno.

Nestabilní rodina (*famille instable*) je pro Le Playe druhým extrémem rodinného uspořádání. Vznikla jako následek individualismu a industrialismu pod nivelizujícím vlivem dědického práva v bohatých a vzdělaných vrstvách západní Evropy. Žijí v ní pouze rodiče a neprovdané děti. Ty ji po sňatku co nejdříve opouštějí a pak už nepocítují žádné závazky vůči svým rodičům a sourozencům. Otcovská autorita a ochrana tělesně či duševně postižených členů v této rodině mizí. Proto z ní vychází bezmocná masa pauperisovaných jedinců, kteří necítí rodinnou tradicí, morálku, sociální autority ani Desatero. Tato rodina nemá dostatečnou stabilitu, aby se mohla věnovat i veřejným záležitostem. Rodiče a neprovdané členové rodiny jsou ve stáří izolováni a často umírají opuštěni. Pouze několik málo zdatných jedinců se rychle dopracuje k úspěchu a bohatství.

Rozvětvená rodina (*famille souche*) představuje pro Le Playe, který ji nalézá především v severním Německu, vzor pro sociální reformu, protože stojí mezi nesvobodou patriarchální rodiny a individuální svobodou nestabilní rodiny. Základem existence rozvětvené rodiny je rodinný dům, v němž zůstává (zpravidla) nejstarší syn i poté, co se oženil a má děti. Jeho rodina je jádrem rozvětvené rodiny a přebírá odpovědnost za udržení kontinuity rodinného života a rodinných tradic. Rozvětvená rodina žijící pospolu v rodinném domě se skládá například z ženatého syna a jeho rodiny, z jeho rodičů, ze dvou svobodných sourozenců, tety, strýce a dvou služebníků. Rodinné jmění přechází nerozděleno do rukou jediného dědice, který má však spíše více povinností než práv – vůči rodičům do jejich smrti a trvale vůči sourozen-

cům, které musí podporovat při vzdělání a vybavení. Nerozdělený majetek umožňuje dobrou morálku, pořádek, čistotu, radost z rodinného života, starost o budoucnost, zájem o mír a prospěch společnosti. Touto rodinu nachází Le Play u malých vlastníků půdy a v těch rodinách dělníků, kteří mají i malé vlastní hospodářství (dnes bychom je označili za kovozezemědělce).

Le Playova typologie je základem konzervativní tradice v sociologii rodiny. V Německu stojí na počátku této tradice profesor kulturní historie a plodný romanopisec W. H. Riehl. Vliv těchto autorů působí v evropské, zejména kontinentální sociologii rodiny dlouho do dvacátého století. Jejich konzervatismus je silně kriticky zabarvený. Francouz Le Play se s Němcem Riehlem shoduje v podpoře sociální reformy. Oba se domnívají, že pouze určitá forma rodiny je schopna stabilizovat společnost i jednotlivce a zajistit sociální harmonii a mír. Tyto stabilní formy rodiny nacházejí tam, kde je zajištěno vlastnictví kapitálu, domu i půdy, kde vládne neomezená patriarchální autorita manžela a otce a poslušnost vůči desateru, kde otec má neomezené právo disponovat rodinným majetkem a má plné právo rozhodovat o své závěti. V dědickém právu *Code civil*, jež omezuje suverenitu otce a zrovnoprávňuje sourozence, vidí jednu z hlavních příčin rozkladu rolnických rodin a státu.

Oba, Riehl i Le Play, usilují o vytvoření objektivní vědy o rodině, jejíž výsledky mají sloužit k podpoře jejich snahy o obnovení rodinné morálky a státu. Rozdíl mezi nimi spočívá zejména v tom, že podle Riehla se rozpadají hlavně rodiny na západě a jihu Německa, protože zde působí nejsilněji vliv francouzské civilizace a mravů, a Francii považuje za „centrální dílnu“ rozpadu manželství a rodiny. Francouz Le Play však v těchto německých krajích nachází rodiny, které zakládají perspektivní typ kmenové rodiny.

Tyto konzervativní teorie jsou dobovým výrazem nostalgie po tradiční společnosti. V sociologii rodiny však prokázaly mimořádnou životnost. Můžeme-li rozlišit v sociologii proud konzervativní, liberální a marxistické tradice, podíl konzervativců je v sociologii rodiny vždycky významně větší, než kolik jich najdeme v jiných odvětvových sociologiích.

2.2. Počátky české sociologie rodiny

Česká sociologie kladla své základy na samém konci devatenáctého století, v době prvního vrcholu přísně pozitivistického pojetí vědy a naturalistických tendencí v sociologii; rozsáhlá Spencerova práce *O studiu sociologie* byla vydána v českém překladu již dva roky po svém dokončení a také Comtova *Sociologie* vyšla v českém překladu už v devatenáctém století. České sociologii slouží ke cti, že ve svém hlavním proudu začínala stavět spíše na pozitivismu nežli na naturalismu, že se radikálně oprostila od Lindnerem zprostředkované herbariovské tradice, a že se jí tedy i konjunktura spekulací o snubních praktikách dívošských národů dotkla jen okrajově. Díky Masarykovi nebyla také česká sociologie ve svých počátcích, a platí to i pro sociologii rodiny, inspirována především myšlením konzervativním, nýbrž liberálním. Z něho se pak, zejména v třicátých letech dvacátého století, vyvíjela česká sociologie rodiny aktivním zájmem o následky hospodářské krize v rodině spíše k sociálně orientovanému liberalistickému postoji. Ten byl všeobecně v české společnosti posilován stále ještě čerstvým plebejským původem většiny českého měšťanstva.

Sociologie rodiny nepatří v sociologii k oborům, které nesou hlavní linii myšlenkového vývoje disciplíny. Kdybychom použili terminologii analogickou k označování lékařských specializací, patří sociologie rodiny k „malým“ oborům. V české sociologii však najdeme zájem o sociologii rodiny takřka u všech větších autorů, kteří dnes mohou být označováni za klasiky, a v historické knihovně českých sociologických monografií jsou studie o rodině nadproporčně zastoupeny. Malý národ, malá sociologie, a tedy přirozená orientace na malý obor? Snad; nikoli však méně úspěšný: srovnáme-li českou sociologickou produkci konce devatenáctého a první poloviny dvacátého století s produkcí ostatních malých středoevropských národů, měla tehdy mezi nimi podobné postavení, jaké získala v druhé jeho polovině sociologie polská (a Poláky už jen stěží můžeme řadit mezi malé národy).

Zájem o otázky sociologie rodiny v naší sociologii začíná, samozřejmě, u Masaryka. **Tomáš G. Masaryk** (1850-1937) nenapsal monografii ze sociologie rodiny; na to mu byla tato specializace vskutku příliš „malá“. Rozevřeme-li také škálu postojů od psychologismu k sociologismu, jak to v jeho době bylo aktuální, patří Masaryk příliš na stranu psychologizující sociologie: institucionální škola v sociologii rodiny mu byla metodologicky vzdálená. I jeho důsledný filosofický

nominalismus, stejně jako praktická a přímo politická vztáženost všeho jeho teoretického myšlení vysvětlují, jak to, že ačkoli ho trvale a soustavně zajímala otázka ženské emancipace, instituci rodiny pozornost nikdy nevěnoval.

Při hledání kořenů emancipačního úsilí žen najdeme v hrubém rozlišení dvě tradice, sahající hluboko do devatenáctého století. Jedna vysvětlovala příčiny „poddanství žen“ jejich ekonomickou závislostí na manželovi a z toho pocházejícím faktickým uvězněním v rodině. Základním agentem útlaku tu byl vlastní manžel, základní dimenzí nerovnosti nerovnost v manželském páru. Základní instrument osvobození byl pak spatřován v otevření světa práce ženám, tedy světa placené práce mimo domácnost. Nový duch liberalizace v sobě nesl myšlenky lidské rovnosti, která se špatně slučovala s patriarchální dominací muže v rodině. Jak se měšťanská rodina právě v procesu urbanizace a modernizace vydělovala z tradiční venkovské velkorodiny, přestávalo v ní také být místo pro tu nejméně sedminu celoživotně neprovdaných žen, které v tradiční společnosti velmi hladce fungovaly ve velké rodině, jež, neb byla zároveň výrobní jednotkou, se bez nich neobešla; v relativně malém středostavovském bytě náhle začaly přebývat. Osvobození žen od závislosti na manželství a jejich ekonomická autonomie, opřená o možnost přijmout placené zaměstnání anebo podnikat, zejména ve svobodných povoláních, do té doby vyhrazených výlučně mužům, byly tedy přirozenými cíli měšťanských žen a východiskem liberální tradice emancipačního hnutí.

Dělnické ženy se nacházely v jiném postavení. Nepotřebovaly se prolomit do světa práce: procházely placeným zaměstnáním v továrních halách gründerkého kapitalismu (alespoň v mládí, ale s krátkými přetřkami na mateřství přivydělávaly dělnické ženy do rodinného rozpočtu celý život) a měly tedy osobní zkušenost s bezuzdným vykořisťováním proletářek. Nestabilita dělnické rodiny, kde se k tradiční vysoké úmrtnosti, zvyšované ještě enormní pracovní úrazovostí, přidala i nestabilita sociální, daná ztrátou náboženské víry, alkoholismem a rozpadem sousedské sociální kontroly, ohrožovala je naopak trvale přítomnou hrozbou, že budou muset jít od hromádky dětí znovu do práce a vzít na svá bedra i ekonomické zajištění svých dětí. Osvobodit se od manžela, ačkoli jeho tyranie byla často jen primitivnější a hrubší variantou patriarchální despotie buržoazního „fotra“, jim neotevíralo žádnou pozitivní volbu, stejně tak jako placené zaměstnání; o tom, že by se vymkly z manželského jha získáním vzdělání a svobodným

povoláním, nemohly ani snít. V socialistické tradici usilování o emancipaci nebyl tedy hlavním nepřítelem vlastní muž a vnitřní uspořádání (měšťanské) rodiny; instituce rodiny pro ně prakticky zůstávala starým a nejlépe osvědčeným instrumentem ekonomického bezpečí, i když často na úrovni pouhého přežívání. Úhlavním nepřítelem byl jim celý (ovšemže muži vytvořený a udržovaný) společenský řád: jak vysvětloval přesvědčivě Bebel a jeho následovníci i souputníci, řešení leželo ve svržení a zničení politického systému liberální demokracie a tržního kapitalismu, tedy ve strukturální změně.

Masarykovo vidění problému vychází z liberálních tradic, nikoli ze socialistické doktríny; univerzitní profesor nemohl překročit hranice své třídy, ač o tom, proč je pro něj socialismus nepřijatelný, přemýšlel celý svůj život. Nikoli náhodou to byla jeho žena, **Charlotta Masaryková**, kdo přeložil do češtiny kultovní knihu liberálního hnutí ženské emancipace, **Johna Stuarta Milla** *Poddanství žen* (Subjection of Women [1851], česky [1890]). Masaryk po celý svůj život přednášel a psal ve prospěch nároku žen na vzdělání a jejich rovnoprávného postavení ve společnosti. Pobuřovalo ho tehdy všeobecně rozšířené přesvědčení o ženské méněcennosti a o přirozeném poddanství žen mužům. Jako humanistický myslitel byl přesvědčen, že „otázky ženské není, jako není otázky jen mužské“ (Masaryk 1904; cit. dle **Masaryk** [1930:67]). Tím ale, jak má žena smířit svůj úděl matky sedmi dětí (což byl v jeho době průměrný počet dětí narozených jedné ženě) s univerzálním humanistickým nárokem na svobodu osobnosti, se nikde podrobněji nezabýval.

Se sobě vlastní prozíravostí překročil ovšem limity liberálního důrazu na osvětu a vnitřní kultivaci vztahů v rodině a celou svou vahou se opřel do řešení systémového, které viděl v přiznání volebního práva ženám: vítězství tohoto hnutí v Rakousko-Uhersku přiznáním tohoto práva už roku 1911 bylo také vítězstvím Masarykovy realistické strany, jeho intelektuálního vlivu a mnohaletého osvětového a politického působení.

Také druhá velká zakladatelská postava české sociologie, **Emanuel Chalupný** (1879-1958), věnoval sociologii rodiny systematickou pozornost; ani on však nenapsal o ní dílo monografické. Ve svém *opus magnum*, pětidílné *Sociologii*, již vydával postupně v osmi svazcích od roku 1916 až do roku 1941 nákladem vlastním, věnuje rodině a širším otázkám s ní spojeným podstatnou část textu. Ač starý mládenec, či snad právě proto, projevuje ve svém přehledovém a systematizují-

cím díle obdivuhodnou sečtělou v teoretické literatuře právě k tomuto tématu. Když srovnáme rozsah pramenů francouzských a anglických (a samozřejmě i německých) i počet zahraničních revuí, z nichž cituje tento učitel na tábořském gymnasiu už v době první slávy parních lokomotiv, kdy navíc Rakousko oddělovaly právě od Anglie a Francie nesmiřitelné nepřátelství a frontové zákopy první světové války, když to srovnáme s tím, po čem mohl sáhnout badatel řekněme pražského Ústavu pro filosofii a sociologii Československé akademie věd v letech sedmdesátých, nemůžeme než konstatovat, že komunistický režim, horší než prohraná válka, zatlačil české společenské vědy víc než o půl století nazpět. Kdyby nebylo tohoto experimentálního důkazu, těžko by v sociologii někdo obhajoval hypotézu, že takového regresi je možno dosáhnout moci.

Emanuel Chalupný byl ovšem mimořádná osobnost. Jeho dílo samozřejmě je poznamenáno v té době velmi vlivným naturalismem a výběr jeho témat určen dobovým diskurzem; v mnohém ho však přesahuje. Četl Bachofenovo *Mateřské právo*, z Morgana znal nejen *Pravěkou společnost*, ale i jeho ranější spis *Systémy pokrevnosti a sešvagření lidské rodiny* (System of Consanguinity and Affinity of the Human Family [1871]), samozřejmě i Westermarcka, ale i dnes už zapomenuté historie rodiny od J. Lipperta, a Letourneau a Grauda Teulona, četl i Havelocka Ellise *Muž a žena* (Man and Woman [1894]). Opírá se také o dobové spekulace o počátcích rodiny na úsvitu lidských dějin, zejména o v té době vlivnou českou práci Josefa Vacka *Pravěk a manželství* [1913], a samozřejmě i o kapitoly v obecných sociologiích, které všechny na počátku dvacátého století věnovaly diskusi o původu lidské rodiny, o původním matriarchátu, patriarchátu či promiskuitě obsáhle kapitoly. Chalupný z nich cituje s největším porozuměním Warda, ale samozřejmě také Spencera, Gumpłowicze a Giddingse; ty všechny trápila otázka, zda na počátku byla v manželství silnější žena anebo muž.

Posuzujeme-li tuto debatu, musíme si uvědomit, že devět z deseti dnes nosných témat sociologie rodiny nebylo na počátku dvacátého století ještě ani otevřeno: fáze rodinného života, mechanismy vzájemného výběru partnerů, manželský konflikt,³ vnitřní ekonomika rodiny... a i to desáté, které otevřeno bylo, totiž vnitřní struktura moci

³ Jednotlivé články tu už ovšem byly (tak např. u Durkheima najdeme stať ke konsenzuálnímu rozvodu už v roce 1906), ale to je něco jiného než ustavený diskurz jako integrální součást disciplíny.

v rodině a její zakotvení v mužské a ženské roli, bylo otevřeno kradi; nebylo je možno nazvat plným jménem. Zástupně se o něm ale diskutovalo právě ve vleklé debatě o tom, vládli-li původně ve společnosti muži anebo ženy, o původní promiskuitě a mnohoženství, o původním zakládání manželství únosem a podobně.

Emanuel Chalupný, snad tím, že neměl vlastní želičko v ohni, pojednal o tomto tématu s přehledem a vzácnou racionalitou. Rozlišil *matriarchát* („ústřední postavení ženy v příbuzenské soustavě“), který zcela moderně spojuje s matrilokalitou a matrilinearitou (aniž by používal těchto pozdějších terminů), od *gynaekokracie* („vlády žen“). Soudí, že ve zvířecím společenství hrají i mocensky významnější úlohu samice; byl-li tento stav opuštěn před polidštěním opice anebo až po něm, o tom odmítá spekulovat, a „odpovědět na otázku tu pragmatickým vylíčením dějinného vývoje nelze, neboť jde tu o vývoj v dobách předhistorických, o nichž zpráv nemáme, a o poměrech divochů nynějších odborníci se shodují v přesvědčení, že jich naprosto nelze považovat za poměry primitivní, ježto všechny nynější kmeny stojí beze vší pochyby na vyšším stupni kultury, než mohli stát lidé prvotní“ (Chalupný [1919:162]). V žádném případě však nevěří mýtům o Amazonkách a české Šárce. Debatovat o původní promiskuitě odmítá, neboť to podle něho nepatří do sociologie; spíše však, s odkazem na Warda a Westermarcka, o ní pochybuje. Povinné tehdy kapitoly o mnohoženství a mnohomužství jsou u něho pozoruhodně krátké; konstatuje, že obě tyto formy manželství přispívají k ujařmení žen, ale vyskytují se jen marginálně, což je dáno už tím, že početní podíl mužů a žen je ve všech známých společnostech vyvážen. Sociologicky vysvětluje mnohomužství jako sociálně funkční ve společnostech krajní nouze bez výraznější vertikální stratifikace, neboť omezuje porodnost, a výskyt mnohoženství pokládá za přirozený ve společnostech, kde despotie bohatých umožňuje zakládání harémů. Za reprodukční vzorec sociálně funkční považuje jen monogamii, jež respektuje podíl pohlaví v populaci a – což je velmi významné – činí otcovství sociálně identifikovatelným.

Dalo by se snad říci, že Chalupný zakládá v naší sociologii rodiny konzervativní linii; byl to však zároveň člověk neobyčejně bezpředsudečný. Otevírá už na počátku dvacátého století mnohá témata, jež pak zůstala ležet po dlouhá desetiletí mimo hlavní proud vývoje, aby se vynořila v jeho posledních desetiletích jako fascinující náměty. Celý jeden oddíl věnuje sociologii pohlaví, bez předsudků podává na svou

dobu obdivuhodně poučený přehled o problematice incestu a nevynechává ani homosexualitu; píše o ní sice v dobovém duchu jako o pohlavní perversi, ale bez nejmenšího moralisování, věcně a objektivně. Dávno před tím, než by si někdo mohl i jenom pomyslet, že jednou se ustaví taková studijní disciplína, jako jsou *gender studies*, zkoumá rodovou diferenciaci zločinnosti (jako „delikty specificky pohlavní“ zmiňuje „násilné smilstvo, vraždu z vilnosti, cizoložství“), rodovou diferenciaci sebevražednosti a letmo zmíní i prostituci.

Kde ovšem veškerá jeho objektivita i bezpředsudečnost končí, je jeho vyhraněný názor na intelektuální rovnocennost žen. Ukázat v jeho vědecké argumentaci nereflektovanou maskulinní racionalizaci předsudečného postoje, v němž jsou strach a nechuť transformovány v bohorovnost a aroganci, bylo by jistě lahůdkou pro každý feministický seminář.

Chalupného dlouholetý přítel a zakladatel sociologie na Masarykově univerzitě v Brně **Inocenc Arnošt Bláha** (1879-1960) věnoval sociologii rodiny hned dva své spisy, a oba se ještě za jeho života dočkaly několika vesměs opravených a rozšířených vydání. Je to jednak jeho *Sociologie dětství* (1927, 1930, 1946, 1948), upravený výtah pod titulem *Dítě a prostředí* (1933), která se ovšem k tématu váže jen nepřímo, a pak je to jeho *Dnešní krize rodinného života* (1933, 1941, 1947). Tato kniha, ač svou dikcí i argumentací nese všechny znaky doby, kdy byla napsána, oslovuje nás ještě dnes natolik, že si zaslouží podrobnější pozornosti.

Rodina je, zdá se mu, v krizi už od počátku literárních společností, neb od neliterárních o tom nemáme zpráv. Titul pro svou knihu zvolil Bláha případně; ani po patnácti letech od prvního vydání, v nichž se změnilo v Evropě snad všechno, včetně hranic mezi státy, pokud jde o rodinu, výraz *dnešní* nemusel při reedici měnit. Je také dost obezřetný, aby nestavěl „přítomný stav rodinného života jako horší proti stavu minulému jako lepšímu... Oč mi běží,“ píše Bláha, „je to, postavit úchylné fungování rodiny v oblasti života pohlavního, jak je dáno pohlavními styky mimomanželskými, proti fungování normálnímu, vyznačenému přísným sexuálním společenstvím jedné ženy a jednoho muže“ (Bláha [1941:10]). Arnošt Bláha si nemyslí, že právě v této věci by bylo možno dokázat, že by snad kdy rodina byla lepší; jeho pojem krize není založen vývojově anebo komparativně – je normativní. Vztahuje se k mravní normě, kterou etik Bláha postuluje a sociolog Bláha považuje za sociálně funkční, a chování ji respektující proto za

sociálně normální. „Nuže,“ praví, „domnívám se, na základě svých mnohaletých pozorování, jež se týkají jak rodin městských, tak venkovských – u těch pak zvláště v době válečné a poválečné – jak rodin chudých, tak rodin náležejících k sociálně vyšším kategoriím společenským, tak rodin z nižších společenských vrstev, že pod právní formou rodiny monogamické existuje tu ve skutečnosti v mnohých a mnohých případech rodina mnohомуžská a mnohoženská, t.j. spojení jedné ženy s více muži, a jednoho muže s více ženami. Nemáme, žel, vědeckých dat... abychom mohli stanovit, v jakém poměru číselném stojí tyto rodiny... k rodinám přísně monogamickým... ale připusťme jen, ... že tato porucha sexuálního společenství v rodině monogamické je dosti častá, aby vzbudila naši pozornost a naši obavu“ [Bláha, 1941:9]. A od této obavy odvíjí své úvahy a z ní formuluje i svá doporučení – neboť, jak sám v postskriptu ke knize podotýká, jeho knížka „spojuje ... hledisko teoretické s hlediskem praktickým, hledisko vědce, nezaujatě konstatujícího s hlediskem člověka zaujatého o nápravu“ [Bláha, 1941:125].

Při hledání příčin stavu, který považuje za disfunkční a krizový, podává Bláha poučený a vyvážený přehled příčin destabilizace manželského svazku, jak je dnes známe; chybí snad jen vědomí vlivu absence vysoké úmrtnosti, jež v tradičních evropských společnostech činila manželství doživotní často manželstvím krátkodobým. Jako člověk s výrazným sociálním citěním a sociolog s empirií, která mu dávala vhled do všech společenských vrstev, klade poměrně velký důraz na hmotnou bídu a neutěšené bytové podmínky proletářů; je si ale také dobře vědom významného vlivu ztráty sociální kontroly se zánikem tradiční komunity v industrializaci a úpadku jednoznačně artikulovaných a rituálně připomínaných hodnot odřikání, odpovědnosti a věrnosti, jež tradičně udržovala náboženská víra a církev. Vystihuje, zejména ve středních a vyšších vrstvách (ale zdaleka nejenom v nich), destabilizující vliv egocentrického individualismu; ač stoupenec liberálních hodnot a angažovaný zastánce ženské emancipace ve smyslu, který tomuto pojmu vtiskl u nás Masaryk, na kterého také odkazuje, přísně kritizuje „osvobození ženy“, je-li tím myšleno osvobození od rodinných závazků a povinností k dětem.

Ničím z toho nevynechá Bláhův spisek nijak výrazně nad úroveň umírněně liberálního, sociálně citícího intelektuála té doby. Co se mi zdá na Bláhovi pozoruhodné, čím, zdá se mi, překonává v tomto dílku postoj Masarykův, s nímž sdílí moralistní hledisko, je vysvětlení po-

žitkářství ve vlivu reklamy a – dnes bychom řekli – masmédií. Píše: „Nákaza, která se šíří touto individualistickou a hedonistickou filosofií, propagovanou řadou orgánů veřejného mínění, zachvacuje skoro všechny společenské vrstvy a je jednou z nejpodstatnějších příčin té znepokojující skutečnosti, kterou nazýváme krizí rodinného života“ [Bláha, 1941:56].

Zatímco Bláhova kritika byla ještě sociologickou kritikou „pathosem a inspirací“, sotva o generaci mladší **Otakar Machotka** (1899-1970) psal již v jiné dikci. Ač i on vyšel ze zájmu o otázky etiky (disertační práce *Mravní skutečnost ve světle sociologie*), jako sociolog kladl zásadní důraz na objektivitu a ve své práci se držel přísně empirické metody. Poučen byytem v USA zavedl k nám, spolu se Zděnkem Ullrichem, techniky dotazníkového šetření a jako pracovník Státního úřadu statistického i rozbor hromadných dat z tohoto pramene. Také jeho sociální citění mělo už jinou, daleko praktičtější povahu: v roce 1931 inspiroval *Ústřední sociální úřad města Prahy* k zadání výzkumu *Sociálně potřebné rodiny*, který měl poskytnout podklad pro co nejspravedlivější distribuci sociálních dávek v Praze. Teoretickou přípravu k tomuto výzkumu zpracoval Machotka do své habilitační práce *K sociologii rodiny: příspěvek k metodám empirické sociologie* [1932]. Kniha se dělí na dvě části: v první polovině spisu podává Machotka přehled o teoretických pracích k sociologii rodiny a jejich kritiku, druhá část je pak úvodem do empirické metodologie s velmi podrobným popisem metod dotazníkového šetření (až po prezentaci formuláře dotazníku) a metody *case study* neboli „metody individuální“. Významnější než tato kniha je však pro českou sociologii rodiny závěrečná zpráva z tohoto výzkumu, která vyšla knižně se spoluautorstvím **Z. Ullricha** *Sociálně potřebné rodiny v hl. m. Praze* [1936]. Výzkum obsáhl na 13 000 pražských rodin, kterým se dostalo sociální či hospodářské pomoci ze strany pražského magistrátu. Shromáždil jedinečný materiál zejména o jejich bydlení, ale také o jejich hospodaření a o životním způsobu. Zůstává nepřekonatelným pramenem poznání života českých chudých rodin na počátku třicátých let a nepřehlédnutelným dokladem o vysoké úrovni české sociologie v letech meziválečných. Jeho empirické studie poválečné (rozvedené a rozloučené ženy v Praze-Libni, šetření školní mládeže v Praze-Vinohradech) zůstaly už bohužel knižně nepublikovány; jako děkan Vysoké školy politické a sociální byl po únoru 1948 vyhnán ze všech českých vysokých škol a zemřel v emigraci.

Praktické založení Machotkovo dokumentuje také skutečnost, že je zakladatelem manželských poraden v českých zemích; i díky své dlouhé tradici tato veřejná instituce dosáhla u nás i v mezinárodním srovnání velmi vysoké úrovně.

Na závěr této kapitoly o počátcích české sociologie rodiny patří už pro svůj název *Sociologie rodiny* ještě alespoň zmínka o knize **Františka Uhlíře**. Je to ovšem, jak prozrazuje podtitul, *s hlediska dětského vývoje* [1947], ve svém obsahu spíše závěrečná zpráva o výzkumu sociálních poměrů žáků základních škol „v posledních letech před válkou v Čechách, na Moravě a ve Slezsku“, která vyšla se značným zpožděním dva roky po válce. František Uhlíř nebyl sociolog a úroveň výzkumu i prezentace jeho výsledků tomu odpovídá, je tu však zachycen obrovský materiál o desítkách tisíc šetřených rodin a jejich sociálních poměrech na konci třicátých let.

2.3. Pokus o velké teorie – padesátá léta dvacátého století

Konec druhé světové války přinesl vlnu realizace porodů odkládaných za války. Došlo k tomu, co demografie dobře zná z historie a co v tomto případě dostalo jméno „poválečný baby-boom“. Unavení a otřesení válečnou vřavou a nejistotou, stáhli se lidé k rodinnému krbu. Domů se vrátili veteráni největší války v dějinách lidstva a rodinný život zažíval konjunkturu.

Poměrně brzy po válce začaly se rychle zlepšovat i hospodářské poměry: padesátá léta dvacátého století jsou desetiletím hospodářského růstu, jaký lidstvo do té doby nezažilo a jež se už sotva kdy bude opakovat. Zdálo se, že globální zdroje jsou nevyčerpatelné. Blahobyt dosáhl rychle bezprecedentní úrovně zejména ve Spojených státech, jež nemusely zahlazovat následky frontového ničení a masového bombardování civilních cílů v evropských městech. Prolomení některých hmotných bariér – zejména zvýšená pohyblivost autem v každé rodině a s tím spojený překotný růst příměstských sídlišť – umožnilo ztotožnit (nejprve ideologicky v reklamních kampaních a pro stále víc rodin brzy i v realitě) rodinný život s rodinným domkem. Prosazuje se *neolokalita* (nově zakládaná rodina nově zakládá i samostatnou domácnost v novém domě) a pro dvougenerační, samostatně žijící rodinu vyražený pojem *nukleární rodina* začíná být chápán jako označení standardního způsobu ro-

dinného života vyspělých průmyslových civilizací, jako „normální“ způsob rodinného života, k němuž celý předchozí vývoj přirozeně směřoval...

I v českých zemích přichází po druhé světové válce baby-boom, i tu se posiluje tendence k neolokalitě a nukleární rodině. Pro hospodářský rozkvět jsou u nás mimořádně příznivé předpoklady: vysoká výchozí úroveň průmyslové infrastruktury, výhodně orientované na spotřební průmysl, nedoznala takřka újmu ani frontovým ničením, ani masovým bombardováním, jež se našemu území vyhnuly, a vysoce kvalifikovaná pracovní síla nebyla decimována jako jinde v Evropě, protože čeští a moravští muži nebyli mobilizováni k účasti na frontách druhé světové války. Konjunktura, jež by nás vynesla v životní úrovni na čelo evropských společností, byla však zlomena v samém svém začátku komunistickým pučem a následnou totální devastací produktivních sil společnosti.

Ve Spojených státech koincidovala ekonomická konjunktura s rozkvětem sociologické teorie, která v dobovém profamiliárním klimatu pochopitelně věnovala příslušnou pozornost i rodině. V českých zemích byla sociologie v padesátém roce zrušena a zakázána jako buržoazní pavěda. Další rozvoj sociologické teorie rodiny už můžeme sledovat jen v kontextu evropského a zejména amerického vývoje.

Jako vládnoucí škola sociologického myšlení ve Spojených státech se prosadil v padesátých letech strukturální funkcionalismus. Brzy získal neobyčejný vliv i v zahraničí, protože v té době rozhodující podíl na veškeré světové sociologické produkci měla produkce americká. Nově zakládaná sociologie na univerzitách mnoha malých evropských zemí si ji brala za příklad a školila své lektory ve Spojených státech. S přirozeným zpožděním se teoretické analýzy padesátých let staly učebnicovou moudrostí let šedesátých a odrazovým můstkem kritiky a nových teorií v letech sedmdesátých. Jak si ukážeme dále, tak blízko k jednotnému paradigmatu, jak měla v době vrcholícího strukturálního funkcionalismu, se však už později sociologická teorie nikdy nepřiblížila.

2.3.1. Strukturální funkcionalismus

Strukturální funkcionalismus nejlépe reprezentuje **Talcott Parsons** (1902-1979). Jeho teorie jedinečným způsobem spojila výklad sociálního jednání jednotlivých aktérů s teorií společností a jejich sociálních

systémů. Dva velcí evropští myslitelé, Sigmund Freud a Max Weber, jejichž dílo Parsons dobře poznal při svých evropských studiích v Heidelbergu, pomohli mu vysvětlit Americe a později celému vzdělanému světu sociální mechanismus úspěšného fungování západní civilizace té doby.

Parsonsovův holistický přístup vidí každý sociální systém jako složený z prvků, jež jsou samy strukturovány. Tyto subsystémy plní vůči sobě navzájem a vůči celku určité funkce. Strukturou rozumí Parsons „*ty vztahy anebo aspekty systému, jež jsou dostatečně stabilní, aby nám umožňovaly považovat je za stálé*“. Každý sociální systém se snaží minimalizovat změny a směřuje ke stavu dynamické rovnováhy a relativní stability.

Oporou této stability je *kulturní systém* společnosti. Je souborem sdílených hodnot a definuje cíle, o něž se má usilovat. Konformita k těmto hodnotám, jež se v interakci stávají normami, je základní podmínkou fungování *sociálního systému*. Konformitu zajišťuje sociální systém společnosti jako soubor *rolí*, jež organizují sociální skupiny v *instituce*. Prostřednictvím *socializace* k očekáváním, jež se pevně vztahují k jednotlivým rolím, a působením sankcí za nesplnění těchto očekávání dosahuje společnost plynulého fungování a zajišťuje každému aktéru naplnění jeho biologických, osobnostních i interakčních potřeb.

Význam rodiny jako základní instituce lidské socializace je v tomto teoretickém paradigmatu zřejmý. Parsons se při budování teorie rodiny opíral o americkou rodinu padesátých let. Média ji prezentovala jako šťastný manželský pár, vychovávající své děti na předměstí v domku se zahrádkou. Byla to rodina dvougenerační, neolokální, s jasným „funkčním“ dělením ženské a mužské role: byla to *nukleární rodina*.

Dobová kulturní antropologie skýtala oporu pro předpoklad, že nukleární rodina je univerzálním způsobem institucionalizace fyzické reprodukce lidské společnosti. Antropolog **George P. Murdock [1949]** ve studii 250 reprezentativních lidských společností zjistil, že nukleární rodina je bez výjimky ve všech buď převažující formou rodiny, anebo aspoň základní jednotkou, jež je stavebním materiálem i pro složitější rodinné systémy. **Morris Zelditch Jr.** našel při přehledu veškeré dostupné antropologické literatury jen dvě výjimky v rodinných systémech komponovaných jinak.

Parsonsovo pojetí rodiny významně ovlivnil jeho spolupracovník **Robert F. Bales**. Spolu s ním také napsal **Talcott Parsons** své základ-

ní dílo o rodině *Rodina, socializace a interakční proces* (Family, Socialization and Interaction Process [1955]).

Bales při svých výzkumech malých sociálních skupin rozlišil dva druhy sociálního vůdcovství: *expresivní a instrumentální*. Jen zcela výjimečně spojuje se schopnost obou druhů vůdcovství v jedné osobě (to pak jsou velcí historičtí vůdové). Normálně je instrumentální vůdcovství, jež koordinuje činnost skupiny vzhledem k zvoleným cílům, vlastní mužům a expresivní vůdcovství, jež je vlastní ženám, zajišťuje citové klima ve skupině.

Nukleární rodina je pak organizována v tomto schématu:

Schéma 2.1.
ZÁKLADNÍ STRUKTURA ROLÍ V NUKLEÁRNÍ RODINĚ

	<i>instrumentální priorita</i>	<i>expresivní priorita</i>
<i>nadřazený</i>	otec (manžel)	matka (manželka)
<i>podřazený</i>	syn (bratr)	dcera (sestra)

PRAMEN: **Parsons, Bales [1955:46]**

„*Všeobecně rozšířená skutečnost, že ženy jsou intimněji spojeny s ranou péčí o dítě (v čemž kojení hraje základní úlohu), je primární příčinou toho, proč ženská role v rodině i mimo ni jeví tendenci k větší expresivitě nežli role mužská*“ píše **Parsons [1954:103]**.

Talcott Parsons se ve své příznačně ambiciózní teorii rodiny pokusil vysvětlit a integrovat tři velké skupiny problémů: skupinovou dynamiku nukleární rodiny a její vývoj v rodinném cyklu; prastarou záhadu tabu incestu; a současně funkci vrstevnických skupin adolescentů, jež v podobě gangů mladistvých v té době začínaly nahánět Americe strach.

V rodině více než v kterékoli jiné malé skupině je důležité udržet všeobecně vysokou úroveň vzájemné lásky. Emoce v rodině však musejí být velmi přesně sociálně regulovány. Základem je pevné láskyplné pouto mezi ženou-matkou a mužem-otcem, kteří stojí v čele rodiny. Sexuální láska (genitální eroticismus, jak říká Parsons, který se tu vý-

razně opírá o Freuda) je pro ně monopolizována právě institucí manželství. Musí být přísně odlišena od pregenitálního eroticismu, lásky mezi dítětem a otcem a zejména mezi dítětem a matkou. V určitém stadiu ontogeneze musí být ovšem erotický vztah dítěte k matce blokován – v případě chlapců proto, aby nedošlo k incestnímu vztahu. U dívek je tomu poněkud jinak: zdálo by se, že v okamžiku, kdy vyrostou z elementárního eroticismu k matce, mohly by obrátit svůj vztah k otci. K tomu ovšem nesmí dojít, protože by to ohrozilo koalici rodinných vůdců manžela/otce a manželky/matky. A navíc ovšem – pokud jsou hoši vedeni k tomu, aby si hledali pro svůj vztah partnerku mimo rodinu, nemohou být dcery drženy uvnitř rodiny. Tak je vysvětlováno tabu incestu i vnitřní vývojová dynamika rodiny jako instituce, jejíž funkcí je připravovat své vlastní zrušení, aby mohla být obnovena v rodinách další generace.

Erotické pouto k rodičům musí být ovšem přestřiženo podstatně dříve, nežli může být efektivně navázáno párové erotické pouto k partnerovi vně rodiny, tedy pouto, jež zakládá novou rodinu. Po tuto „latentní“ periodu přebírá klíčovou roli v socializaci člověka sexuálně homogenní vrstevnická skupina. Jak poznamenává Parsons, takové „dívčí“ a „chlapecké“ vrstevnické skupiny mezi dětstvím a dospělostí nalézáme ve všech kulturách. Je to stadium, kdy se dospívající identifikuje více se svými vrstevníky nežli se svými rodiči, buduje si vlastní autonomii a zároveň se učí svou mužskou či ženskou roli, aniž tím konkuruje etablovaným vzorům této role v rodině a ohrožuje její systém nadřazenosti a podřazenosti. Získaná autonomie pak umožní navázat vztah k druhému pohlaví na úrovni „rovný s rovným“ a vymanit se z vzorce vnitrorodinného eroticismu, tedy z původního zážitku lásky jakožto lásky k rodičům – a tedy lásky na nestejně úrovni.

Parsonsova teorie tím, že zabudovala do teorie rodiny i vliv vrstevnické skupiny, odpověděla na znepokojující skutečnost, šokující Ameriku šedesátých let, totiž že na děti v adolescenci náhle měly větší vliv party kamarádů než všechno výchovné úsilí školy, mládežnické organizace i rodičů samých dohromady.

Nejpodstatněji však odpověděl Parsons na otázky doby vysvětlením způsobu integrace rodiny do společnosti. Kladl důraz na to, že nukleární rodina je relativně uzavřený systém s omezenými a nevýznamnými styky mezi příbuznými v širší rodině – na rozdíl od tradiční rodiny, jak ji uchovával idealizovaný obraz minulosti v krásné literatuře i v sociologické paměti teorií rodiny z devatenáctého století.

Nukleární rodinu integrovala do společnosti dvojí role otce: vedle toho, že plnil v rodině funkci instrumentálního vůdce, byl nutně angažován i ve světě mimo rodinu. Svou zaměstnaneckou rolí totiž nejen opatroval rodině chléb (byl pro rodinu breadwinner), ale svým úsilím o dosažení co nejvyšší příčky na stratifikačním žebříčku zařazoval celou rodinu do určité sociální vrstvy: jeho kariéra byla i kariérou rodiny a jeho neúspěch byl i neúspěchem rodiny. Na jeho úspěchu se ovšem podílela i manželka/matka, která jako emocionální vůdce rodiny vytvářela v rodině bezpečné zázemí a příznivé citové klima, dávající otci odpočinout v neúprosném zápase o úspěch v širší společnosti.

Tato přísná dělba rolí měla pozitivní vliv i na vztah mezi vůdčím párem v rodině. Parsons opakovaně formuloval názor, že

„to, že počet rolí určujících status je v manželském páru omezen na jednu, eliminuje v rodině konkurenci a soutěž v úsilí o dosažení co nejvyššího statusu. Je to důležité zejména pro vztah mezi mužem a ženou, protože soutěživost mezi nimi by působila zvláště zlobně na solidaritu v rodině. Pokud jsou linie úspěchu muže a ženy segregovány a nedají se přímo srovnávat, je tu méně prostoru pro rozvoj žárlení, pocitů méněcennosti, závisti atd.“ [Parsons 1954, 1955, atd.]

Dlouho před Bergerem i Laschem, kteří v sedmdesátých letech poukázali na tuto funkci rodiny, viděl Parsons rodinu jako přístav intimity chránící před vypjatě konkurenčním prostředím kapitalistické společnosti. Nejprve měl famózní úspěch, stal se nejúspěšnějším sociologem své doby. Nakonec se mu ale za to nedostalo vděku ani v sociologické obci, ani od feministek, a od sedmdesátých let po dvě desetiletí sloužil jako oblíbený terč kritiky. Až teprve na počátku devadesátých let vrací se kyvadlo sociologické teorie k novostrukturalismu a společenské klima k neokonzervatismu. Na nezastupitelnou roli rodiny je opět kladen důraz, ovšemže už v situaci s opačným znaménkem: rodina je ohrožena sebestředným individualismem a hédonickým konzumerismem.

2.3.2. Goode – světová revoluce a manželská rodina

První, nikoli však kritickou, ale spíše komplementární reakcí na strukturálně funkcionální teorii s klíčovým pojmem nukleární rodiny byla teorie *manželské rodiny (conjugal family)*. William J. Goode kompiloval v padesátých letech ohromnou spoustu dat o rodinném

uspořádání v evropském i mimoevropském reprodukčním procesu. Tato data vysvětlil v teorii organizované kolem pojmu *manželská rodina* ve vlivné knize *Světová revoluce a rodinné vzorce* (World Revolution and Family Patterns [Goode 1963, přepracované vydání 1970]).

Goodova a Parsonsova teorie mají k sobě blízko a zároveň se principiálně odlišují. Vycházejí z pozorování téže sociální skutečnosti, jak ji empirická práce v sociologii a pozorování kulturních antropologů té doby prezentují, vidí ji však z odlišného úhlu. Zatímco pro Parsonse je rodina především sociální skupinou a institucí plnící nepominutelné funkce v sociální struktuře, Gooda zajímá rodinný život ve své „ideátypičnosti“ a jako určitý ideál, jako ustálený vzorec (*pattern*) rodinného chování a vzájemných vztahů.

Podle Gooda rodinný život v západních společnostech charakterizuje několik základních skutečností. Je to relativní vyloučení širšího okruhu příbuzných z každodenních aktivit manželského páru a jejich dětí, jež zakládá jistou autonomii manželské rodiny. Příbuzenský vztah je chápán jako bilaterální vztah mezi dvěma lidmi, rodové příbuzenské posloupnosti mají malý význam, každý člen manželské rodiny, počínaje manžely samotnými, percipuje jako relevantní vlastní sadu příbuzenských vztahů netotožné váhy a významu. Vztahy k příbuzným také nejsou definovány v termínech práv a povinností, a to oslabuje morální kontrolu manželské rodiny širším příbuzenstvím. Protože je to rodina neolokální, základní obtíže v procesu adaptace se odehrávají mezi tím partnerem, jež se do domácnosti sňatkem přistěhoval, a jeho nebo jejími novými příbuznými (jak je tomu v matrilocálních i patrilokálních společnostech), ale mezi manželským párem samotným. Ten se ovšem zakládá bez vlivu příbuzenstva a s nepatrnou kontrolou ze strany rodičů. Manželská rodina vzniká „svobodnou volbou“, založenou na vzájemné přitažlivosti. Věk při uzavírání sňatku je proto spíše vyšší, neboť výběr vyžaduje jistý čas a určitou zralost, a v tržní společnosti musí být opřen i o ekonomickou autonomii. Předpokládá se ovšem, že základem vzájemné přitažlivosti je emocionální, nikoli ekonomické uspokojení z ustaveného svazku. City jsou však křehké zboží. Rodina na nich založená musí mít vypracovanou i cestu z manželství prostřednictvím rozvodu a cestu k novému pokusu v opakovaném manželství; manželská rodina akceptuje rozvod jako legitimní alternativu vzorce rodinného chování. Významnou roli v ideologii manželské rodiny hraje hodnota egalitárních vnitřních vztahů, zejména pak rovnosti mezi mužem a ženou.

Goode samozřejmě ví, že rovnost mezi mužem a ženou je v manželské rodině v mnoha ohledech stále spíše věcí ideálu než reality (a to na obě strany), ale ví také dobře, že sama existence ideálu realitu zásadně mění. Dokládá to na rozhodování skutečně podstatném: počet dětí v manželské rodině je tu daleko více otázkou konsenzu manželských partnerů než v ostatních typech rodin. Stejně tak je si Goode vědom, že nezávislost mladého páru při vzájemném výběru sice existuje v ideálu i v realitě, ale v realitě, jak ukazují studie míry třídní homogamie, přece jen zřejmě jakási váha rodičovského mínění působí a ani praktický zřetel na mimoemocionální (ekonomickou, statusovou) přitažlivost partnera není v praxi bez vlivu. Ani to, že neolokální rodina je relativně autonomní jednotkou, neznamená prostě, že je to nukleární rodina, jak ji viděl Parsons. Goode si byl dobře vědom, že v realitě existuje mezi manželskou rodinou a širší rodinou sít' praktických výměn a nezrušitelných citových vztahů (zejména transgeneračních – mezi prarodiči a vnoučaty) a že její autonomie je jen relativní.

Ustálený vzorec ideálního rodinného chování bere Goode jako syndrom. Stejně jako u nemoci nestačí jediný symptom, aby ji bylo možno diagnostikovat, ale musí tu být typický syndrom symptomů, platí totéž u manželské rodiny. A není důležité, zda jeden či dva symptomy z celého syndromu chybí, pokud zbytek ještě stále skládá typický vzorec.

Široká srovnání rodinného chování v kulturách tak odlišných, jako jsou kultury islámských zemí arabského světa, Japonska, subsaharské Afriky, Indie a Číny, přivedly Gooda k přesvědčení, že manželský typ rodiny je ideálně vhodný (*fit*) pro průmyslové společnosti. Nemyslel si však, že industrializace destruovala velkou, ideálně svornou tradiční rodinu, jak o tom byl přesvědčen Le Play a jak ji kreslila romantická nostalgie po tradiční společnosti, či po zlatém věku v minulosti, jenž zmizel s našimi prarodiči a našim dětstvím. A byla ta nostalgie v Goodově době neobyčejně silná: v jistém smyslu byla vysoká vlna familiarismu padesátých let americké společnosti pokusem o *retro* velké venkovské rodiny, ovšem v sídlištním domku se dvěma koupelnami a myčkou na nádobí; babička byla na telefonu a dalo se za ní případně zajet autem. Goode předešel o dvě desetiletí dekonstrukci tohoto mýtu, jak ji poznáme v druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let. Vyslovil hypotézu, že to docela dobře mohlo být právě naopak. Manželská rodina, jež se vynořila v dějinách západní Evropy dlouho před industrializací, umožnila v Evropě vývoj, který naši civilizaci odvedl tak daleko od velkých civilizací islámu, Číny a Indie

uspořádání v evropském i mimoevropském reprodukčním procesu. Tato data vysvětlil v teorii organizované kolem pojmu *manželská rodina* ve vlivné knize *Světová revoluce a rodinné vzorce* (World Revolution and Family Patterns [Goode 1963, přepracované vydání 1970]).

Goodova a Parsonsova teorie mají k sobě blízko a zároveň se principiálně odlišují. Vycházejí z pozorování téže sociální skutečnosti, jak ji empirická práce v sociologii a pozorování kulturních antropologů té doby prezentují, vidí ji však z odlišného úhlu. Zatímco pro Parsonse je rodina především sociální skupinou a institucí plnící nepominutelné funkce v sociální struktuře, Gooda zajímá rodinný život ve své „idealtypičnosti“ a jako určitý ideál, jako ustálený vzorec (*pattern*) rodinného chování a vzájemných vztahů.

Podle Gooda rodinný život v západních společnostech charakterizuje několik základních skutečností. Je to relativní vyloučení širšího okruhu příbuzných z každodenních aktivit manželského páru a jejich dětí, jež zakládá jistou autonomii manželské rodiny. Příbuzenský vztah je chápán jako bilaterální vztah mezi dvěma lidmi, rodové příbuzenské posloupnosti mají malý význam, každý člen manželské rodiny, počínaje manžely samotnými, percipuje jako relevantní vlastní sadu příbuzenských vztahů netotožné váhy a významu. Vztahy k příbuzným také nejsou definovány v termínech práv a povinností, a to oslabuje morální kontrolu manželské rodiny širším příbuzenstvem. Protože je to rodina neolokální, základní obtíže v procesu adaptace se odehrávají mezi tím partnerem, jež se do domácnosti sňatkem přistěhoval, a jeho nebo jejími novými příbuznými (jak je tomu v matrilocálních i patrilokálních společnostech), ale mezi manželským párem samotným. Ten se ovšem zakládá bez vlivu příbuzenstva a s nepatrnou kontrolou ze strany rodičů. Manželská rodina vzniká „svobodnou volbou“, založenou na vzájemné přitažlivosti. Věk při uzavírání sňatku je proto spíše vyšší, neboť výběr vyžaduje jistý čas a určitou zralost, a v tržní společnosti musí být opřen i o ekonomickou autonomii. Předpokládá se ovšem, že základem vzájemné přitažlivosti je emocionální, nikoli ekonomické uspokojení z ustaveného svazku. City jsou však křehké zboží. Rodina na nich založená musí mít vypracovanou i cestu z manželství prostřednictvím rozvodu a cestu k novému pokusu v opakovaném manželství; manželská rodina akceptuje rozvod jako legitimní alternativu vzorce rodinného chování. Významnou roli v ideologii manželské rodiny hraje hodnota egalitárních vnitřních vztahů, zejména pak rovnosti mezi mužem a ženou.

Goode samozřejmě ví, že rovnost mezi mužem a ženou je v manželské rodině v mnoha ohledech stále spíše věcí ideálu než reality (a to na obě strany), ale ví také dobře, že sama existence ideálu realitu zásadně mění. Dokládá to na rozhodování skutečně podstatném: počet dětí v manželské rodině je tu daleko více otázkou konsenzu manželských partnerů než v ostatních typech rodin. Stejně tak je si Goode vědom, že nezávislost mladého páru při vzájemném výběru sice existuje v ideálu i v realitě, ale v realitě, jak ukazují studie míry třídni homogie, přece jen zřejmě jakási váha rodičovského mínění působí a ani praktický zřetel na mimoemocionální (ekonomickou, statusovou) přitažlivost partnera není v praxi bez vlivu. Ani to, že neolokální rodina je relativně autonomní jednotkou, neznamená prostě, že je to nukleární rodina, jak ji viděl Parsons. Goode si byl dobře vědom, že v realitě existuje mezi manželskou rodinou a širší rodinou sít' praktických výměn a nezrušitelných citových vztahů (zejména transgeneračních – mezi prarodiči a vnoučaty) a že její autonomie je jen relativní.

Ustálený vzorec ideálního rodinného chování bere Goode jako syndrom. Stejně jako u nemoci nestačí jediný symptom, aby ji bylo možno diagnostikovat, ale musí tu být typický syndrom symptomů, platí totéž u manželské rodiny. A není důležité, zda jeden či dva symptomy z celého syndromu chybí, pokud zbytek ještě stále skládá typický vzorec.

Široká srovnání rodinného chování v kulturách tak odlišných, jako jsou kultury islámských zemí arabského světa, Japonska, subsaharské Afriky, Indie a Číny, přivedly Gooda k přesvědčení, že manželský typ rodiny je ideálně vhodný (*fit*) pro průmyslové společnosti. Nemyslel si však, že industrializace destruovala velkou, ideálně svornou tradiční rodinu, jak o tom byl přesvědčen Le Play a jak ji kreslila romantická nostalgie po tradiční společnosti, či po zlatém věku v minulosti, jenž zmizel s našimi prarodiči a naším dětstvím. A byla ta nostalgie v Goodově době neobyčejně silná: v jistém smyslu byla vysoká vlna familiarismu padesátých let americké společnosti pokusem o *retro* velké venkovské rodiny, ovšem v sídlištním domku se dvěma koupelnami a myčkou na nádobí; babička byla na telefonu a dalo se za ní případně zajet autem. Goode předešel o dvě desetiletí dekonstrukci tohoto mýtu, jak ji poznáme v druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let. Vyslovil hypotézu, že to docela dobře mohlo být právě naopak. Manželská rodina, jež se vynořila v dějinách západní Evropy dlouho před industrializací, umožnila v Evropě vývoj, který naši civilizaci odvedl tak daleko od velkých civilizací islámu, Číny a Indie

a dal jí hybnost, která z ní učinila globalizující sílu. Manželská rodina totiž právě této hybnosti otevírala jedinečné příležitosti: ulehčovala mobilitu geografickou i sociální, podporovala výkonovou orientaci, učila nespolehat se na podporu příbuzenstva a dávala méně příležitostí k nepotismu.

Ač se Goode snažil o analytický, objektivní přístup nezaujatého sociálního vědce, v jednom zůstal obětí své optimistické a etnocentrické doby: v jeho popisu je implicitní hodnocení a on je v závěrečném komentáři přiznává. Jeho kniha se jmenuje *Světová revoluce a rodinné vzorce* proto, neboť je přesvědčen, že manželská rodina západní civilizace se s industrializací rozšíří do celého světa. Přinese konec despotické moci starců i konec sociálním kastám. Otevře lidem cestu k plnému využití jejich schopnosti vybrat si partnera podle jejich vloh, „i když o to mnozí ani neusilují a ani toho nedosáhnou“. Teprve devadesátá léta – chmurná realita zvětšující se propasti mezi chudým Jihem a bohatým Severem a vystřízlivění ze sna o věčném boomeru naší civilizace – ukázala meze jeho předpovědi. Nikoli však falešnost jeho analýzy: až do konce osmdesátých let přebíraly rozvojové společnosti spolu s industrializací i evropský vzorec rodiny, a činily by tak snad dodnes, kdyby to, co se jim nabízelo za vzor, nebylo vnitřně zpochybněno.

Talcott Parsons a William J. Goode jsou patrně nejvýznamnějšími moderními klasiky rodinné teorie. Po nich už nedosáhl žádný autor teorie rodiny obdobného vlivu s tak komplexním teoretickým konceptem, jako byly koncepty jejich. Poskytli po dvacet let práci nepřehledné řadě akademických a politických kritiků svých koncepcí: to není malý úspěch.

I když jsou si Parsons a Goode v lecčems hodně podobní, každý z nich je dodnes živý právě tím aspektem svého díla, který ten druhý postrádal: Parsons schopností zapojit výklad rodinného systému do systému sociální stratifikace, aniž opouštěl mechanismy vnitrorodinné dynamiky a její zakotvenosti v biologické danosti člověka, Goode schopností mezikulturního srovnání a vědomím historicity, u rodiny tak důležitým, a zároveň důrazem na význam typifikace reality v mysli sociálních aktérů.

2.3.3. Kritika modelů z padesátých let

Šedesátá léta dvacátého století, zejména ve své druhé polovině, jsou zvláštním obdobím nepokoje a nadějí, jež se však záhy radikalizují a jsou zlomeny. Nositelem tohoto kvašení jsou děti poválečného baby-boomu; vstupují do společnosti za naprosto jiných poměrů než jejich rodiče v závěru druhé světové války a ve svém optimismu a dynamice aspirují na to, zorganizovat zásadně jinak i společenské instituce. Rodinu mají první při ruce.

V sociologické teorii pak je první při ruce Talcott Parsons a jeho precizní, harmonická a ambiciózní teorie, přitakávající tomu, co je. Parsons se ocitl v očích svých kritiků v dvojné vazbě. Buď neměl pravdu, pak je vyřizen. Anebo pravdu měl, ale pak je dvakrát vyřizen, protože to, co tvrdí, je nesnesitelné a musí být zničeno. Vyvážená funkční rodina s přirozenou homeostazou a přesně segregovanou mužskou a ženskou rolí se nedočkala vděku těch, kdož v ní vyrostli: odmítali opustit vrstevnickou skupinu, uzavřít kruh a převzít na svá bedra tu nudu péče o malé děti a hmotné zabezpečení, jak to od nich Parsonsova teorie očekávala. Chtěli vynalézt něco lepšího.

Vědění se šíří akademickou obcí jako vlny rybníkem, do něhož hodíte kámen. Zatímco u autorů učebnic pro undergraduální kurzy byl Parsons na vrcholu popularity, vědecké stati a monografické studie už ukazovaly rodinnou skutečnost v podstatně rozdílném světle a status jeho teorie prudce klesal.

Empirické studie falzifikující mnohá z Parsonsových tvrzení pocházely vesměs z Anglie. Byly tu pro ně nejlepší podmínky: britská sociologie nebyla devastována ideologicky, jak tomu bylo v Německu, Itálii, Španělsku. V jiném smyslu to platilo i pro Francii, jejíž akademickou obec trápily ještě dlouho po válce problémy s kolaborací a na druhé straně s levicovým radikalismem; empirickým zkoumáním nepřál ani sociální neklid, jímž byla Francie ještě dlouho po válce zmitána. Ve východním bloku bylo teoreticky i empiricky mrtvo: nástup dětí baby-boomu na konci šedesátých let tu byl samozřejmě také pocítěn, ale brutalita, s jakou byl zlomen (v Československu šesti tankovými divizemi invazních vojsk), buď vývoj udusila, anebo ho obrátila k zájmu o elementární lidská práva: rodina zmizela z veřejného diskurzu na desetiletí.

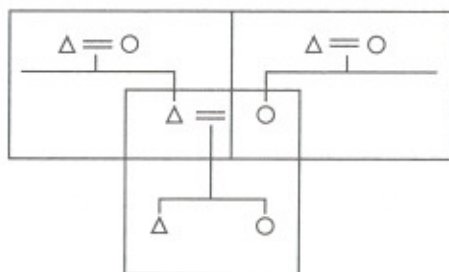
Empirickými studiemi byl nejprve falzifikován Parsonsův klíčový koncept nukleární rodiny jako univerzální a jediné funkční stavební jednotky moderních společností. **Michael Young** a **Peter Willmott**

v knize *Rodina a příbuzenstvo ve východním Londýně* (Family and Kinship in East London [1957]) na zkoumání rodin chudého dělnického předměstí ukázali, že v dělnických rodinách existují silné svazky zejména mezi mladými matkami a jejich matkami. Staří sice nebydleli s mladými, ale bydleli ve směs nedaleko od sebe a vnoučata se cítila doma stejně tak u prarodičů jako doma u svých rodičů.

V další výzkumné monografii *Rodina a třídy na londýnském předměstí* (Family and Class in London Suburb [1960]) ukázali titíž autoři, že to neplatí jen pro dělnickou třídu: středostavovské rodiny sice bydlely ve směs dále od sebe, ale auto a telefon překlenovaly fyzickou vzdálenost a z tísně si pomáhaly stejně efektivně jako dělnické rodiny. Ve věku raného mateřství sice byly mezirodinné svazky o něco slabší a intervence babiček méně masivní, ale když prarodiče zestárlí, dostávalo se jim silné podpory od střední generace. Stejně pozorování učinil **Peter Townsend** ve studii zaměřené přímo na staré lidi v knize *Rodinný život starých lidí* (The Family Life of Old People [1957]).

Tato a další souhlasná pozorování byla zobecněna konceptem *core family* od **Colina Rosser** a **Christophera Harrise**. Ve své studii rodiny a příbuzenských sítí malého města v jižním Walesu [1965] došli ti-to autoři ke zjištění, že základní jednotkou příbuzenstva není nukleární rodina, ale svazek, který vzniká mezi generacemi po sňatku dětí: *core family* je tvořena dvěma rodinami prarodičů, spojenými vztahem k vnoučatům, a samozřejmě rodinou v reprodukčním věku, jež vznikla sňatkem jejich dětí a vnoučata vychovává. Goldthorpe nazývá později takovou rodinu *T-core* a kreslí její schéma:

Schéma 2.2.
RODINA T-JÁDRA

PRAMEN: Rosser a Harris [1965] podle Goldthorpe [1987:70]

Empirické studie také ve směs potvrzovaly (včetně srovnávacích studií mezi rodinou v Kalifornii a v Anglii [Young a Geertz 1961]) závěr známý už z pozorování dělnických rodin v Londýně, totiž že z dospělých dětí jsou pro vztahy mezi generacemi významnější dcery. **Colin Bell** však zjistil výzkumem, publikovaným knižně v monografii *Středostavovské rodiny: sociální a geografická mobilita* (Middle Class Families: Social and Geographical Mobility [1968]), že ani vztah po mužské linii není zanedbatelný, zejména ve světě práce a obchodu.

Empirický materiál mu rozdělil středostavovské rodiny na „měšťanské“ (*burgesses*) a „kariérové“ (*spiralist*). „Měšťané“ byli lokálně zakotvení, často v rodinné firmě, budované dvě-tři generace. Ale i mezi kvalifikovanými dělníky a příslušníky svobodných profesí, pokud byli pevně usazení v lokálních kontextech, si muži mezigeneračně pomáhali styky v oboru i finančně zejména v rozhodujících okamžicích, jako při zakládání nového projektu či hledání místa.

Kariérové rodiny se naopak stěhovaly často – za lepším místem a vyšším postavením. Žena a děti investovaly nepohodlí s tím spojené do profesionální kariéry muže. Na dálku však byla rodina podporována i prarodiči, zejména při narození dítěte, při hledání dobré internátní školy a podobně. Po dosažení určitého profesního postavení vrátili se pak úspěšní muži, když už si mohli vybírat, často opět tam, odkud vyšli – proto anglický výraz *spiralist*. Ač tu byl ve střední fázi styk slabší, nakonec se třígenerační rodina zase sešla.

Přímou teoretickou polemiku s Parsonsem otevřel **Eugene Litwak** dvěma články v *American Sociological Review* v roce 1960 ([Litwak 1960a; 1960b; srovnej též: Litwak 1965; Litwak a Szelenyi 1969]). Hlavním předmětem jeho kritiky byl Parsonsov (a také Goodeho) názor, že mezi doširoka rozprostřenými rodinnými vztahy a industriální společností je principiální nesoulad a že izolovaná dvougenerační nukleární rodina je pro demokratickou průmyslovou společnost výlučně funkční.

Ve své studii, materiálově doložené přehledem empirických šetření, z nichž některá jsme citovali, Litwak především nesouhlasí s tím, že rozšířené rodinné vztahy jsou zábranou profesionální i geografické mobility. Tvrdí naopak, že podpora rodičů při sociálním vzestupu mladé rodiny je podstatná a častá. Rodiče dbají na to, aby jejich dospívající děti zakotvily v prestižnějších povoláních, a pomáhají jim v počátečních fázích jejich kariéry. Není také pravda, že změna rodinného statu mezi generacemi brzdí komunikaci.

Platí to i pro geografickou mobilitu. Litwak ukazuje na rodinách imigrantů z velkých historických imigračních vln (po hladomoru v Irsku, pogromech v Rusku a Polsku...), že pionýrské rodiny, které přišly první, zvaly za sebou spřízněné rodiny svých strýců, rodičů, dospělých dětí a pomáhaly jim se usadit, i když si obě strany zachovávaly autonomii.

Pro takovou spolupráci autonomních rodin razil Litwak termín *modifikovaná rozšířená rodina* (*modified extended family*). Odlišuje ji od *klasické rozšířené rodiny* zemědělských společností, kde byly jednotlivé nukleární subrodiny na sobě závislé trvale a – což je zejména důležité – byly uspořádány v hierarchickou strukturu. Dalším možným typem, který Litwak identifikuje, je *slabá* či *rozvolněná* (*dissolving*) *rodina*, následek to skutečnosti, že velké formální organizace přebírají v moderních společnostech většinu rodinných funkcí a v té rodině, která si na nich nedokáže uchovat aspoň relativní nezávislost, „*nezbývá nic než únavné vztahy mezi manžely*“. Tam, kde jsou děti a rodina si zachovala i v izolaci smysluplné funkce zejména při jejich socializaci, můžeme souhlasit s termínem nukleární rodina.

Litwak, ač je přesvědčen, že nejvýhodnějším a nejrozšířenějším typem soudobé rodiny ve vyspělých společnostech je právě modifikovaná rozšířená rodina, si nemyslí, že je to jediný možný a funkční typ rodiny. Naopak, i v těch nejrozvinutějších společnostech najdeme všechny čtyři uvedené typy rodin.

* * *

Litwakův závěr z počátku šedesátých let si zachoval platnost dodnes. Celá historie sociologických bádání o rodině je také historií ohlašování konce rozšířené rodiny a kritiky tohoto konceptu: zatímco někteří si mysleli, že rozšířená rodina představovala staré zlaté časy a skončila, jiní šli dál a dodávali, že nikdy neexistovala. V poslední době se k těmto kritikám přidala i kritika ohlašující konec rodiny, rozšířené anebo nerozšířené: v postmoderním věku se dá uvažovat snad jen o rozvolněné rodině, ale před „únavnými vztahy mezi manžely“ dají nakonec všichni přednost tomu, žádnou rodinu nezakládat. I tato radikální kritika je ovšem jen další kapitolou v ohlašování konce rodiny. O tom, jak to s tímto koncem je, se dozvíme něco víc na konci této knížky.

Třetí kapitola

TEORIE RODINY PO ROZPADU KLASICKÝCH TEORIÍ

Měla-li kdy sociologie blízko k tomu, aby se stala „normální vědou“ v tom smyslu, jak tento termín užívá Kuhn, tedy vědou, v níž panuje jediný, anebo alespoň jeden jednoznačně dominující pohled na předmět zkoumání, zahrnující jak shodu na strukturách relevance zkoumaného univerza, tak shodu metodologickou, pak to byla šedesátá léta. Strukturální funkcionalismus integroval v sobě teoretické podněty kulturní antropologie, hlubinné psychologie i nejlepších sociologických tradic teorie sociálního jednání mimořádně šťastným způsobem a vytvořil paradigma, jež skýtalo prostor i pro rozvíjení podnětů symbolického interakcionismu, teorie směny a některých dalších menších myšlenkových škol své doby, aniž by ztratil své dominantní postavení. V sociologické teorii rodiny, kterou strukturálně funkcionální perspektiva vrátila z marginality do centra teoretického uvažování, opřel se strukturální funkcionalismus samozřejmě o její konzervativní tradici. Padesátá a šedesátá léta jsou věkem rodiny – v západních zemích se šťastná rodinka usmívala ze všech reklam a zvala do konzumního ráje, u nás se do rodin stáhla populace sužovaná drsným klimatem despotického socialismu. Kulturně politický úspěch strukturálního funkcionalismu se projevil i v tom, že nikdy před tím ani potom si nezapisovalo tolik studentů kurzy sociologie (ať už ji studovali jako hlavní předmět, anebo studovali cokoli jiného) a nikdy nečetlo tolik lidí sociologické bestsellery jako v šedesátých letech. Neodolatelná přitažlivost tohoto paradigmatu se projevila i v tom, že při revitalizaci české sociologie byl strukturální funkcionalismus nepřiznávaným myšlenkovým modelem pro vybudování sociologie marxistické (a později i marxisticko-leninské), ač byl myšlenkově pravým protikladem Marxova historického materialismu.

3.1. Nové impulzy pro teorii rodiny ve změně společenského klimatu

Strukturální funkcionalismus nabídl společnosti své doby to, co od sociálních věd očekávala: vysvětlení stabilizovaného růstu jako normality. Není náhodou, že se to stalo právě v polovině dvacátého století, kdy zřejmě procházely zenitem úspěchy západní civilizace a vrcholilo její sebevědomí. Konec šedesátých let a léta sedmdesátá i osmdesátá už přinesla změnu klimatu, a devadesátá léta otevřela dveře postmoderní pochybnosti o samých základech modernity: v náladě *fin de siècle* je tematizován konec kdečeho, včetně sociologie.

Trend byl ovšem nasazen už před třiceti lety. V roce 1969 vychází *Meze růstu* (The Limits to Growth [Meadows et al. 1973]), první významná studie upozorňující na nutný zlom nasazeného konzumního trendu, a v roce 1973 otřeše sebevědomím západních společností první ropná krize. Od počátku sedmdesátých let začíná západní společnost sužovat terorismus. Užívání drog se plíživě mění z excentrického potěšení mladých intelektuálů a bohatých starých zhýralců v metlu chudiny, přinášející organizovanému zločinu pohádkové zisky a hrozivou moc. Nezaměstnaní se z „rezervní armády“, která jenom čeká, připravena pro další konjunkturu, začínají přetvářet v trvale „zbytečnou třetinu“ (Dahrendorf) populace. Technologický pokrok dokáže vyrobit nadbytek zboží se stále menším počtem zaměstnanců. Klade však na ty, kteří ho nesou, stále vyšší nároky, a těmto nárokům stále větší část populace není při nejlepší vůli schopna dostát: plynulé fungování ekonomiky by jen zdržovali, a jsou pro ně i zbyteční.

Nejprve se zdá, že to ani tak příliš nevadí, protože sociální stát k nim dokáže přerozdělit dost ze své hyperprodukce. Na konci osmdesátých let se však i sociální stát dostává do potíží: na jedné straně se ukazuje, že samo přerozdělování nedokáže rozehnat zoufalství lidí, kteří bez práce ztrácejí základní osu svého společenského zařazení i nutnou sebeúctu. Na druhé straně náklady na přerozdělování vytvářejí nebezpečně mocné a autonomní byrokratické struktury a přerozdělování samo zatěžuje ekonomiku natolik, že západní svět ztrácí dech. Přestává stačit v soutěži s vynořujícími se ekonomikami asijskými, jež jsou dynamizovány k rozvoji populacemi v té době ještě daleko méně hédonickými.

Už tak obtížná situace pak je ještě zhoršována hrozbou etnických konfliktů. Ohromné masy politických, ale stále více i ekonomických

uprchlíků se ve stále vyšších vlnách přelévají přes hranice států dosud bezpečných, stabilizovaných a relativně prosperujících. Skutečně úspěšná kulturní asimilace se podaří jen nemnohým z nich. Ti ostatní splývají s marginalizovanými starousedlíky. Deklasování ztrácejí jakýkoli důvod být kulturně loajální ke společnosti, jež jim dává najevo jejich zbytečnost a štítí se jich. Konstituují subkultury militantně nepřátelské tradičním hodnotám a institucím západní kultury. Na druhé straně ovšem průměrná úroveň spotřeby nepřetržitě roste, ba i chudým se vede stále lépe, a nebývale vysoký podíl populací vyspělých zemí získává univerzitní vzdělání. Připravuje je mimo jiné také na to, jak kompetentně řešit sociální problémy provázející ekonomický růst: trvale stoupá nejen počet vysokoškoláků, ale i podíl studentů sociálních věd mezi nimi.

Problém reprodukce obyvatelstva a fungování rodiny nepatří v západních společnostech k zanedbatelným. V první polovině sedmdesátých let poklesla souhrnná porodnost v západní a severní Evropě z hodnot okolo 2,5 děti na jednu ženu k hodnotám těsně nad 1,5 dítěte. V osmdesátých letech proběhl podobný pokles i ve dvou největších populacích jižní Evropy, italské a španělské, a sestup pokračoval pod 1,5 dítěte na ženu. Doba, kdy se populace z vlastních zdrojů reprodukovaly (což nastává při souhrnné porodnosti alespoň 2,1), se měnila ve vzdálenou vzpomínku. Souběžně klesala sňatečnost a stoupala rozvodovost. Velká konjunktura rodiny z padesátých a první poloviny šedesátých let skončila.

V sociologii rodiny, stejně jako v celé ostatní sociologii, vzala za své jednoznačná dominance strukturálního funkcionalismu, jenž dobře vyhovoval v dobách všeobecného konsenzu a stabilizovaného růstu, nedokázal však obstát před kritikou v situaci velké společenské změny. Po něm uprázdněné místo bylo zaplněno hned několika teoriemi, které se v nové situaci pokusily vysvětlit rodinu lépe. Některé vyrůstaly ze základů položených už ve třicátých letech i dříve – symbolický interakcionismus a teorie směny – a jen do uprázdněného prostoru expandovaly. Jiné měly v sociologii kratší tradici, jako teorie opfery o podněty fenomenologické filosofie, a jiné reagovaly na vývoj za hranicemi společenských věd – obecná teorie systému a sociobiologie. Feministická teorie měla kořeny povýtce mimoakademické – vzešla z politického hnutí.

Následná balkanizace sociologie rodiny, ke které přispívá tradiční, ale v tomto oboru zvláště váhavě překlenovaná propast mezi empiriky

a teoretiky, nemohla ovšem pokračovat do nekonečna. Konec konců všechny sociology rodiny spojuje předmět jejich zájmu, s nímž má každý i osobní zkušenost. I to však pomalu přestává platit: od počátku devadesátých let dorůstá první generace, z níž v některých společnostech i více než třetina zažila v dětství rozpad manželského svazku, pokud se už vůbec v domácnostech manželského svazku narodila.

I sociologie rodiny se pozvolna začíná otevírat podnětům postmoderního myšlení, kde je „dovoleno vše“ – včetně fundamentalismu, který se vrací k nejtradičnějšímu modelu rodiny. Co se ale ukáže být hlavním proudem, směřujícím přes práh tisíciletí, nelze ještě jasně rozeznat.

Přehled teoretických výbojů od sedmdesátých let podáváme v rozdělení na kapitoly o teorii sociální směny, o skupině teorií systému a symbolické interakce, o teoriích inspirovaných sociologií konfliktu a o sociobiologických podnětech pro sociologii rodiny.

3.2. Teorie sociální směny

Myšlenkové základy teorie sociální směny položila na začátku dvacátého století filosofie utilitarismu a pragmatismu; její kořeny sahají ovšem mnohem hloub a prorůstají evropským myšlením snad už od starořeckých epikurejců.

Teoretikové této školy vycházejí z přesvědčení, že nejlépe vysvětlíme lidské jednání, opřeme-li se o předpoklad, že lidé trvale usilují o maximalizaci svého prospěchu. Tento postoj implikuje perspektivu metodologického individualismu: reálná jsou individua – skupinové jevy, sociální struktury i kulturní normy jsou budovány akcemi jedinců. Pro sociologii rodiny znamená metodologický individualismus ústup od dlouho převládajícího institucionálního zkoumání rodiny: teorie směny klade důraz na skutečnost, že ani rodina není než skupinou individuí.

Základní dvojicí analytických pojmů jsou pro teorii směny *náklady* a *výnosy* (costs and rewards). Předpokládá se, že individuum, jediný reálný aktor v sociálním univerzu, zvažuje poměr (ratio) mezi náklady a výnosy svého rozhodnutí, a volí to řešení, kde je rozdíl pro něj příznivější (*rational choice*). Co odlišuje teorii racionální volby od jednoduchého behaviorismu, jenž rovněž předpokládá, že lidé vyhledávají pozitivní podněty, je to, že paradigma racionální volby klade důraz

na kalkul, který zahrnuje i náklady; aktér se orientuje podle *rozdílu*. Základním motivátorem je tedy *prospěch* (utility) či *zisk* (profit) jakožto rozdíl mezi náklady a výnosy. Tento rozdíl může mít i negativní hodnotu, a přesto člověka motivuje k jednání: někdy aktér sezná, že nemůže sice nic získat, ale jedná, aby alespoň minimalizoval ztrátu. Má tedy z jednání prospěch, i když ztrácí, což není v lidské situaci vzácný případ. Zřetel k této skutečnosti odlišuje teorii směny a racionální volby od primitivního hédonismu, jenž také předpokládá maximalizaci prospěchu.

A je tu ještě jeden, podstatný rozdíl. Ač teorie směny implikuje metodologický individualismus, nepředpokládá individualismus sociální: je naopak postavena na předpokladu člověka žijícího v sociálním kontextu a při zvažování svých rozhodnutí v tomto kontextu uvažujícího. To byl základní předpoklad, aby teorie směny překročila hranice psychologie a mohla aspirovat na nějakou explikativní hodnotu pro sociologii: nikde to není zřetelnější než právě v sociologii rodiny.

Zřetel k sociálnímu kontextu se projevuje v sociologické teorii směny na třech úrovních. Už **Homansova [1961]** původní formulace považovala za základní zdroj výnosů i nákladů zřetel na společenské schválení (social approval – disapproval). Další rozvoj teorie směny opakovaně rozšiřoval seznam proměnných, v nichž člověk zvažuje náklady a výnosy – **E. a U. Foaovi [1980]** už uvažují o šesti. V jejich výčtu jsou to *láska, status, služby, zboží, informace a peníze*. Výčet uvádíme v pořadí autorů; stojí za povšimnutí, že (na rozdíl od oblíbeného bonmotu významného českého ekonoma novoklasické školy) pro teorii sociální směny peníze nejsou vždy až na prvním místě. Pro každého, kdo dělá sociologii rodiny, je to ovšem truismus: to, co si členové rodiny vyměňují, podepírá staré dobré poznání, že ty nejlepší věci na světě nejsou za peníze.

Druhou formu zřetele k sociálnímu kontextu zdůraznili v teorii sociální směny **John W. Thibaut** a **Harold H. Kelley [1959]** odkazem k faktu *relativního* užitku a *dvou úrovní srovnávání*. Člověk si cení čehokoli více či méně zejména vzhledem k tomu, jak je to dostupné jiným a zda je to lepší či horší než to, co mají jiní. Srovnává i výsledky své bilance nákladů a výnosů s výsledky, jichž dosáhli jiní. Teorie sociální směny, aplikovaná například na vysvětlení rozvodového chování, poukazuje v první úrovni na *srovnání* míry vlastního uspokojení z manželského svazku s mírou uspokojení, která je obvyklá: teprve až když člověk vidí, že jeho manželství je (ještě) *horší, než* jsou manžel-

ství v jeho sociálním okruhu, začne je považovat za špatné a uvažovat o rozvodu. Pak postoupí na druhou úroveň srovnávání: na ní už nesrovnává své manželství s jinými, nýbrž srovnává své manželství s alternativami, jež se mu otevírají rozvodem: bude jeho bilance nákladů a výnosů výhodnější po rozvodu, anebo spadne z bláta do louže?

Rozvodové chování všeobecně přitahuje teoretiky rodiny, hlásící se ke škole teorie sociální směny: zdá se, že rozvod je situace, kdy předpoklad racionálního kalkulu a zřetele k maximalizaci užítku zvláště dobře ob stojí. **Lewis a Spanier [1979]** vysvětlují právě druhou úroveň srovnávání i zjevný paradox, že nejvyšší míru rozvodovosti mají manželství do pěti let po sňatku, a zároveň jsou to mladá manželství, jež vykazují nejvyšší míru manželského štěstí: lidé se tedy rozvádějí nejčastěji v té fázi manželského života, kdy jsou v manželství nešťastnější. Je to tím, že alternativy v té době pro ně otevřené jsou ovšem také nejpříznivější. **White a Booth [1991]** pomáhají vysvětlit paradox vysoké rozvodovosti mladých manželství též odkazem na zjištění, že v rodinném cyklu nárok na manželské štěstí v páru s přibývajícím časem klesá (a náklady na rozvod naopak stoupají).

Třetím vtažením teorie směny do sociálního kontextu je pojem spravedlivosti (*equity, fairness*). Jak pěkně shrnují **David M. Klein a James M. White [1996]**, k racionálnímu zvažování nákladů a výnosů dochází v realitě jen zřídka v prostředí bez vnějších vlivů. Žijeme v sociálních systémech, pro něž je charakteristická vysoká míra vzájemných závislostí. V mnoha žádoucích výnosech jsme závislí na kooperaci druhých, a velmi často záleží i na tom, aby tato kooperace trvala delší dobu: teprve potom se začíná vyplácet. Racionální jedinec se často smiřuje i s přechodnými ztrátami, aby takový vztah udržel – manželství je toho modelovým příkladem. Pojem spravedlivosti je vztažen právě k tomu, že *dlouhodobě* jsou ztráty a výnosy *všech* zúčastněných vyrovnány.

Předpoklad, že účastníci směny budou brát zřetel ke spravedlivosti směny, je velmi lidský; myslím, že lidé by nebyli schopni vybudovat institucionalizované společnosti, obchodovat a akumulovat kapitál o nic lépe než krysy, kdyby nebyli vybaveni pojmem spravedlivosti a nebyli schopni dodržovat dohody, i když se jim to nevyplácí.

Rodina a manželství jsou ovšem zároveň výborným příkladem instituce založené na nespravedlivosti, jak dokládají zejména mnohé feministické autorky. Přehled diskuse, jež se rozvinula kolem tohoto tvrzení, přenecháme jinému svazku naší edice a zdržíme se už jen u aplikace teorie směny na rodové diference v sexuálním chování.

F. Ivan Nye ve studii *Volba, směna a rodina* (Choice, exchange and the family [1979]), jež je zatím zřejmě nejobsáhlejší a nesilnější aplikací této teorie na studium rodinného chování, vysvětluje mimo jiné skutečnost, že v naprosté většině společností muži vyhledávají sex usilovněji než ženy. Neuchyluje se k biologickému vysvětlení větší sexuální náruživosti mužů, navzdory tomu, že muži jsou častěji ochotni za sex platit než ženy: dokládá, že sex je prostě pro muže výnosnější. Je to dáno dvěma skutečnostmi. Za prvé, v naprosté většině kultur péče o děti leží na bedrech žen. Nechtěné těhotenství tedy stojí ženu více než muže. I v moderních společnostech s všeobecně dostupnou a technicky dokonalou antikoncepcí (včetně antikoncepce *post factum* – indukovaného potratu) nesou většinu nákladů na tuto antikoncepci opět ženy. Pro ženu je tedy sexuální styk vždycky nákladnější než pro muže. Druhou skutečností je, že slast ze sexuálního styku je pro muže vesměs jistější než pro ženu: orgasmus je pro muže při souloži téměř jistý, ženy častěji zažívají v sexu frustraci. Je tedy jen racionální, že muž, aby získal přístup k sexu, musí ženě nevyváženou bilanci dorovnávat jinou odměnou – nejčastěji je to perspektiva sňatku, jež implikuje budoucí redistribuci nerovných příjmů v páru v její prospěch, anebo peníze či jiné hmotné výhody hned. Cudné zdráhání pak zvyšuje cenu vzdání se v připravované směně. Velmi jemný rozbor těchto strategií podal už dávno před sociologickou teorií směny **Georg Simmel** v eseji *O kokeřii* [1923].

Pro Nyeovo vysvětlení mluví i výzkumné zjištění, že v manželství (jakmile byla směna uzavřena) mají o nevěru stejný zájem ženy jako muži: Empirické výzkumy zjišťují například jen 10 % rozdílu v nevěrách a mimomanželských poměrech vdaných Američanek a ženatých Američanů.

Kritika teorie směny má ovšem velmi silné argumenty. Nemůžeme zde diskutovat všechny, z hlediska sociologie rodiny připomeňme jen slabinu metodologického individualismu, který má tendenci zanedbávat právě na rodině zjevnou skutečnost, že základní jednotkou kalkulu často není jedinec, a stejně zjevnou skutečnost, že to není ani zdaleka vždy maximalizace užítku, co stanoví hranice našeho chování, nýbrž sociální normy a sociálně konstituované hodnoty. Ještě zjevnějším problémem pro teorii sociální směny je pak očividně ztrátové altruistické chování, v rodině tak obvyklé, a obtížná udržitelnost předpokladu o důsledné racionalitě lidského jednání (opět pěkně zjevná ve vztazích mezi pohlavími), z něhož vyplývá pro teorii směny i předpoklad zaměni-

telnosti aktérů: právě na lidských párech a na rodinách, jež zakládají, prvek nezaměnitelnosti partnera dosti často vystupuje do popředí (ač právě od toho analýza v termínech teorie směny abstrahuje).

V oblasti sociálních aplikací jsou však práce vycházející z teorie sociální směny i v oblasti rodiny dosti vlivné. Uplatnily se zejména v manželském poradenství a v sociální politice. V manželském poradenství koncept *behavioral exchanges* (*negative behavioral exchanges*), vysvětlující interakci v (manželském) páru i mezi rodiči a dětmi z perspektivy teorie sociální směny, ovlivňuje dlouhodobě strategie poradenské intervence a vedl i k vypracování prevenčního programu (programy PREP – srv. např. Renick, Blumberg a Markman [1992]). V sociální politice Haveman a Wolfe ukázali například nedávno v pěkné studii *Návaznost generací* (*Succeeding Generations* [1994]), jak se neschopnost investovat dost do školství a do dětí všeobecně nevyplácí – ušetřené náklady jsou daleko převyšeny následnými náklady na zvládnání delikvence a sociálního neklidu.

3.3. Skupina teorií systému a symbolické interakce

Vysokoškolské učebnice sociologie by se neobešly bez třídění jednotlivých autorů a jejich prací podle toho, z jakého teoretického východiště vycházejí. Je to znakem předparadigmatického stavu naší vědy – přírodovědcům by takové mimomeritorní třídění vědeckých prací připadalo pošestilé. V sociologii ale lze skutečně rozeznat významně rozdílné myšlenkové zpracování sociální reality; jednotlivé teorie se liší ve zkoumané skutečnosti rozeznávanou strukturou relevance, metodologii přístupu k ní a pochopitelně i pojmovým aparátem. Hranice mezi jednotlivými teoriemi však není tak ostrá, jak by si přál systematický duch, libující si v třídění. Svědčí o tom i skutečnost, že jednotlivé teorie a skupiny teorií jsou v různých přehledových pracích uspořádávány různě. Sociologie rodiny však postupuje často podle prastarého taoistického hesla *At je kočka černá anebo bílá, hlavně když chytá myši* – její práce si vypůjčují z jednotlivých teorií myšlenkové koncepty a metodologické postupy dosti eklekticky. Přesto v ní lze rozeznat práce několika myšlenkových okruhů – a jedním z takových možných myšlenkových okruhů jsou teorie systému a symbolické interakce.

V systémové teorii, která se artikulovala v pracích Bertalanffyho a Wienera opřena spíše o přírodní vědy, patří k rozhodujícím pojmům

pojem *systém* a pojem *interakce* – s důrazem na *komunikaci* jako nejčastější lidskou interakci. Pojem systém je ale významný i pro teorii strukturálního funkcionalismu, jenž se zároveň opírá o pojem *instituce* a *role*. *Role* je pak klíčovým pojmem teorie symbolického interakcionismu, jenž se rozdělil podle toho, zda klade důraz na strukturální determinaci výkonu role, nebo zda si více všimá symbolické interakce, v níž je obsah a povaha výkonu role sociálně neustále znovu vyjednávána. Odtud se odvinul důraz na *mikrointerakci*, nejlépe rozpracovaný Goffmanem v *dramaturgické škole* a Collinsem a jinými v pojmu *encounter* a v metodě *analýzy konverzace*. To už jsme ale blízko fenomenologickým konceptům *intersubjektivní, sociální konstrukce reality, typifikace* a u *hermeneutické* heuristiky. Přes ně jsme se však znovu přiblížili ke konceptu *informace* a kruh se uzavřel – jsme zpět u základního pojmu systémové teorie.

Není účelem a není ani v možnostech tohoto pohledu na sociologii rodiny z ptací perspektivy duplikovat monografii o vývoji sociologické teorie od počátku sedmdesátých let. Předcházející odstavec měl jen načrtnout důvody, proč se z hlediska sociologie rodiny jeví legitimní shrnout v jednu kapitolu zmíněné teorie. Další text pak výběrově ukáže na to, jak se práce, které významněji obohatily teorii rodiny od sedmdesátých let do dneška, opíraly o jednotlivé teoretické školy.

3.3.1. Teorie systému

O nejabstraktnější úroveň teoretického myšlení, obecnou tak, že už je společná vědám sociálním a přírodním, se opírá sociologie rodiny skrze teorii systému. Není bez zajímavosti, že dveře tímto směrem otevírá sociologii rodiny Gregory Bateson, antropolog a druhý manžel Margarety Meadové, už v padesátých letech, tedy dříve, než systémová teorie získala reálný vliv v obecné sociologické teorii. A ještě zajímavější je, že se tak stalo studii na pomezí psychiatrie, sociologie rodiny a teorie komunikace, při pokusu vysvětlit schizofrenii (která představuje intelektuální hlavolam, dodnes uspokojivě nevyřešený).

Pro Batesona a jeho spolupracovníky [Bateson et al. 1956] představuje rodina komunikační systém, který, pokud v jeho vnitřní komunikaci dochází k podvojně vazbě, může vést svého člena k schizofrenickému jednání. Pojetí schizofrenie jako symptomu rodinného systému a radikální vynětí této duševní choroby z individuální patologie se

však v psychiatrii neudrželo, ač bylo dále rozvíjeno a na přelomu šedesátých a sedmdesátých let získalo načas značný vliv. Kniha *Politika rodiny* (The Politics of the Family [1971]) od vůdčí osobnosti „radikálně kritické psychiatrie“ **R. D. Lainga** získala status kultovní knihy hnutí, ale dnes už náleží jen do dějin psychiatrie – kultovní knihy stárnou rychle. Pro sociologii rodiny a zejména pro rodinnou terapii však metafora rodiny jako systému a pozornost k důsledkům povahy vnitřní komunikace mezi členy tohoto systému znamenala silný a dosud platně působící podnět.

V sedmdesátých letech se systémová teorie rodiny rozvinula v *teorii rodinných procesů* zejména prací **Kantora** a **Lehra** *Uvnitř rodiny: k teorii rodinného procesu* (Inside the Family: Towards a Theory of Family Process [1975]), která systematicky uspořádává a vykládá systémový přístup ke studiu rodiny, opřena o pochopení rodiny jako seberegulačního, cílově orientovaného systému, v němž členové rodiny usilují o kontrolu a přístup k moci, citům a interpretacím významů. Nejambicióznější pokus o výklad rodiny z hlediska obecné teorie systému zřejmě představuje studie **Brodericka** a **Smithe** *Systémový přístup k rodině* (The General Systems Approach to the Family [1979]). Aktuální rozvinutí tohoto přístupu najdeme pak v **Broderickově** teoretické monografii *Chápání rodinných procesů* (Understanding Family Process [1993]). Přínos Carlfreda Brodericka spočívá zejména v tom, že identifikuje nejenom vnitřní, ale i vnější vztahy členů rodinného systému, který nemůže přežít bez transakcí se svým prostředím, musí však zároveň neustále udržovat jasné hranice mezi ním a rodinou: kdo už do rodiny nepatří a proč, to musí být v rodině stejně ošetřováno jako to, kdo rodinu tvoří: vydědění nezdravého syna anebo vyhánění padlé dcery patří do klasického rejstříku rodinných rituálů.⁴

Velmi plodná byla v sedmdesátých a zejména v osmdesátých letech také teorie komunikace, aplikovaná na interakci v rodině. Není snad ve společnosti prostor vhodnější ke studiu dvojznačnosti verbální komunikace a významu nonverbální komunikace, než je rodina. Zejména komunikace v (manželském) páru je případem *par excellence* pro studium procesu kódování a obtíží dekodování verbální i nonverbální komunikace a jejich vzájemné interference. Nejlepší přehled o dnes už nespo-

⁴ Krásný obraz tohoto rituálu podává v české literatuře např. Olbrachtova novela *O smutných očích Hany Karadžičové*.

čitelných studiích této školy podávají **P. Noller** a **M. Fitzpatrick** v monografii *Komunikace v manželských vztazích* (Communication in Marital Relationship [1993]). Českým příspěvkem k tématu je Plaňavaova popularisující knížka *Jak (to) spolu mluvíme* [1992, 1996].

Analýza vnitrorodinné komunikace nás ovšem zavádí už nejenom k přístupům symbolického interakcionismu a sociálního konstruktivismu, jež se obvykle vydělují ze systémových teorií, ale i mimo sociologii. Je to oblast významná pro sociální psychologii a v aplikaci pak pro matřimoniologické teorie.

3.3.2. Symbolický interakcionismus

Pohled na společnost, rozpracovávaný v teorii symbolického interakcionismu, obohatil sociologii rodiny zejména konceptem sociální role jako strukturně vázaného, nicméně trvale sociálně vyjednávaného preskriptu chování, v němž nezanedbatelnou úlohu hraje i pochopení a výklad signálů od relevantních druhých nositelem role. Zavedením rozlišení mezi *I* a *me* obohacuje **George Herbert Mead** (1863-1931) [1934] sociální psychologii o vědomí trvalé přítomnosti objektivace aktérových intencí a aktů skrze jejich sociální percepci a interpretaci ostatními účastníky interakce. Tuto skutečnost sice zachytil v pojmu *zrcadlené já* už **Charles Horton Cooley** [1902], symbolický interakcionismus ji však systematicky rozpracoval v konzistentní teorii *přebírání rolí, zobecněného druhého, odstupu od role a vnitrorolového a meziorolového konfliktu*.

Pro sociologii rodiny se v západních společnostech ukázal být tento přístup plodný zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech při studiu velmi aktuálního fenoménu nástupu žen a matek do placeného zaměstnání: Jak se snáší role matky a role pracující ženy? Jak se tím mění očekávání k roli manžela a otce? Nakolik jsou participanti změny schopni přiměřeně reflektovat percepci své situace u relevantního druhého (u manželského partnera)? Kde dochází k nejmenším odchylkám při *přesnosti přejímání role* (role taking accuracy) a kde se aktéři nejvíce mýlí v očekávaných očekáváních ze strany svého partnera?⁵

⁵ I česká matřimoniologie má v manželském poradenství využívaný test vzájemné percepcie v páru, jenž měří i očekávaná očekávání – srv. **Možný, Plaňava** [1973] a **Možný** [1983], Appendix 2.

Sociologie rodiny tu přispěla do symbolického interakcionismu dvěma mikroteoriemi. *Teorie navýšení* (enhancement theory, Marks [1977]) předpokládá, že se zvyšujícím se počtem zvládnutých rolí stoupá i výkon ve všech jednotlivých rolích. Nové role totiž rozšiřují zkušenost a obzor aktéra, učí ho nové dovednosti a zvyšují jeho schopnost strategického uvažování. Dovednosti získané v jedné roli se pak hodí při výkonu všech ostatních rolí, jež jsou zvládnány lépe a snadněji.

Proti této teorii stojí *teorie přetížení* (role overload), jež teoreticky artikuluje obecný stesk na „dvoji břemeno“ zaměstnané ženy, na které zůstala péče o domácnost a přibyla jí práce v zaměstnání. Opírá se o koncept *napětí v roli* (role strain): dochází k němu, když příliš mnoho vzájemně si konkurujících rolí vyčerpává excesivně zdroje aktéra.

Patricia Voydanoffová [1987] se pokusila učinit tyto konkurenční teorie kompatibilními zavedením časové dimenze: při studiu účinku zatížení více rolemi je třeba přihlížet k životní fázi rodiny. Jsou období, kdy skutečně více rolí znamená přetížení, ale jsou i jiná období, kdy nové role přinášejí ženě rozšíření možností a navýšení zdrojů. **Elizabeth C. Menaghanová [1990]** pak při shrnutí diskuse na počátku devadesátých let podtrhuje, že jednotlivé role se liší svou náročností (role matky je zvláště náročná), že se však tato náročnost také mění s časem výkonu role (což je právě u mateřství evidentní).

České ženy, které si vstup do světa práce nemusely v obtížném vyjednávání prosadit, protože byly z ekonomických důvodů už od padesátých let, zpočátku i brutálním administrativním nátlakem, mobilizovány do extenzivního rozvoje socialistické ekonomiky, viděly až do konce osmdesátých let svou situaci spíše prizmatem teorie přetížení. Složitější vztahy mezi zaměstnáním a výkonem mateřské role zejména u kvalifikovaných žen analyzuje na rozsáhlém českém empirickém materiálu monografie **Iva Možného** *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů [1983]*, teoreticky opřena o symbolický interakcionismus prostřednictvím pojmového komplexu teorie role.

3.3.3. Rodina a sociální konstrukce reality

Aplikace podnětů fenomenologicky inspirované teorie sociálního konstruktivismu měla v rodinné sociologii velmi slibný začátek. Dříve, než vydal svou vlivnou práci *Sociální konstrukce reality* (The Social Construction of Reality [Berger a Luckmann 1967]), formuloval

Peter L. Berger (spolu s Hansfriedem Kellnerem) některé její základní myšlenky právě v aplikaci na sociologii rodiny.

Ve vlivné studii *Manželství a konstrukce reality* (Marriage and the Construction of Reality [1964]) vycházejí Berger a Kellner z Durkheimova pojmu *anomie*, obracejí pozornost k procesům, jimiž je budován a udržován její opak, a rozvíjejí tezi, že „manželství je základní normickou instrumentalitou naší společnosti“. Z hlediska jednotlivce je sňatek *normickou rupturou*. Konverzace v nově zakládané rodině rekonstruuje mnohé z toho, co manželé před sňatkem „měli za jisté“ („taken-for-granted“) v rodině původu, a trvale validisuje a objektivizuje ustavené typifikace, vytvářejíc postupně novou, rodinnou konstrukci reality. Jak moderní doba znevýznamnila individualitu ve velkých organizacích, „zpravidla je to jen privátní sféra, kde jedinec dostává svůj krajíc reality, kterou utváří ve vlastní svět“. Společně objektivizovaná realita je nakonec natolik brána za jistou, že dochází k „retrojekci světa“ ustaveného v rodinné konverzaci: jeho konstrukce je percipována jako odhalování trvale existující skutečnosti, promítá se i do minulosti a dává zapomenout stará vidění. Předpokládá se, že to, co dnes „bereme za jisté“, pro nás vždy jisté bylo (ač pro nás bývalo jisté i třeba něco úplně jiného); opouštění starých typifikací, které si manželé přinesli do rodiny ze své, často odlišné socializace, není reflektováno.

Jak začal být postupně Bergerův přenos Schutzových podnětů do sociologie vnímán jako jedno z nejslibnějších osvobozujících východisek z krize strukturálně funkcionální školy, očekávalo se, že i v sociologii rodiny poskytne teoretickou bázi pro přehodnocení výkladu rodiny a párových vztahů, po kterém počátek sedmdesátých let silně volal. Objevilo se sice několik studií (**Diane Vaughanová** aplikovala Bergerův podnět na sociální konstrukci rozvodu [1979]), ale nepřibývalo jich podle očekávání. Patnáct let po Bergerově a Kellnerově iniciačním článku vydané reprezentativní dílo *Současné teorie o rodině* [Burr et al. 1979] ještě zařadilo kapitolu od McLaina a Weigerta *K fenomenologické sociologii rodiny: programový esej* (Toward a Phenomenological Sociology of the Family: A Programmatic Essay [1979]) jako jeden z pěti hlavních oddílů knihy, ale pouze s podtitulkem prozrazujícím, že jde o stále ještě nenaplněná očekávání. Následující *Příručka o manželství a rodině* (Handbook of Marriage and the Family [Sussman a Steinmetz 1986]) však už věnuje fenomenologicky inspirované sociologii rodiny sotva podkapitolku, a v důkladném *Kompendiu rodinných teorií a metod* (Sourcebook of Family Theories and Methods [Boss, Doherty,

LaRossa, Schumm a Steinmetz (eds.) [1993]) z počátku devadesátých let se ztrácí fenomenologický a etnometodologický přístup mezi dalšími patnácti přístupy až na konci knihy.

Významnější monografické zpracování a rozvinutí teorie sociální konstrukce reality pro sociologii rodiny nacházíme jen v práci **D. Reisse** *Rodinné konstrukce reality* (The Family Construction of Reality [1980]). Poukazuje na to, že předpokladem rodinné sociální konstrukce reality je a) nejprve individuální a pak případně sdílená *konstrukce převládajících konstrukcí* reality v dané kultuře; b) sada přesvědčení o tom, nakolik je vlastní přesvědčení o realitě totožné s převládajícím a kde se odlišuje.

Velmi silný vliv a bohaté uplatnění v rodinné terapii našel překvapivě odvozený koncept *sociální konstrukce nereality* (social construction of unreality). Psychiatrie se s tímto problémem vyrovnávala v pojmu *rodinných mýtů* už před sociologií (srv. **Ferriera** [1963]). V rodinné terapii začal docházet širokého uplatnění od konce sedmdesátých let (srovnej **Procter** [1981], **Pollner** a **Wikler** [1985], **Watzlawick** [1984]; v české matematické literatuře pak zejména **Ivo Plaňava** [1984]).

Očekávání, která tento podnět na počátku sedmdesátých let vyvolal, zůstala tedy v sociologii rodiny spíše nenaplněna. Je to ovšem dáno samým pojetím teorie a výzkumu u tohoto teoretického přístupu k sociologickému bádání. Jak shrnují Klein a White: „*Sociologičtí fenomenologové, etnometodologové a interakcionisté chápou teorii nikoli jako deduktivní nástroj, nýbrž jako otevřenou sadu pojmů, která činí badatele vnímavějším a na počátku práce ho vede, v procesu interakčního výzkumu je však neustále modifikována*“ [Klein a White, 1996:109].

Svou metodologickou otevřeností je tento přístup velmi blízký obecnému klimatu v sociologii devadesátých let, inspirovanému postmoderním myšlením a angažovanému v interaktivním výzkumu. Můžeme předpokládat, že fenomenologický impulz ještě přinese sociologii rodiny výsledky. Stane se tak nejspíše skrze studie založené na biografické metodě a opřené o analýzu životního příběhu, uspořádaného ve vyprávění (narration). Že „měkká metodologie“ nevyklučuje vznik díla s reálnou aspirací na praktickou aplikovatelnost výsledků, dokládá takto koncipovaná kniha **Billa Jordana**, **Marcuse Redleyho** a **Simona Jamese** *Rodinu přede všim: identity, rozhodnutí, občanství* (Putting the Family First: Identities, Decisions, Citizenship [1994]).

3.4. Teorie konfliktu

Když se na počátku sedmdesátých let studenti, kteří na konci let šedesátých stavěli barikády v pařížských ulicích a v amerických kampu-
sech bojovali s mobilizovanou Národní gardou, začali dostávat do věku, kdy člověk sezná, že k tomu, aby uživil rodinu, musí mít placené zaměstnání, přesunuli se mnozí z nich tiše za katedry, které v revolučním nadšení strhávali.

Jejich mladé bouřliváctví sublimovalo v teoretický postoj: v sedmdesátých letech měla v sociologii zásadní vliv teorie konfliktu. Jednu chvíli se dokonce zdálo, že převezme od strukturálního funkcionalismu dominantní postavení. Že se tak aspoň na čas nestalo, dá se vysvětlit i tím, že tato perspektiva postrádala základní znak velké teorie, totiž vnitřní ucelenost. O teoretické perspektivě spíše než o teorii musíme mluvit také proto, že mohutný proud publikací pod tuto egidu zařazovaný je vnitřně velmi nejednotný co do úrovně, místa na kontinuu mezi vědou a sociálním aktivismem, i svou teoretickou inspirací a orientací.

3.4.1. Tři zdroje a tři součásti

Výrazně vystupují v tomto proudu tři složky: marxismus, freudismus a feminismus. Feminismu snad bude věnován zvláštní svazek této knihovny a freudismus by nás vzdálil od sociologie, ačkoli právě on a právě v doméně tradičně patřící sociologii rodiny dodával marxismu a feminismu zvláštní hlubinný apel pokusem o smělý oblouk mezi výkladem běhu dějin lidských společností a naší intimní poddaností sexuálnímu pudu. Západní marxismus z druhé dekády dvacátého století zůstává však pro náš výklad smysluplný právě svým zařazením do širšího kontextu *radikálně kritické sociologie*, která se pak pro sedmdesátá léta stala základnou perspektivou sociálního konfliktu. Spojují se v ní tři zmíněné podněty s dalšími inspiracemi, které doba nabízela.

Jedním z takových zdrojů, vlivných v Evropě i v USA, bylo dílo **Ralfa Dahrendorfa**, opřené o Weberův odkaz stejně jako o díla Marxova. Od konce padesátých let vychází z premisy: „*Kde je společnost, tam je i konflikt. Společnosti a sociální kolektivity se neliší podle absence či přítomnosti konfliktu, ale podle míry jeho násilnosti a intensity*“ [Dahrendorf, 1965:171], a o rodině říká, „*Jako ostatní soci-*

ální instituce, i rodina může být chápána jako systém orientovaný k regulaci konfliktu“ [Dahrendorf, 1965:165].

Velký iniciační vliv měla *frankfurtská škola*. Její zakladatel a první ředitel Max Horkheimer přispěl sociologii rodiny studií vysvětlující, jak jsou vzorce autority, charakteristické pro ekonomickou sféru, rodinou reprodukovány v osobě otce. Poukázal na to, že tradiční rodina a kapitalistický společenský řád se vzájemně podmiňují – o třicet let později se s tím setkáme u **Ulricha Becka** [1986] jako se samozřejmým východiskem. Nejvlivnější však byl **Herbert Marcuse**, jehož práce *Eros a civilizace* (*Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*) [1955] a průzračnější i sociologičtější *Jednorozměrný člověk* (*One-Dimensional Man*) [1964], česky [1991] byly věnovány vztahům mezi hlubinnými základy lidské psyché a společenským řádem. Opřen o Freudovy pojmy *princip slasti* a *princip reality* postavil Marcuse koncept *represivní tolerance* a ukazoval, jak účelová racionalita vytváří pod vlivem vzorců, jež se osvědčily v technice, víru v racionálně technicky rozvržitelné univerzum a jak se tato víra mění v ideologii, která eroduje základní lidskou schopnost kritického přístupu ke světu a blokuje osvobození člověka i v situaci, kdy ho přestal omezovat hmotný nedostatek.

Jiným impulzem byl francouzský neomarxismus, označovaný také jako radikální nebo marxistický strukturalismus. Francie však přispěla daleko významněji k rozvinutí širšího proudu radikálního a kritického myšlení a konfliktní perspektivy nepřímo: mocný podnět pro myšlení o rodině poskytla *francouzská historická škola Annales* tím, že důsledně analyzovala rodinu jako součást, produkt i hybatele historie každé společnosti. Už v roce 1960 v dnes klasické knize *Dítě a rodinný život za starého režimu* (*L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*) [1960] **Philippe Ariès** otevírá novou perspektivu tím, že pojednává dětství spíše jako sociální konstrukt nežli jako biologickou danost a dokládá to přesvědčivě na historické proměnnosti tohoto konstruktu. Je-li ovšem tak evidentně biologický fakt, jako je fyzickým zráním determinované dospívání člověka, formovatelné sociálně až na okraj toho, že je v určité době a společnosti sociálně zrušeno, může pak rodina aspirovat na nějakou univerzalitu a ahistoricitu?

Arièsova kniha otevřela vlivný proud historické literatury o rodině, jenž ve Francii pokračoval pracemi **Jeana-Louise Flandrina** [1976], **Georgese Dubyho** (i do češtiny už máme přeloženy jeho znamenité eseje o rodinném životě, sexualitě a ženských osudech na úsvitu křes-

ťanské Evropy *Vznesené paní z 12. století* [1997]) a vyústil v monumentálním pětisvazkovém díle *Dějiny soukromého života* (*Histoire de la vie privée*) [Ariès, Duby 1985].

Snad že to bylo v historii a ne v sociologii, kde zůstávala francouzská produkce dlouho uzavřena do sebe a izolována, podněty školy *Annales* se brzy přenesly přes kanál i za oceán a otevřely stavidla obdobným bádáním v anglosaském světě. V Cambridgeu zakládá velmi plodnou skupinu historických demografů **Peter Laslett**. Opřen o rozsáhlý výzkum starých farních matrik a jejich ve své době pionýrské počítačové zpracování – rozptyluje mýty o tradiční rodině v knihách *Domácnost a rodina v minulosti* (*Household and Family in Past Time*) [1972], *Rodinný život a pokoutní lásky minulých generací* (*Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*) [1977]. Historik **Lawrence Stone** publikuje vlivnou práci *Rodina, sex a manželství v Anglii 1500 až 1800* (*The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*) [1977], v Torontu píše **Edward Shorter** práci *Utváření moderní rodiny* (*The Making of the Modern Family*) [1975], která aspiruje na souhrnné postavení dějin moderní rodiny v západní kultuře, a vídeňský profesor **Michael Mitterauer** spolu s **Reinhardem Siederem** usilují o totéž, opřeni více o materiály a perspektivu střední Evropy, v knize *Od patriarchátu k partnerství: ke strukturální proměně rodiny* (*Vom Patriarchat zur Partnerschaft: Zum Strukturwandel der Familie*) [1977].

Zmíněné práce změnily myšlenkovou mapu Evropy tím, že vrhly nový pohled na její historii. Podaly obraz soukromého života, rodiny a společnosti ve vzájemném propojení. Vyvrátily nereflektované zpětné extrapolace stavu rodiny na počátku dvacátého století o několik století dozadu – a takové extrapolace byly samozřejmě součástí vědomí historicity i vzdělaného Evropana. Ukázaly, že nostalgie po soudržné, stabilní vícegenerační rodině s mnoha dětmi se opírá o retro-konstrukt, který nemá základ v historické skutečnosti. Shromáždily materiál, který ukazuje evropskou rodinu tradičních společností jako rodinu zhruba stejně nestálou, jako je rodina moderní, jen s tím rozdílem, že namísto dnešních rozvodů byla dříve zdrojem nestability vysoká úmrtnost a sociální destabilizace v dobách morových ran, hladomorů z neúrody a válečného drancování. Vysoká úmrtnost také působila, že v rodinách, kde se skutečně rodilo osm až deset dětí, přežívaly tři až čtyři, a ty velmi často odcházely z domova za prací ve věku, který my percipujeme jako ještě dětský. Ukázaly také na třídní diferencovanost evropské rodiny. Proti stereotypizované představě minulosti, opřené

právě o minulost velmi nedávnou, ještě živou v nejstarších pamětnících, nejvíce děti neměli chudí, nýbrž bohatí, a ti nejchudší si vůbec děti a založení rodiny nemohli dovolit. Sám koncept rodiny byl v tradiční společnosti jiný, dnešní hédonistická percepce rodiny jako citové a konzumní jednotky byla nemyslitelná pro mentalitu, jež brala život jako úděl a rodinu jako ekonomický instrument odpovědnosti za udržení řeky života.

Realistický pohled na minulost měl ovšem zásadní význam i pro pochopení přítomnosti. Jen na pozadí takto pochopené historie soukromého života může soudobá sociologická teorie reflektovat současnost jako nástup individualizace a uvolňování vazby mezi osobní a rodinnou biografií v naraci, do níž je zakotvena naše identita (Beck, Giddens aj., srv. kap. 9).

Všeobecně posunuly tyto práce vědomí historicity z dějin válek, králů, politických aktů a revolucí blíže k dějinám žitého světa. Pro teorii rodiny udělaly nesmírně mnoho tím, že ukázaly na limity a ozřejmily konzervativní zaujatost ahistorických výkladů strukturálního funkcionalismu; znemožnily samozřejmě také navždy amatérské historizování, tak oblíbené u teoretiků rodiny v druhé polovině devatenáctého století.

3.4.2. Kritická sociologie, marxismus a radikální ekonomie

Sociologie, jež byla na přelomu šedesátých a sedmdesátých let všeobecně pod silným vlivem marxismu a neomarxismu, převzala historický výklad jako mocný instrument kritického výkladu současné sociální a politické situace. Sociologie rodiny pak byla polem, kde se ambivalence minulého a přítomného i veřejného a soukromého vyjevovovala nejzřetelněji. Trvale podnětným příkladem práce, jež zkoumá *historickou totalitu*, v níž nelze analyticky vysvětlit veřejné bez pochopení soukromého a naopak, je kniha **Jacquese Donzelota** *Rodinná politika* (La police des familles [1977]). Základní sociologickou otázku výkonu moci a sociální kontroly analyzuje na tématu sociální kontroly dětí v rodině a kontroly této kontroly státem, ideologií a stavem třídního konfliktu, jak se měnily a vyvíjely v Evropě posledních dvou století. *Hybridní rodina* kvůli své závislosti na pečovatelských profesích a otevřenosti soukromě nekontrolovatelnému vlivu masmédií jen stěží udržuje hranici svého soukromí. Předmětem Donzelotovy kritiky

je ale i psychoanalýza, o níž se tak mnoho soudobých marxistů zejména v teorii rodiny pevně opíralo. Donzelot ukazuje, že psychologizaci soukromých potíží ochraňuje stát, který tímto způsobem přesouvá pozornost ze své viny na strukturální povaze těchto potíží a obviňuje z nich postiženého jednotlivce.

O marxistickou teorii *vyvlastnění* se opírá **Christopher Lasch** v knize *Útočiště před bezcitným světem: rodina v obležení* (Haven in a Heartless World: The Family Besieged [1977]). Ukazuje, jak kapitalismus nejprve vyvlastnil dělnickou pracovní sílu její totální komodifikací, potom vyvlastnil i jeho pracovní dovednost a kvalifikaci tím, že práci rozdobil a automatisoval, a souběžně s tím vyvlastňoval i jeho soukromí a rodinu. Tak jako ve sféře práce byla koncepční činnost, jež vychází z autonomního záměru, přenesena od dělníka na konstruktéra a od něho na manažera a podnikatele, i rodina byla postupným vyvlastňováním zbavována svých kompetencí. Nejprve bylo profesionalisováno vzdělávání dětí v systému státního školství, pak přišla rodina o kompetenci v péči o nemocné, kteří byli přesunuti do nemocnic, jak to vyhovovalo profesionalisaci péče, a nakonec je člověk zbavován kompetence i v nejintimnějších věcech, přesvědčován v médiích poradci a pečovateli, že ne on, nýbrž oni lépe rozumějí i jeho sexuálnímu životu a citovým vztahům.

Slabinou marxistické kritiky ideologie ovšem bylo, že se sama často stávala ideologií; historická argumentace je pak často vybírána účelově. V knize *Kapitalismus, rodina a osobní život* (Capitalism, the Family and Personal Life [1976]) **Ely Zaretsky** tvrdí, že dichotomie soukromého a veřejného je kapitalistickou ideologií, která stejně jako separátní percepce rodiny a ekonomiky a osobního a politického slouží k udržení kapitalistického výrobního způsobu, vykořisťování a politické dominance.

Krajním výrazem této perspektivy je pak tvrzení, z něhož v sedmdesátých letech vycházela literatura marxistického feminismu, totiž že manželství je „...třídní společnost v miniatuře, v níž jedna třída (muži) je vládnoucí a druhá utlačovaná (ženy)“ [Scanzoni & Scanzoni, 1976:13].

Trvalý přínos sociologii rodiny přinesly samozřejmě umírněné postoje. *Konfliktní sociologie* (Conflict Sociology [1975]) **Randalla Collinse** je podle všech standardů vědy solidní a uctyhodná práce. Collins označuje svou pozici za *syntetickou teorii konfliktu*. Čerpá podněty z marxismu a z radikální ekonomie, ale také z tradice symbolické-

ho interakcionismu a Garfinkelovy etnometodologie. Klíčem k výkladu rodiny, kterou v marxistickém duchu nevyděljuje jako soukromou sféru a neodděluje od ekonomie a moci, jsou pojmy *erotického vlastnictví* (erotic property), *generačního vlastnictví* (generational property) a *vlastnictví domácnosti* (household property).

Vlastnictví definuje Collins jako exkluzivní právo disponibility, jehož exkluzivita je garantována legalisací (s možností odvolat se v případě jeho porušení i k státní moci). Sňatkem vzniká v manželství vzájemné a exkluzivní právo na sexualitu partnera, a od ustavení se romantické lásky v devatenáctém století i na jeho lásku. (Zejména to druhé ovšem nelze státní mocí vynutit; právní garance tu spočívá v tom, že při neplnění či porušení exkluzivity lze se odvolat ke státu, aby manželství zrušil s důsledkem zrušení i obou dalších vlastnictví.)

Generační vlastnictví spočívá v disposičním právu rodičů nad dětmi: „i děti jsou vlastnictví“ [Collins, 1982:132]. Dlouho přesahovalo toto právo i do třetí generace – rodičům náleželo exkluzivní právo vybrat pro své dítě toho, s nímž se sezdá a může mít děti. Nakolik je vlastnictví dítěte garantováno státem, vychází najevo v rozvodových sporech, kdy verdikt soudu, tedy státní moci, rozhoduje o tom, „komu budou patřit děti“.

Vlastnictví domácnosti je společné pro muže a ženu, disposiční právo však, a tím i reálný podíl na vlastnictví, je mezi manžely distribuováno stále ještě velmi nerovnoměrně. Collins toto své originální pojetí rodiny znamenitě doplňuje konceptem *interakčních rituálů*, jimiž jsou udržovány vlastnické vztahy i v intimním prostoru rodiny, kam ve standardní situaci kontrolní moc státu a práva nesahá.

* * *

Teorie konfliktu procházely konjunkturou na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, pak začaly ustupovat do pozadí. Obohatily sociologii rodiny tím, že rodinu ve svém chápání vytrhly z izolace do „soukromého světa“ a vrhly ostré světlo na interdependence veřejného a soukromého. Jejich vliv nikdy neodezní natolik, abychom mohli třeba jen pozapomenout, že jaká je společnost, taková je i rodina a naopak, jaká je rodina, taková je společnost. Skoncovaly, za druhé, snad navždy se „sentimentálním přímhouřením oka“ (Collins), které postihovalo sociologii, kdykoli je upřela na rodinu. Ukázaly na mocnost genetického explanačního principu: historická geneze evropské rodiny –

stejně jako jiných institucí – v sobě skrývá klíč k pochopení mnoha skutečností, jež by byly jinak nevysvětlitelné.

Dnes perspektiva sociologie konfliktu sestoupila v sociologii rodiny zřetelně z makrosociologické na mikrosociologickou dimenzi. Dokládají to četné studie vnitrorodinných mechanismů, vycházející z konceptu rodiny jako dějiště konfliktu o vzácné zdroje, v nichž byl ovšem koncept zdrojů značně dematerializován. Pokud však do sociologie nepříjde nový mocný podnět zvnějšku, nezdá se, že by bylo možné očekávat výraznou renesanci makroanalýz, i když otevření diskurzu o postmoderní identitě ukazuje v jistém smyslu právě tímto směrem.

3.5. Sociobiologie

Sociobiologie ovlivňuje sociologické myšlení od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Je to podnět zvnějšku, z přírodních věd, který však má aspirace na zavedení nového paradigmatu do všech věd o člověku – a tedy i o společnosti. Pokusy vysvětlit společnost z biologie člověka ovšem nejsou nové – naturalistické školy z devatenáctého století a eugenika z první poloviny tohoto století však ztroskotaly na nedostatečné úrovni biologického poznání a diskreditovaly se na konec i tím, že byly rasisticky zneužity.

Mohutným impulzem byla kniha **Edwarda O. Wilsona** *Sociobiologie: nová syntéza* (Sociobiology: The New Synthesis [1975]), jež se stala vědeckým bestsellerem. Do humanitních věd přesahuje sociobiologie, která vzešla z biologie a z etologie, novou odpovědí na starou otázku *nature contra culture*: co je v lidském jednání a institucích dáno genetickou výbavou člověka jako přírodního druhu a co je naučeno a kulturně determinováno. Je to důležitá otázka také proto, že stanovuje meze lidské plasticity: odpověď na ni ukazuje, kde leží limit (pře)výchovných možností a meze snah o změnu lidského chování – a lidských institucí.

Sociobiologie navrhuje explikační model, který ukazuje, že klade-li tuto otázku, očekávající odpověď *buď – anebo*, nemůžeme se nikdy dočkat správné odpovědi, protože už otázka je špatně položena. Odpověď totiž zní, že to, co umíme a jací jsme, získáváme ze své kultury učení. Ale pravdu mají i ti, kdož soudí, že jsme determinováni ve svém biologickém dědictví. Genetický kód však podle sociobiologů předává z generace na generaci druhu *Homo sapiens* „pouze“ pev-

ný půdorys toho, *co jsme s to se naučit a co nikoli*. I tento půdorys ovšem doznává v čase změny, ovlivněn přirozeným výběrem podle adaptace na změny prostředí, ale nejmenší jednotkou času této změny je období dlouhé asi pět tisíc let.

Schopnost učit se některé věci snadněji, jiné méně snadno a některé vůbec ne, je zapsána v genetickém kódu jako ontogenetický *program*, tedy včetně časové posloupnosti realizace: potence učit se určité věci se otevírá v určitém životním období, a není-li využita, zplání a zakrní; etologové tu mluví o *vpečetovacím období*. Názorným příkladem je schopnost učit se řeč: zvládne-li dítě včas mateřskou řeč, zůstává mu schopnost učit se další jazyky dlouho i v dospělosti a jen pozvolna se vytrácí. Nenaučí-li se ale žádnou lidskou řeč v období mezi prvním a třetím rokem věku, kdy je v genomu našeho druhu toto učení na programu, schopnost naučit se mluvit u člověka degeneruje, jak to dokládají případy „vlčích dětí“, které se už mluvit nenaučily, ač se vrátily mezi lidi, protože v rozhodujícím období žily mezi zvířaty.

Pro sociologii rodiny je důležité, že sociobiologie považuje za jednu ze základních schopností uložených v genové výbavě člověka schopnost naučit se navazovat *individualizované* sociální vztahy. Schopnost rozlišit (za pomoci symboliky: praporu, erbu nebo prostě rodového jména) jako „vlastní“ i ty příslušníky klanu, které jedinec osobně nezná, pak považuje sociobiologie za jedno z významných vývojových vítězství, jež umožnilo člověku jedinečným způsobem přesáhnout pro ostatní primáty přirozenou maximální velikost spolupracujících skupin a vybudovat společnosti v současném slova smyslu.

Modelovým individualizovaným sociálním vztahem je vztah dítěte k matce. Na něm se dítě naučí, co je to individualizovaný vztah, a rozvine se v něm schopnost lásky jako individualizovaného vztahu. Tato schopnost nabyta na významu po neolitické revoluci, kdy se člověk usadil a začal zakládat párové rodiny, s tabuizovaným incestem a de-legitimací nevěry.

Sociobiologie ovšem zpochybnila přesvědčení, že párová monogamická rodina je „přirozeným“ zajištěním lidské reprodukce; neolitická revoluce mohla ovlivnit až posledních zhruba deset tisíc let z milion let dlouhé historie druhu *Homo sapiens*. Sociobiologie zpochybnila i přesvědčení, že základní sociální vazbou v rodině je vztah muže a ženy, a přesvědčivě doložila, že je jím jiný, totiž vztah matka a dítě. Tím mluvila jazykem své doby, sedmdesátých let.

Postavila se však proti němu, když upozornila na to, jak náročné

jsou aspirace na změnu sociálních rolí muže a ženy. Rodové rozdíly v tom, jakému chování se snadněji učí muži a jakému jsou otevřenější ženy, se vtiskovaly do lidského genetického kódu po milion let před neolitickou revolucí, a i když se člověk před deseti tisíci lety usadil, pokud se živil převážně zemědělstvím, pořad ještě byly funkční.

Nad jejich funkčnost vepsalo otazník vlastně až poslední století, což je pro změny v genomu daleko podprahový časový úsek: změnit je nebude snadné. **Lionel Tiger** a **Robin Fox** to formulovali v knize *Imperiální živočich* (The Imperial Animal [1971]) takto:

„Nerovnost mezi lidmi a v rozdělení politických funkcí mezi muže a ženy vyplývá z přirozenosti primátů, jimiž jsme. Rovnost a stejná participace mužů a žen v politické aréně jsou cíle, o něž musíme energicky usilovat. Musíme dosáhnout toho, aby byly zavedeny. V obou případech je však třeba říkat ‚ne‘ přírodě, naši vlastní lidské přírodě. Abychom mohli učinit z ženy rovného účastníka politických procesů, musíme změnit ty procesy samy, a to znamená změnit vzorce chování vypěstované v našem druhu v průběhu mnoha a mnoha tisíciletí. Může se nám to docela dobře podařit, ale nebude to lehké. A rozhodně to neulehčíme tím, že budeme předstírat, že všichni muži si přejí rovnost a ženy že jsou prostě muži, kteří si náhodou občas vezmou volno, aby měli dítě“ [Tiger a Fox, 1971:101].

Prekvapivý úspěch Wilsonovy „nové syntézy“ sociobiologie v sociálních vědách, ač podané v knize svým jazykem cizí dobovému sociologickému diskurzu a opřené o studium hmyzích společenství (zejména mravenců, z jejichž studia Wilson vyšel), lze vysvětlit i znechucením části odborné komunity ze zpolitizování sociálních věd a zejména sociologie radikálními myšlenkovými proudy, k němuž v té době došlo: sociobiologie představovala alternativu s mobilizující perspektivou, opřenou o nepochybnitelný kánon přírodních věd. Jisté ideologisaci se ovšem neubráníla nakonec ani sociobiologie. Wilson sám publikoval několik populárněji napsaných extrapolací sociobiologie, antropologicky orientovaných a přesahujících rámec experimentální vědy. Do češtiny z nich byly přeloženy *O lidské přirozenosti* [1993] a *Rozmanitost života* [1995].

Dnes už je zřetelné vidět, že jeho aspirace na to, že i pro člověka bude brzy možno na základě studia genetických predispozic druhu vypracovat „vzájemně propojené sady modelů, jež umožní kvantitativní předpovědi kvalit sociální organizace – rozměrů skupiny, věkové

skladby i způsobů organizace včetně komunikace, dělby práce a organizace času" [Wilson, 1975:63], byly přinejmenším opět předčasné: sen opřít sociologii o biologii zůstane zřejmě ještě dlouho jen zbožným přáním. Wilson mohl na počátku sedmdesátých let tušit, že se snad do konce tisíciletí podaří „přečíst“ sekvenci tří miliard písmen lidského genomu – Kirk a Watson publikovali hypotézu „dvojitě spirály“ už v roce 1956 –, podcenil však propast, která leží mezi znalostí posloupnosti písmen a porozuměním textu. Jak přibývá přečtených sekvencí lidské DNA, začíná být zřejmé, že se tím nepřiblížíme k schopnosti číst v genetickém kódu uloženou potenci lidských institucí o nic více, než bychom se přiblížili k porozumění obsahu mnohasvazkové encyklopedie provedením inventury všech tří miliard v ní použitých písmen; je totiž psána v jazyce, který neznáme, a abecedou, které nerozumíme. Není ani na obzoru, že bychom z jejich DNA byli schopni vyčíst i jen modely sociální organizace mravenců.

Čtvrtá kapitola

RODINA JAKO ZÁKLADNÍ STAVEBNÍ KÁMEN NEROVNOSTI

Otázka sociální nerovnosti patří k základním otázkám sociologické teorie. Odpověď na ni nehledají jenom sociologové. Svůj výklad přináší i teorie ekonomické a politologické, a také praktické politické programy (které vedle vysvětlení předkládají i program změny, nápravy či, nepřijde-li to jinak, revoluce).

Jakýsi pokus o vysvětlení mechanismů sociální nerovnosti obsahují nutně i teorie žitého světa. Každý laik, třeba i vzdělání sotva základního, má své vysvětlení, proč se nachází na té příčce sociálního žebříku, kde se nachází: jaké mechanismy ho tam přivedly a jak ho tam drží. Základní součástí teorie žitého světa je vědomí, kde je ve společnosti „nahore“ a kde „dole“, a zejména – podle čeho se pozná v každodenních sociálních výměnách a setkáních, zda je ten druhý společensky výš anebo níž. To musí ovládat i školák. Ztratit v této věci orientaci je pro člověka stejně fatální, jako je pro potápěče ztráta orientace vzhledem k hladině.

Pro úspěšnou životní dráhu je třeba mít také svou teorii sociální mobility, tedy vědět, kde najít výtah. Je to vzdělání? Anebo konexe? Či jsou nějaké zvláštní praktiky, jež vedou k úspěchu? Jak už dávno znamenal Adorno, masmédiím se podařilo přesvědčit všechny, že to nejlepší, co lze od života očekávat, je úspěch – a základním projevem úspěchu je postup po stupních sociální stratifikace.

Každá společnost vytváří také sociální poptávku po systematické informaci, jaký je současný stav nerovnosti a jak se vnitřní struktura její vnitřní vertikální diferenciací vyvíjí. Sociologie se snaží vyhovět – a jak to odpovídá poptávce, pozadím sociologické reflexe je často i jakýsi předpoklad funkčnosti jistého stavu a někdy i anticipace dalšího vývoje. Příkladem dvou takových teorií je Marxova teorie tříd s perspektivou vývoje průmyslových společností k maximální rovnosti a opačně orientovaná Parsonsova teorie stratifikace, jež zdůvodňuje funkčnost a fatalitu nerovnosti.

Dříve, než může sociologie na tuto sociální objednávku začít odpovídat, musí si sama nejprve zodpovědět dvě otázky: Co je mírou nerovnosti? A co je jednotkou nerovnosti?

V sociologii, stejně jako ve společnosti, panuje poměrně široká shoda o tom, že sociální nerovnost je opřena o nerovnou alokaci zdrojů a projevuje se zejména jako ekonomická moc. Reference k ekonomické moci však neznamená přímou referenci k vlastnictví či příjmu, nýbrž referenci zprostředkovanou skrze třídní či stratifikační výkladové schéma: v třídním výkladu primárně skrze vztah k výrobním prostředkům, v stratifikačním k legitimnímu výdělečnému zaměstnání.

Weberovskou tradici, která tato dvě krajní výkladová schémata komplikovala obtížně evidovatelnými prvky, jako je stavovská prestiž, posílily v poslední době koncepce sociálních, symbolických a kulturních kapitálů, jež byly uvedeny zejména do evropské sociologie Pierrem Bourdieu v sedmdesátých letech. V devadesátých letech se pak začaly ozývat hlasy, že mluvit o vertikální stratifikaci či třídních rozdílech ztrácí pomalu smysl: všeobecně dostupný konsum a všudypřítomná média unifikují životní styl a životní šance se individualizují (srv. např. [Beck 1987] aj.).

Zpochybnění jedné z posledních srozumitelných a zřejmých sociálních dimenzí je pro sociologii obtížně přijatelné, ale opírá se o těžko popíratelnou skutečnost, že za příslušníky střední třídy se dnes považují (či aspoň prohlašují) téměř všichni, od ministerského předsedy po pomocného dělníka, a nelze vyloučit, že večer po těžkém pracovním dni se sejdou oba u téhož televizního seriálu. Na druhé straně se už ale ozývají hlasy, že široce diskutovaná individualizace životních šancí [Beck 1987, 1992] a vznik nerovnosti bez stratifikace [Wrong 1976] jsou sociologické konstrukty, ztrácející kontakt s realitou. Norman Stockman s odkazem na reprezentativní výzkumná zjištění poznamenává, že *na příbuzenskou kontinuitu klade populace moderních společností větší důraz, než sociologové obvykle připouštějí* [Stockman, 1991:372].

Sociologie rodiny se ovšem podobnými teoretickými spory zatím příliš nezatažuje: ve své empirické části přebírá jako indikátor statusu standardizované stupnice třídního anebo stratifikačního zařazení, jak je používají sociální statistiky. Teoreticky reflektovanější sociologie rodiny (jejíž produkce je nesrovnatelně skromnější) je orientována obecně a specifikace podle třídního či stratifikačního modelu vesměs nerozlišuje.

Měří se tedy v sociologii rodiny zejména vliv nerovného přístupu k ekonomickým zdrojům, indikovaný často jen skrze příjem. Vzdělání a prestiž povolání doplňují konstrukci souhrnných ukazatelů, ozna-

čovaných jako SES (*socioekonomický status*) či SEI (*socioekonomický index*), diferencujících snadno celou populaci v jedné proměnné s jednoduchou variabilitou (od dvou do devíti tříd, nejčastěji však do pěti).

Ovšem: i když víme, co a jak měřit, musíme si ještě odpovědět otázku o přiměřené analytické jednotce. Je to rodina, anebo jednotlivec? Odpověď není ani zdaleka tak prostá jako otázka a zavede nás na okamžik ještě do problémů stratifikační teorie.

4.1. Sociální stratifikace, manželství a rodina

Parsonsova koncepce rodiny, jež jen zjemnila a formalizovala konzervativní představu přirozené dělby rolí mezi mužem a ženou, chápe jako podstatný atribut mužské role schopnost muže integrovat rodinu do širší společnosti na co nejvyšší příčce stratifikační stupnice. Podmínkou pro to, aby měl muž šanci uspět, je omezení počtu rolí určujících rodinný status na jednu v rodině, což zároveň funkcionálně racionalizuje konzervativní uspořádání uvnitř rodiny: odstraňuje to soutěživost v páru a zvyšuje rodinnou solidaritu. Při měření sociální stratifikace to současně odpovídá otázku po přiměřené analytické jednotce: status muže a status rodiny jsou totožné, stačí stratifikačně zařadit muže a je zařazena i celá (nukleární) rodina. První český reprezentativní výzkum sociální stratifikace [Machonin a kol. 1969] úspěšně vyšel z tohoto předpokladu.

Prudký nástup žen do výdělečných zaměstnání, vzestup počtu rozvodů a zvyšující se podíl rodin se ženou na místě „přednosta domácnosti“ i vzestup ženského sebevědomí však učinil identifikaci statusu muže se statem rodiny neudržitelnou. Od počátku sedmdesátých let bylo zjevné, že je třeba vážně uvažovat, jak překročit tuto stále nepřiměřenější simplifikaci.

Český čtenář má k dispozici instruktivní přehledovou stať **Normana Stockmana** [1991], která podává přehled o diskusi, hledající cestu k jejímu překonání, jak proběhla mezi sociology píšícími anglicky v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let.

Na sociologicky reprezentativním fóru otevřela problém **J. Ackero-ová** v *AJS* stať *Ženy a sociální stratifikace: případ intelektuálního sexismu* [1973]. Základní odpověď, hájící konzervativní postoj, představuje stať *Ženy a třídní analýza: obrana konvenčního pojetí*, kterou

uveřejnil **John H. Goldthorpe** v *Sociology* [1983]. Podle toho, jak jednotliví účastníci diskuse odpovídali na otázku, zda mohou manželé náležet k různým společenským třídám, identifikoval Stockman šest možných pohledů na situaci, z nichž dva předpokládají kladnou a čtyři zápornou odpověď:

1. Goldthorpe [1983 a 1984]: Nemohou. Jednotkou třídní analýzy je nutně rodina. Cílem stratifikace je přece pochopit strukturu životních šancí a vysvětlit diferenciaci v jednání, postojích a světových názorech. To vše je opřeno o rodinu, která zaručuje i sociální stabilitu v čase tím, že skrze socializaci dětí stabilizuje kontinuitu třídního uspořádání. (Významně přispívá k ozřejmění mechanismů tohoto působení ve svém okruhu velmi vlivná práce **Pierra Bourdieua** *La Distinction* [1979], kterou tato anglosaská diskuse ignoruje. Ve francouzském kontextu se naopak zdá skutečnost, že do tříd jsou rozděleny rodiny a ne jednotlivci, mimo diskusi.) Nejspolehlivějším indikátorem postavení rodiny je pak přirozeně postavení muže: ženin příjem má jen doplňkovou povahu, a i když je její zaměstnání pro rodinu významným ekonomickým přínosem, už vzhledem k existující sexuální segregaci povolání má jen velmi omezený vliv na třídní zařazení rodiny.

O konvenční pojetí se opírají i intuitivní stratifikační teorie žitého světa. Kádrováci nepotřebovali nic než zdravý rozum, když třídili objekty své bdělosti podle třídního původu, identifikovaného skrze tatinovou třídní příslušnost: z Marxe to mít nemohli, ten o kádrování nepojednal. Některá současná pozorování vynořující se třídní struktury v naší společnosti, kde byla reálná stratifikace po půl století delegitimována, jim ovšem dává v tom základním za pravdu. Přes velkou sociální mobilitu, často i násilím vnucovanou, a navzdory destrukci celých tříd vynořuje se třídní postavení dědů jako silný prediktor nového zařazení vnuků a šancí pravnuků. Rodiny si namnoze udržely třídní identitu.⁶

2. Manželé nejenže mohou, ale prakticky velmi často svým povoláním k různým třídám či stratifikačním vrstvám i náležejí. Jednotkou analýzy nemůže být rodina už jen proto, že všeobecná zaměstnanost

⁶ Pomáhá to vysvětlit i jevy zdánlivě tak odtažitě, jako jsou mimoekonomické kořeny zachování plné zaměstnanosti při transformaci české společnosti [Možný 1994] a divergentní vývoj slovenské a české společnosti po uvolnění v roce 1989 [Szomolányi 1995].

žen vnáší do rodiny dvojí odkaz k ekonomické makrostrukturaci společnosti. Jsou to individua a nikoli domácnosti a rodiny, kdo přímo obsazují konkrétní pozice v profesní struktuře, kdo prodávají svoji pracovní sílu na trhu práce či tam naopak pracovní sílu nakupují. Jednotkou analýzy je jedinec, zařazující se podle toho, jakou zaujímá pozici v rámci formální ekonomiky.

3. Bez ohledu na to, zda mají manželé povolání různě umístěná v třídní struktuře, jednotkou stratifikace zůstává rodina. Zařazuje se podle kombinace jejich zaměstnání (včetně kombinace se ženou v domácnosti). Logickým důsledkem tohoto pojetí je, že vertikální kontinuum stratifikace se rozpadá do modelu diskrétních prvků [Britten a Health 1983]. Smíšené rodiny jsou jiné než rodiny stratifikačně homogenní, šance, které různé rodiny svým členům připravují, jsou různé povahy a nedají se lineárně seřadit.

Proti tomuto pojetí se ozval námitkou Goldthorpe [1984]: A co když žena ztratí zaměstnání? A po čase si ho opět najde? Pokud to budeme brát v úvahu, vznikne nám naprosto falešná představa o sociální mobilitě, pokud ale její výpadek nebudeme brát v úvahu, zařazujeme rodinu (převážně) podle postavení muže – a jsme opět u modelu ad 1.

4. Východiskem čtvrtého modelu je požadavek, aby se při stratifikačním uspořádávání profesních seznamů přestalo abstrahovat od pohlaví. Je nutno vytvořit segregované žebříčky statu povolání. Pro zařazení jednotlivých povolání je třeba vycházet z toho, že na sňatkovém trhu se vybírají páry se zhruba rovnocennými zdroji a stejného životního stylu. Vyskytuje-li se tedy častěji určitá profesní kombinace mezi povoláním muže a povoláním ženy, přináší to informaci, že tato dvě povolání zaujímají v segregovaných statusových žebříčcích zhruba stejnou úroveň, i když na žebříčku univerzálním anebo na žebříčku opačného pohlaví mají výrazně vyšší anebo nižší zařazení. Jak shrnuje Stockman: „Běžně jsou si manželé rovni a manželstvím svou sociální rovnost demonstrují. Profese je však jen jednou, i když významnou charakteristikou, která se při určování této rovnosti bere v úvahu. Dochází-li běžně k manželství mezi příslušníky určitých profesních skupin, je to jasný důkaz, že jsou tyto profesní skupiny považovány za sociálně rovnocenné.“

České výzkumy po dlouhá léta, kdy vzdělání bylo nejspolehlivějším (a prakticky jediným) indikátorem sociálního statu, ukazovaly, že maturita u ženy a vyučení u muže zakládají zhruba stejný status, ač odhlédnuto od pohlaví jde o profesně heterogenní pár. Nic nenasvědčovalo tomu, že muži by takový sňatek považovali za sociálně vzestupný

a ženy za sestupný: vyučený elektrikář si bral úřednici – maturantku v statusově homogenním sňatku. Vysvětluje to také, proč například povolání zdravotní sestry má vyšší sociální status než povolání ošetřovatele se stejnou kvalifikací: je daleko méně pravděpodobné, že sanitář se ožení s lékařkou, než že se zdravotní sestra provdá za lékaře.

5. Feministická kritika otevřela na počátku sedmdesátých let diskusi nárokem, aby dále nebyla ignorována vzrůstající zaměstnanost žen: profesní status vdáných žen je nutno integrovat do teorie tříd. V druhé polovině osmdesátých let postoupila feministická kritika dál, až k požadavku opustit radikálnější zakotvení sociální struktury v placených povoláních, protože to vylučuje z hodnocení ženskou práci v domácnosti a marginalizuje ženy, které se mu cele věnují. Ženy se v určitém období svého života velmi často dostávají do postavení manželky, jež je postavením třídním. Na základě výrobních vztahů, do nichž vstupují, tvoří vlastně manželé a manželky samostatné třídy, přičemž roli vykořisťovatelské třídy hrají manželé: zejména pokud pracují jen ve své domácnosti, jsou manželky svými muži vykořisťovány. Další rozvinutí tohoto pohledu poukazuje na to, že rodinu nelze považovat za analytickou jednotku tříd či vrstev také proto, že je nejen sférou nerovnosti, ale i mechanismem přenosu nerovnosti mužů a žen při rodinném předávání ekonomického i kulturního kapitálu. Jak ekonomický, tak kulturní kapitál je v rodině z hlediska pohlaví distribuován a – což je zvláště důležité – při mezigeneračním transferu redistribuován asymetricky.

Tyto radikální feministické postoje pomáhají vysvětlit, proč v sedmdesátých a osmdesátých letech podněty ze Západu právě v této sféře nenacházely u nás odezvy a proč je české feministické hnutí dosud relativně slabé. Jak poznamenala **Alena Wagnerová [1995]**, čeští muži, zbaveni režimem ekonomické moci, nepředstavovali hrozbu a výzvu; bylo proto i obtížnější chápat je jako (třídní) nepřátele. Nový ekonomický a politický režim ovšem zakládá od počátku devadesátých let nové poměry, které čekají na teoretickou reflexi a politický výraz.

6. Do poslední skupiny postojů zařazuje Stockman ty postoje, které právě s odkazem na obtíž odpovědět uspokojivě na otázky kolem přiměřenosti rodiny či jednotlivce jako analytické jednotky sociální stratifikace poukazují na nutnost radikálně nového promyšlení stratifikačních teorií. Patří sem autoři, kteří zastávají názor, že vidění společnosti skrze ortodoxní koncepci třídní struktury či stratifikačních systémů ztrácí smysl. Stockman ovšem sám poukazuje na to, že výzkumy veřejného

mínění dokládají setrvalou percepci společnosti prizmatem třídních rozdílů a považuje debatu za neuzavřenou.⁷ Velké téma individuace, jež se otevřelo v devadesátých letech (viz kap. 9), jenom otevřenost a neúplnost našeho poznání společenské vertikály podtrhlo a ozřejmilo.

4.2. Třídně zakotvené rozdíly v rodinném chování

Nejsolidnější sociologickou evidenci o třídně zakotvených rozdílech v rodinném chování shromáždila britská sociologie. Je to dáno jednak tím, že na rozdíl od sociologie kontinentální Evropy (nemluvě o zemích, jako je naše) akumuluje se tu vědění bez přetržek, převratů a přerušení v akademické i politické kontinuitě od počátku dvacátého století. Vlastní základ leží ale ve zvláštní britské citlivosti k třídním rozdílům. Na rozdíl od USA, kde jednoznačně převládlo stratifikační výkladové schéma, britské vidění spočívá zcela přirozeně na třídním výkladu. Ten také implikuje chápání rodiny jako základní analytické jednotky při konstrukci sociálních tříd.

Mnohé britské výzkumy a analýzy se opírají o už dlouho zavedenou *General Register's standard classification of occupations*. Vyznačují se proto vysokou komparabilitou výsledků simultánně i longitudinálně. Tento registr dělí všechna povolání do pěti tříd takto:

- I Professional
- II Intermediate
- IIIN Skilled non-manual
- IIIM Skilled manual
- IV Partly skilled
- V Unskilled

Překlad názvů pěti společenských tříd v anglické společnosti do češtiny naráží na skutečnost, že jakékoli české výrazy budou vztahovány k české realitě, ač mají v české společnosti odlišnou denotaci i konotaci. Pro naše účely postačí ale intuitivní porozumění povahy popisované sociální vertikály. Popis české společnosti, která je i z tohoto hlediska žalostně neprůhledná, se bude muset opřít o vlastní registr, jehož se snad jednou také od české statistiky dočkáme.

⁷ Zájemce o podrobnější vidění problematiky najde v jeho stati i zevrubnější odkazy na literaturu [Stockman 1991].

4.2.1. Třídní rozdíly v reprodukčním chování a životním cyklu

Nejjednodušší je zjištění rozdílů v reprodukčním chování a časové struktuře životního cyklu. V podstatné své části je to úkol pro sociální demografii. Jakmile je jednou zaveden do demografických evidencí standardizovaný třídní registr, jsou analýzy těchto variabilit rutinní záležitostí jejich počítačového zpracování; všechny vyspělé země je mají a pravidelně publikují. Doplnují je pak jen speciální šetření, dobře opřená o znalost základních fakt.

V přehledu, jenž by mohl být inspirativní i pro zjištění našich třídně podmíněných rozdílů v rodinném chování, uvádí **J. E. Goldthorpe [1987]** tato zjištění:

Nejvyšší *homogamii* vykazují nejvyšší a nejnižší sociální třída. V Anglii a Walesu byli ve třídě I. snoubenci ze stejné třídy pětkrát a ve třídě V. 6,3krát častěji, než činil průměr homogamie počítaný pro celou populaci.

Velké rozdíly jsou zjišťovány ve *sňatkovém věku*: ženichům z třídy I. bylo při prvním sňatku 25,8 a nevěstám 26 let (nevěstám ženichů z třídy I. však bylo v průměru 23,9 let), kdežto z třídy IV. to bylo 23,2 pro muže a 20,4 pro ženy. V V. třídě se věk sňatku opět lehce zvyšoval.

Otěhotnění před dvacátým rokem věku bylo u žen z tříd III. až V. více než dvakrát pravděpodobnější než u těch, jejichž manžel pocházel z třídy I. anebo II. Souvisí to se zjištěnými rozdíly v třídní podmíněnosti užívání antikoncepce. Ženy z nejnižší sociální třídy také nejčastěji označovaly své těhotenství za nechtěné.

Třídně podmíněná je i preference *kojení* před umělou výživou: 32 % matek provdaných za muže z třídy I. kojilo v prvních pěti měsících mateřství, z ostatních nemanuálních tříd to bylo 16 % a u manuálních jen 8 %.

Počet dětí v rodině také silně závisí na příslušnosti k sociální třídě. Tato závislost je ale historicky podmíněná. Nejdříve počaly omezovat počet dětí vyšší třídy. Až do poloviny devatenáctého století měly děti více než chudé rodiny (srv. **Stone 1977; Flandrin 1976; Mittenauer a Seider 1977; Shorter 1975**). V těch ale díky lepším se zdravotním a sociálním poměrům v druhé polovině devatenáctého století děti rychle přibývalo, střední třídy začaly počet dětí omezovat a na počátku dvacátého století to byli chudáci, kterým se rodilo dětí nejvíce. Po první světové válce se uvědoměle užívání antikoncepce nejdříve rozšířilo do třídy IIIIN, tedy nižší střední nemanuální, a v procesu dalšího vše-

obecného poklesu porodnosti začalo ubývat dětí i v dělnických rodinách a nakonec i na vesnici. Více dětí v rodině dnes najdeme nejčastěji u marginalizovaných sociálních skupin – a na horním konci stratifikačního žebříčku. V první vládě České republiky pětina ministrů měla tři a více dětí, a velkou rodinu jako hodnotu si dopřávají i mediální celebrity. Liz Taylor udělala hvězdnou kariéru v tvrdém konkurenčním prostředí Hollywoodu a je zároveň matkou čtyř dětí. I Meryl Streep má čtyři děti, Diana Rossi pět, a to nemluvíme o Mii Farrow, která ke čtyřem vlastním adoptovala devět opuštěných. (Nikde se nám nepodařilo zjistit stratifikační rozložení umělých přerušeni těhotenství, ač ostatní ukazatele by tu dovolily formulovat silnou hypotézu.)

Na sociální třídě závisí i *přítomnost manžela u porodu*: britská šetření zjišťují pravidelný sestup od 54 % ve třídě I. po 16 % ve třídě V.

Moderní demografie už dávno ví, že ani před tváří smrti si nejsme rovni. Kojenecká úmrtnost, kolísající mezi 15 až 40 % v tradičních evropských společnostech (přehled srv. **Možný [1990]**), závisela také na společenské vertikále. V minulých stoletích byla ale její vazba na tu či onu společenskou třídu nestálá (srv. **Flandrin [1976]**). To, že se kojeneckou úmrtnost v současných vyspělých společnostech podařilo snížit hluboko pod 1 %, neznamená podle britských statistik, že by se sociálně srovnala: v sociální třídě V. je stále dvojnásobně vyšší než ve třídě I., což je způsobeno zejména velkou variací úmrtnosti kojenecké, nikoli novorozenecké (tedy úmrtnosti mezi druhým a dvanáctým měsícem života dítěte). Jak dítě roste, rozdíl v šanci na přežití s ním jde dál, i když se zmenšuje – ale jen u dívek. Chlapci ze sociální třídy V. mají ve věku 1 až 15 let dále dvojnásobnou úmrtnost a zejména násilné smrti (asi 30 % všech úmrtí v této věkové skupině) mají silný třídní index: je desetkrát pravděpodobnější, že zemřou při požáru, pádem anebo utopením chlapci z třídy V. než ze třídy I.

Úmrtnost ve středním a vyšším věku je podstatně vyšší v dělnické třídě než u bílých límců. Protože je tu také vyšší nadúmrtnost mužů, dá se to částečně vysvětlit pracovními úrazy a zdravotními riziky dělnických povolání. Že je to ovšem značně neúplné vysvětlení, dokázali Tapanen ve Finsku a Carlson v Maďarsku (a tedy s platností i pro země reálného socialismu, alespoň ve střední Evropě) v osmdesátých letech. Největší rozdíly byly podle příčin úmrtí v onemocněních jater, plic a kardiovaskulárního systému, což ukazuje na abúzus alkoholu, tabáku a celkový životní styl, spíše než na ohrožení nemocemi z povolání, pokud pití a kouření nepovažujeme u nádeníků za nemoc z po-

volání. Vysvětlení třídním zařazením je přesvědčivě podpořeno zjištěním, že diferenciací úmrtnosti žen těsněji asociuje se socioprofesionálním zařazením jejich manžela než s jejich vlastním povoláním. Ptáme-li se po nějakém empirickém důkazu pro to, že rodina se svým životním stylem je základní jednotkou sociální stratifikace, nikoli jedinec skrze své povolání, tu ho máme.

4.2.2. Třídní rozdíly v péči o děti

Pro poznání třídních rozdílů ve stylu péče o dítě jsou stále validní závěry klasického longitudinálního výzkumu **Johna a Elizabeth Newsonových** [1963, 1968 a 1976 a reedice]. V třídění podle klasifikace *Generálního registru*, který někde lehce modifikovali, uvádějí, že matky z dělnických tříd (třídy IIIIM, IV a V) častěji na dítě křičí a častěji ho plácnou, častěji mu hrozí nějakou autoritativní postavou či tím, že ho dají z domu anebo opustí. Úzkostněji kontrolují, aby si dítě nehrálo s přírozením. Častěji také považují tatínka za přísnějšího, než jsou samy. V dělnických rodinách se ovšem také méně hrozeb uskuteční.

Nejnižší podíl otce na péči o dítě byl zjištěn ve třídě V., nejvyšší ve třídě IIIN: autoři to komentují tak, že nižší úředníci, kteří patří do této třídy, si ani nenosí na večer práci domů jako mladí manažeři a profesní třída, ani se nemohou vymlouvat na fyzickou únavu jako dělníci.

Ve středostavovských rodinách chodí děti večer dříve do postýlky a otec se častěji podílí na jejich ukládání, čtení a modlení před spaním. Při sledování dalšího vývoje dítěte autoři zjistili, že v sedmi letech středostavovské děti zvou častěji své kamarády a kamarádky na návštěvu anebo si chodí hrát k nim domů, častěji si doma kreslí, čtou či prohlížejí knížky a (zejména chlapečci) zakládají sbírky.

V dělnických rodinách jsou chlapečci přísněji trestáni než děvčata a byl zjištěn i větší rozdíl mezi jejich agresivitou a agresivitou děvčátek. Chlapečci se ovšem častěji perou bez ohledu na třídní příslušnost. Rozdílný je však postoj matek k dětským rozmáčkám: zatímco dělnické matky častěji považují za svou povinnost zasáhnout, středostavovské matky nechávají své děti, ať si to vyřídí samy. Nepovažují také sdílení hraček za výchovný imperativ.

4.2.3. Třídní rozdíly ve vzdělanostních šancích

Studie variability úmrtnosti, porodnosti, sňatečnosti a dalších demografických údajů v závislosti na sociálním postavení zjišťují, nakolik příslušnost k určité společenské třídě ovlivňuje rodinné chování. Příkladnějším stejně významná je však otázka, nakolik rodinné chování samo je stavebním kamenem třídního systému, vytváří ho a pomáhá ho udržovat. Sociologa zajímá především to, zda a jak skutečnost, že se člověk narodil v určité rodině, ovlivňuje jeho budoucí celoživotní zařazení do určité sociální třídy, určuje či omezuje jeho životní šance – a tím činí sociální systém stabilní, pevný a neměnný.

Je nesporné, že rodina v šancích individua hraje podstatnou roli. Ovlivňuje jeho životní šance skrze

– podmínky, jež spoluvytvářejí jeho výkon ve škole, rozhodují o jeho úspěchu při zkouškách, a tím mu otevírají anebo zavírají bránu k vyššímu vzdělání a skrze ně k určitým povoláním a společenským postavením. Tyto podmínky jsou uloženy v *kulturním kapitálu* rodiny – ve vzdělání a kultivovanosti rodičů, který předávají skrze svou schopnost stimulovat a podporovat své dítě při vzdělávání a v rozvoji duševních schopností i kulturních dovedností. Jsou ale samozřejmě uloženy už v samém

– *ekonomickém kapitálu*, tedy prostě v tom, že bohatá rodina koupí dítěti stimulační hračky, dopřeje mu zajímavé a obzor rozšiřující prázdniny (spojené s cestováním a kulturními i vzdělávacími aktivitami), poskytne mu kvalitnější stravu a dá mu lepší stravovací návyky (a tím i základ pro lepší zdraví), naučí ho rozmanité sporty atp. Rozhodující roli však hraje rozdíl v bydlení, jaké si může rodina dovořit. Ve vyspělých a stabilizovaných společnostech znamená tento rozdíl nejenom to, že bohatší rodina může dopřát svému dítěti jeho vlastní dětský pokoj, pracovní stůl a klid k nerušené školní přípravě a k rozvíjení intelektuálních zájmů. Znamená i „lepší sousedství“ – a tedy více kamarádů podobně stimulovaných a zvýhodněných, lepší celkovou úroveň lokální školy a třídy, do které dítě už od malička bude chodit... Začíná tu také působit mechanismus, kterým se dědí

– *sociální kapitál* rodiny, tedy zdroje, které má rodina uloženy ve svých konexích a stycích, ve výhodných známostech a přátelích. Spolužáci z lepších rodin drží spolu už od obecné a na univerzitě pak rozšiřují kruhy svých známých dál, aby vytvářeli síť vzájemné podpory celoživotní hodnoty. Zvyšuje to velice přirozeným způsobem šanci na

výběr vlastního manželského partnera z kruhů rodin třídě si blízkých... Spojené státy americké jsou velmi demokratická a „otevřená“ společnost, ale etablované elity tam stále mají na paměti větu, že špatně zvolená příprava pro dceru může znamenat chybu, jež se bude v rodině napravovat po tři generace.

Platí něco z toho i u nás? Rozbory rozdílů příjmové diferenciaci ukazovaly až do konce osmdesátých let, že jsme společnost malých sociálních rozdílů: rozdily v příjmech byly, s možnou výjimkou Albánie, nejnižší ze všech zemí komunistického bloku [Večerník 1986], což ukazuje na to, že se tu podařilo vytvořit jednu z nejméně diferencovaných společností, které kdy kdekoli na světě pro tak velkou populaci existovaly, pomineme-li homogenitu bídy předhistorických společností. Majetky, pokud co z nich která rodina dokázala uchránit před vyvlastněním, neměly povahu kapitálu – neplynul z nich zisk a nebyly zdrojem moci. „Ekonomika nedostatku“ (Kornai) nivelizovala okolo nejnižšího společného jmenovatele i životní styl. Je velkým poučením pro sociologii, jakou rezistenci projevil kulturní a v jisté míře i sociální kapitál. Ač se příjmová diferenciaci rozevírá v nově uvolněném prostoru přirozeně pomalu (pro vkus těch, kteří zůstávají dole, ovšem až příliš rychle), právě v opoře o kulturní kapitál jsou kontury třídní struktury už zřetelně vidět. Výzkum vlivu třídního původu na šance dětí a mechanismy vlivu rodiny na školní úspěch dětí patří dnes k nejvyšším prioritám české sociologie. Razantně vykročil tímto směrem už před rozpadem starého režimu Petr Matějů. Výsledky jeho výzkumu, publikované v sérii článků (Matějů [1990, 1991, 1992], Matějů & Peschar [1990], Matějů a kol. [1991]), však nenašly pokračování.

Vyplývá totiž ze samé povahy věci, že první výsledky nepřijdou dříve než tak za deset let po zahájení práce. J. W. B. Douglas položil základ podobným výzkumům v klasické práci *Domov a škola* (The Home and the School [1964]). Vzal všechny děti, narozené v Británii první březnový týden roku 1946, a sledoval jejich vývoj. Původně to byl medicínský výzkum, postupně se ale pozornost přenesla na sociální aspekty. Výzkum sledoval děti od okamžiku narození do třinácti let a shromáždil ohromné množství dat o nich a o rodině jejich původu. Mimo jiné byly děti opakovaně testovány nonverbálními testy i testy čtení, slovní zásoby a schopnosti úsudku. Výsledky v 8 letech a výsledky v 11 letech pak byly srovnávány s výsledky zkoušky „11+“, jež v té době rozdělovala v Británii dětskou kohortu na ty, kteří se hodí

pro „praktická povolání“, později se vyučí a budou v životě nosit modré límce, a na ty, kteří budou později nosit límce bílé. (Podobně u nás působily přijímací zkoušky na střední školu po osmi či devítiletce, tedy o tři-čtyři roky později. Přijímací zkoušky na osmiletá gymnázia dnes vybírají děti „s předpoklady pro budoucí vysokoškolské studium“ také zhruba ve dvanácti letech.)

Při třídním zařazení dětí se Douglas opřel o *Generální registr povolání* rodičů, použil však i údaje o jejich vzdělání a původu. Jeho metoda měla nejbližší k postupu popsanému v Stockmanově třídění ad 3, tedy zařazení rodiny podle kombinace zařazení otce a matky. Předběžné analýzy mu totiž ukázaly, že vzdělání matky má na životní šance dítěte nejméně stejný vliv jako vzdělání otce; zjistil ale také, že je rozumné vzít u malých dětí v úvahu nejenom samo zařazení rodičů, ale i jejich původ, tedy status prarodičů.

Výslednou čtyřstupňovou škálu vytvořil tak, že nejprve sloučil všechny nemanuální třídy a nazval je „středostavovské“. Ty pak rozdělil na dvě třídy – *vyšší*, kde oba rodiče byli středostavovští (oba měli aspoň maturitu a oba pocházeli ze středostavovské rodiny), a *nižší*, kde jednomu z rodičů k dvougeneračnímu středostavovskému zařazení něco chybělo. Stejně sloučil dělnická povolání a rodiny rozdělil obdobně na *dělnické vyšší*, kde převažovaly dělnické charakteristiky, ale jeden z rodičů pocházel ze středostavovské rodiny (anebo dosáhl maturity), a *dělnické nižší*, kde oba rodiče patřili dvougeneračně do nižší třídy.

Tato škála byla postavena empiricky – Douglasovi se totiž ukázalo, že středostavovské děti nediferencuje, je-li jejich tatínek úředník, drobný podnikatel, anebo vykonává akademické povolání, ale diferencuje je, pochází-li jejich matka ze středostavovské anebo z dělnické rodiny; stejně tak v dělnických rodinách vykazovaly odlišné charakteristiky děti, jejichž matka pocházela ze střední třídy: podněcovala je totiž silně, aby dosáhly vyššího vzdělání a zase se do střední třídy vrátily.

Srovnání dětí prokázalo jasnou závislost školního výkonu dětí a jejich schopností projevených v testech na třídním původu dítěte. Co však je ještě významnější, třídní rozdíly ve výkonu dětí se mezi osmým a jedenáctým rokem zvětšily – vliv rodiny byl tedy silnější než vliv školy, respektive efekt působení školy byl vázán na třídní původ dítěte.

Obdobná variabilita byla zjištěna i ve všech měřených prvcích rodinného pozadí dítěte: od kojenecké péče přes batolecí věk a další

zdravotní péči přes zájem o školní výsledky dítěte a návštěvu rodičovských schůzek. Zájem o to, jak si dítě vede ve škole, a jeho podpora ve školním věku byly těsně zkorelovány s péčí o dítě už v kojeneckém věku. Ukázalo se, že aspirace matky a její investice do vzdělání dítěte mají větší vliv než podpora otce, že korelace mezi zájmem rodičů a výsledky dítěte je těsnější v dělnických rodinách a že nese lepší plody u děvčátek než u chlapečků.

U kritické zkoušky „11+“ však, jak také zjistil Douglas, měly středostavovské děti výhodu i tam, kde dělnické děti dosáhly stejné vzdělanostní úrovně: z těch, které podle jeho testů projevovaly schopnosti okolo průměru, bylo na střední školy přijato z rodin vyšší středostavovské třídy každé druhé dítě, z nižších středostavovských rodin postoupilo jedno ze tří a z dělnických rodin bylo přijato už jen každé čtvrté. Rozdíly zmizely až u těch nejnadanějších dětí.

Douglasovy výsledky jsou ovšem staré už více než čtyřicet let. Svět se od té doby k nepoznání změnil, životní šance, které nabízí i těm chudším, se rozšířily a konzumní možnosti znásobily. Dělnická třída už není, co bývala, ba i životní styl elity doznal jistých proměn. Změnila se i škola – i Douglasova zjištění na tom mají zásluhu. Jeho výzkum byl pak mnohokrát replikován – s výsledkem v tom podstatném nezměněným. Základní poselství této klasické práce se stále opakuje: *rodina nepřestává být nejvýznamnějším ze všech faktorů, vzdorujících egalitárním tendencím, vbudovaným do moderních vzdělávacích systémů*. Kdo má zájem o jemně diferencované a aktuální poznání toho, jak se reprodukuje třídní nerovnost v moderní společnosti, necht' si přečte na úplně jiné metodologii založenou a o pozorování jiné společnosti se opírající práci Pierre Bourdieua, zejména jeho *La Reproduction* (spolu s Jean-Claude Passeronem [1964], anglicky [1977, 1990]).

4.3. Mimoekonomická stratifikace: kognitivní třídy

Významný nový pohled na vertikální stratifikaci přinesla kontroverzní kniha Richarda J. Herrnsteina a Charlese Murraye *Zvonová křivka: Inteligence a třídní struktura v životě Američanů* (The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life [1994]). Opouští tradiční opření třídní struktury o ekonomické zdroje a ukazuje na význam a diferencující vliv jiného vzácného zdroje, totiž lidské inteligence.

Kniha vzbudila rozhořčenou reakci ze tří důvodů: Především si dovolila konstatovat, že distribuce inteligence není nezávislá na rase. Napsat, že nejvyšší průměrnou inteligenci (pokud nepočítáme takové malé skupiny, jako jsou Aškenazy-Židé) má v americké populaci subpopulace občanů původem z Asie a Oceánie (žlutá rasa), za ní následuje subpopulace bělochů a na třetím místě jsou Afroameričané, tedy černoši, to v USA přinejmenším neodpovídá normě politické správnosti. Druhé liberální tabu, proti němuž si autoři dovolili dost, je sám ideál „otevřené společnosti“. Jestliže uznáme velký vliv inteligence na stratifikační zařazení, zpochybňujeme přímo základ „amerického snu“, totiž víru, že zbohatnout může každý. Pravda, miliónový majetek lze nakonec získat i ze dne na den v loterii, ale to, o čem píší autoři, právě v loterii nekoupíš. Třetí tabu, které kniha porušila, bylo akademické: dovolili si mít nejen myšlenku povážlivě novou, ale bez nejmenšího taktu ji rovnou presentovali tak, aby byla pochopitelná i mimo akademické kruhy. Text knihy je organizován do tří rovin: Základní myšlenky a zjištění každé kapitoly jsou nejprve srozumitelně vyloženy v jedno až dvoustránkovém shrnutí, graficky jasně odlišeném. Pak následuje vlastní text kapitoly, psaný na úrovni univerzitní přednášky, pohybující se už nekompromisně v odborném diskurzu, ale s velkou snahou o názornost a komunikativnost. A nakonec následuje 300 stran (dvě pětiny knihy) dodatků, poznámek a odkazů, jež s minuciózní přesností dokládají každý jednotlivý závěr a osvětlují pečlivě metodologii, jak ho bylo dosaženo. Kniha se stala bestsellerem a jednu dobu se prodávala i v drugstorech: jaká ostuda pro akademického badatele!

Žádná z námitek proti porušení zmíněných tabu není ovšem relevantní pro posouzení poznávací hodnoty knihy. Můžeme tedy bez potíží přijmout stanovisko recenzenta v *AJS*, jenž napsal, že meritorní závěry knihy se žádnému z liberálních kritiků nepodařilo vyvrátit (pokud se o to vůbec pokoušeli) a že to vůbec nebude lehké. To základní, totiž že sociologie nemůže dále pomíjet v pokusech o vysvětlení nerovnosti tak významný lidský zdroj, jako je inteligence, zůstane pro obor trvale přínosnou inovací.

Autoři vyšli z toho, že po více než šedesáti letech práce na zdokonalování intelligenčních testů, jejich kritiky a reakcí na tyto kritiky, můžeme se dnes o jejich výsledky opřít se spolehlivostí, postačující pro závěry o velkých populacích. Přes výjimky, které potvrzují pravidlo, jednotlivé složky inteligence jsou těsně zkorelovány, a všeobecná míra inteligence je významným sociálním zdrojem. Platí banální postřeh z ži-

tého světa, že lidé jsou různí: jednomu to zkrátka pekelně páli, kdežto druhý je tupý jako šavle – a ti chytřejší že mívají obyčejně vrch.

Inteligence Američanů je už dlouho ve velkém rozsahu během školní docházky opakovaně testována a autoři se mohli opřít o statisticky spolehlivé velké soubory sledované longitudinálně v mnoha kohortách za sebou. Navrhli nejprve analyticky rozlišit 1. socioekonomický status, opřený v příjmu a profesním zařazení, 2. inteligenci a 3. vzdělání. Vztahy v takto konstruovaném trojúhelníku

se už od počátku dvacátého století, a v jeho posledních desetiletích s exponenciální dynamikou, mění. Vždycky platilo, že lidé s vyšší inteligencí nevolí nutně kariéru spojenou se vzděláním: Amerika se dlouho pyšnila tím, že je zemí selfmademanů. To, že měl někdo univerzitu, nepředpokládalo naopak nutně, že má vyšší inteligenci. Univerzita byla prostě tradiční součástí životní dráhy chlapců z lepších rodin, i když nevynikali přímo brilantní inteligencí, kdežto chudí se tam dostali jen výjimečně a ti nejchytřejší se právě na cestě za úspěchem často nezdržovali studiem. Jak se univerzitní vzdělání demokratisovalo, začalo to platit i naopak: vzdělání nevedlo automaticky k dobře placenému povolání, vznikala vzdělanostní proletariát. Mezi vzdělanci najdeme proto lidi bohatší i chudší, mezi bohatými hloupější i chytřejší a i mezi těmi nejchytřejšími lidmi s univerzitou i bez ní. Jde o tři relativně nezávislé proměnné.

Herrenstein a Murray dokládají přesvědčivě na velkém souboru dat, že tento stav končí. Dvě velké inovace druhé poloviny dvacátého století, nástup sociálního státu a nástup informační společnosti, změnila vše. Rychlost a sofistikovanost operací, na nichž závisí chod vyspělých společností, kladou stále vyšší nároky na přípravu a inteligenci těch, kdož zastávají v jejich struktuře významnější postavení. Univerzity na to reagovaly tak, že zvýšily studijní nároky. Dostát jim mohou jen ti nejchytřejší, být z dobré rodiny už nestačí. Sociální stát naopak otevřel dveře i na ty nejlepší univerzity těm nejinteligentnějším mladým lidem z každé kohorty, bez ohledu na jejich sociální původ. Jak vyspělé společnosti bohatly a vzdělání se vynořovalo jako kapitalizovatelná hodnota, otevřely liberální systémy sice dveře univerzit pro všechny – ale

právě proto, že ne všichni stačili na vysoké studijní nároky, se univerzity stratifikovaly: každý se může dostat na univerzitu, ale ne na každou – jsou univerzity lepší (náročnější na intelektuální výkon) a horší; každý ví, která je která. Hierarchie kvalifikace získané vzděláním a hierarchie schopnosti učit se, tedy inteligence, se k sobě přiblížily v nebyvalé míře: tyto dvě strany zmíněného trojúhelníku tendují ke splynutí. A protože informační společnost vitálně závisí na vysoce kvalifikovaných odbornících, platí je odpovídajícím způsobem, stávají se i ekonomicky elitou; sociální stát pak zase přerozdělováním spotřební i dědicové daně ztěžuje rodinnou dědičnost získaného majetku, a tak se na horní příčky socioekonomického statu dostávají ti nejinteligentnější a nejlépe vzdělání: řada autorů mluví o nové informační elitě.

Všechny tři vrcholy zmíněného trojúhelníku – inteligence, vzdělání a SES – se tedy k sobě přibližují, jsou to však intelektuální schopnosti, co se proměnilo v základní statusotvornou složku. Teoreticky to znamená, že každé dítě, ať se narodí na kterémkoli místě sociální hierarchie, má stejnou šanci dostat se až na sám její vrchol, záleží jen na jeho inteligenci a úsilí rozvíjet ji studiem. Na první pohled se zdá, že se tím naplňuje ideál otevřené společnosti. Leč je tomu pohřichu právě naopak.

To, čemu říkáme inteligence, operuje opřeno o individuálně variabilní fyziologický základ vyšší nervové činnosti – a ten je do značné míry dědičný. Nezáleží ani příliš na tom, dědí-li se inteligence ze 60 % anebo z 80 % (a uvnitř těchto mezi leží výsledky 99 % z nesčetných měření). Zbýlých 20 % – anebo, buďme optimističtí – 40 % je sociálně tvarovatelných příležitostmi a sociálními vlivy od narození až do dospělosti.

Zdá se na první pohled, že těch řekněme 40 % ovlivnitelnosti vytváří dostatečný prostor pro to, aby se nevytvořila dědičná intelektuální elita, totožná s elitou ekonomickou a mocenskou. Má to však háček. Jak jsme si ukázali výše, rozhodující je při tom vliv rodičů. Obou. Jak se ale homogenisují vzdělanostní stupně podle inteligence, ovlivňuje to i sňatkový trh. Zvyšuje se i vzdělanostní homogamie, a ta potom ovlivňuje jak dědičný základ inteligence, tak i míru rodinných šancí – a tedy tvarování její variabilní složky. Chytří si berou chytré a mají spolu chytré děti, které chytře vychovávají, aby byly ještě chytřejší. Na druhé straně intelektuálního spektra je tomu naopak.

Herrenstein a Murray zavádějí pojem „kognitivní třídy“ a tvrdí, že tyto třídy začínají vytvářet dominantu stratifikačního systému – a to

nejenom nahoře, ale bohužel i na spodním konci stratifikační stupnice. Konstituující se kognitivní třídy se od sebe stále výrazněji vzdalují, a nebudeme-li tuto skutečnost reflektovat, protože je nám nepříjemná, hrozí, že se uzavrou jako kasty. (Což se chudým černochům amerických velkoměst už stalo, a nebude-li z ideologických a politických důvodů bráno v úvahu jejich rodinně reprodukováné kognitivní znevýhodnění, všechna řešení budou dál stejně neúčinná. Pro českou společnost to znamená, že ve vlastním zájmu bude muset, dříve anebo později, kousnout do hořkého jablíčka pozitivní diskriminace Romů.)

4.4. Shrnutí a výhledy

Pro sociologii rodiny je zajímavé a produktivní spíše třídní než stratifikační výkladové schéma sociální nerovnosti. Jeho výsledky silně podporují tvrzení, že při vši nestálosti rodina stále zůstává základní jednotkou nerovnosti. Je zároveň zdrojem nerovnosti šancí, tedy nejenom jednotkou nerovnosti přítomné, ale i zdrojem nerovnosti reprodukováné do budoucnosti.

Jestliže ale dává náš obor celkem jednoznačnou odpověď na otázku po jednotce sociální nerovnosti, odpověď na to, o co se vlastně nerovnost opírá, se naopak rozostřuje. Realita informační společnosti se svým důrazem na mimoekonomické kapitály (symbolický, sociální, kulturní... nevím, zda někdo už začal pracovat s pojmem kognitivní kapitál, ale dá se to čekat) je velkou výzvou nejméně dvě stě let staré představě sociální hierarchie, opřené jednoznačně o majetek a příjmy. I když nás právě poznatkový základ sociologie rodiny činí skeptickými k úvahám o individualizaci životních šancí a nerovnosti bez stratifikace, vývoj v teorii sociální stratifikace musí sociologie rodiny bedlivě sledovat, protože právě v ní je zakotvena nejvýznamnější diferenciací rodin: i inovace v sociálně legitimních vzorcích fyzické reprodukce a socializace jsou třídně variabilní.

Informační společnost se ovšem týká zatím (a v horizontu žijících generací alespoň na úrovni rodinného života se asi bude i nadále týkat) jen relativně úzké sociální vrstvy. Jak se vzácné zdroje stávají vzácnějšími a jak se v soutěži o ně rozevírají nůžky nejen mezi bohatými a chudými národy, ale i mezi bohatými a chudými i v těch nejbohatších národech, výroky o „rodině“ budou ztrácet na poznávací hodnotě: vnitřní diferenciací tohoto pojmu vzrůstá kulturně i třídně.

Polská sociologie má monograficky zpracovává rodinu horníka, zemědělskou rodinu a dokonce vím i o polské monografii, zpracovávající rodinný život námořníka. Česká sociologická literatura, s jednou rychle zastarávající výjimkou rodin vysokoškolsky vzdělaných manželů z konce sedmdesátých let (Možný [1983]), podobné studie v posledním půl století nevyprodukovala. Věříme-li v pozitivní vývoj od obecných spekulací k induktivní výstavbě vědy, patří studium speciálních rodinných subkultur k největším dluhům oboru.

A na dveře klepe ještě jedna diferenciací, přehlížená právě proto, že je tak nepříjemně zjevná. Nejméně každé dvacáté české dítě je Rom. Zahrnovat rodinu Romů pod společný jmenovatel české rodiny je výrazem etnocentrismu a arogance Gadžů, která nemůže už mít dlouhého trvání. I tu pracuji v české společnosti, jako ve všech ostatních, proti sobě dvě tendence: tendence k segregaci etnik a „multikulturalitě“ a tendence ke globalizaci. Echo této velké transformace v žitém světě rodinném je velké sociologické téma, které čeká na svoje zpracování.

Pátá kapitola

ZALOŽENÍ RODINY: SŇATKOVÝ TRH, LÁSKA A SEX

V nejširším vymezení může být rodina definována jako „institucionální zajištění lidské reprodukce, legitimní v dané společnosti“. Člověk vyžívá dlouho fyzicky i mentálně a k úspěšnému přežití se musí vřadit do hierarchisovaného a poměrně komplikovaného přediva vazeb velké society; potřebuje tedy institucionálně pokrýt nejen reprodukci fyzickou, ale i reprodukci sociální způsobilosti. Lidská rodina jako sociální instituce musí proto obsahovat i jistý prvek trvalosti. Platí to i v situaci relativního blahobytu a záchytných sítí sociálního statusu, protože tyto zdroje špatně pokrývají právě tvorbu sociální způsobilosti.

Párová rodina se zakládá setkáním muže a ženy, kteří po intenzivnějším anebo povrchnějším vyjednávání dosáhnou shody v tom, že svazek s potřebnou trvalostí nastolí (anebo alespoň jedna strana předpokládá, že takové shody bylo dosaženo). Jejich vzájemná dohoda může být implicitní, může být explicitní – a může být i právně registrována jako manželství, jak se ve společnostech našeho kulturního okruhu vesměs děje.⁸

Manželská rodina, o níž byl Goode přesvědčen, že se stane univerzálním způsobem institucionálního pokrytí lidské reprodukce, vychází z křesťanské tradice, implikující nezrušitelnost převzatého závazku. I když sekularizovaná společnost ulehčila zúčastněným situaci tím, že legitimizovala možnost pozdějšího zrušení dosažené dohody, ztížila jim ji na druhé straně tím, že znejasnila kritéria výběru (Je legitimní řídit se rozumem, anebo je to věc srdce? Když rozum – velí hledět na maximalizaci sexuálního potěšení, či ekonomické výhodnosti?) a učí-

---

⁸ Jakousi možnost, že by se ve společnostech našeho civilizačního okruhu vyvinul vzorec jiného institucionálního pokrytí lidské reprodukce, naznačují skandinávské společnosti, kde se už tradičně rodí okolo poloviny dětí mimo manželství, a subkultury černošského proletariátu velkých amerických měst, kde zůstává ve více než 80 % domácností s dětmi v čele jejich matka, zatímco trvalá přítomnost otce dětí, respektive totožnost otců, se nepředpokládá.

nila ji věci jejich suverénního rozhodnutí. Je to ovšem rozhodnutí, jež znamená pro oba zúčastněné velkou lidskou investici; její zvažování je složitý a riskantní proces, který zúčastnění vesměs vnímají jako uni-kátní, jenž je však ve všech společnostech obecně strukturovaný a má systematické rysy. Sociologie rodiny tyto skutečnosti reflektuje zhruba od počátku třicátých let a studuje je jako sňatkový trh.

5.1. Sňatkový trh – teorie a deskripce

Výraz *sňatkový trh* je samozřejmě metaforou. Tato metafora poukazuje na skutečnost, že v každé společnosti existuje sociální prostor, v němž dochází k setkávání, vzájemnému oceňování, zvažování a vytřídování párů, které potenciálně směřují k manželství. Každý člen společnosti, který má o sňatek zájem anebo by mohl být předmětem takového zájmu, tímto prostorem v určité fázi životního cyklu projde a je jím společensky redefinován; i ti, kteří o sňatek zájem nemají, získávají následkem toho nové označení. Někteří se na sňatkový trh po čase vracejí: v tradičních společnostech nejčastěji po ovdovění, v moderních po rozvodu.

Strukturu situace a základní vymezení strategie na sňatkovém trhu popisuje **Garry S. Becker** v dnes už klasické práci *Pojednání o rodině* (A Treatise on the Family [1981]) jazykem ekonomů takto:

„O účastnících sňatkového trhu se předpokládá, že mají limitované informace o užítku, jenž jim poplyne ze získání potenciálního protějšku, neboť zejména jejich informace o jeho či jejich charakteristikách bývají neúplné. Kdyby mohli hledat stejně ‚lacino‘ další protějšky i jako ženatí či vdané a pokud by ukončení manželství celkem nic nestálo, brali by si toho prvního zhruba přijatelného, na kterého by narazili, vědouce, že i jakés takés manželství je lepší než žádné. A pokračovali by v hledání. Protože však manželství přece jenom omezuje přístup k svobodným protějškům a jeho ukončení může být i velmi nákladné (jeho cenu zvyšují zejména děti, ale i jiné ‚investice‘ učiněné v tom kterém manželství), účastníci sňatkového trhu si obvykle neberou hned prvního potenciálního partnera, na kterého přijdou, ale snaží se nejprve se o něm něco více dovědět, a zároveň se nepřestávají rozhlížet po lepší partii.

Další vyhledávání a lepší informovanost zvyšují užitek očekávatelný z manželství tím, že zvyšují kvalitu výběru. Vyhledávání samo však spotřebovává čas, úsilí a jiné vzácné zdroje a čím déle trvá, tím dále jsou odkládány výnosy plynoucí z manželství. Racionální osoba bude pokračovat ve vyhledávání jak

na ‚extenzivním převisu‘ dalších možných partií, tak i na ‚intenzivním převisu‘ doplňujících a vyjasňujících informací o svých vážných nápadnících či nápadnících, dokud se převis zisku a převis nákladů nevyrovnej. Jde zejména o to, že racionální osoba se žení či vdává, i když si je vědoma, že další hledání by jí zajisté umožnilo najít někoho ještě lepšího, leč náklady na další hledání by zřejmě převýšily zisk plynoucí z potenciálně lepší partie“ [Becker, 1981:220].

5.1.1. Teorie sňatkového trhu

Sociologie rodiny dlouho ignorovala studium vzniku rodiny: jako by respektovala starou moudrost, že počátky jsou vždycky zahaleny v temnotách, a dobře tomu tak. Proces, při němž se dva lidé potkají, najdou v sobě zalíbení a nakonec se vezmou, aby spolu měli děti a jednou se dočkali i vnoučat, byl pokládán za natolik individualizovaný, že jeho teoretická explanace byla přenechávána psychologům – pokud sociologové rodiny rovnou nevěřili v *Pascalovo srdce má své důvody, které rozum nechápe*, a nemysleli si, že věda by tu zbytečně aspirovala na vhled do oblasti, pro niž její metody nejsou legitimní.

Becker, jak si můžeme všimnout v druhém odstavci citovaného textu, vychází naopak z předpokladu, že i na sňatkovém trhu se setkávají jedinci, pro něž je přiměřené označení „racionální osoba“. V době publikace jeho textu to byl předpoklad všeobecně sdílený pouze ekonomy; sociologie čekala na diskusi o aplikovatelnosti konceptu *rational choice* ve svých teoriích ještě do osmdesátých let.

Už ale od počátku let sedmdesátých v ní měla nezanedbatelný vliv škola teorii sociální směny, která se implicitně drží předpokladu racionální volby. Opřela se nejprve o model komplementarity potřeb psychologa **Roberta F. Winche** [1958, 1967], který předpokládá, že při hledání protějšku⁹ hledá člověk partnera, který mu poskytne maximální uspokojení jeho potřeb, přičemž potřeba se definovala jako reciproká hodnota nedostatku. Winch vlastně teoreticky rozpracoval pozorování zdravého rozumu, že „protivy se přitahují“: člověk dominantní

⁹ Výraz „hledání protějšku“ není zcela uspokojující překlad zavedeného anglického termínu *mate* a *mating*: anglický termín denotuje spíše český termín *páření* (a také se užívá pro celou živočišnou říši, nejen pro člověka); „hledání protějšku“ by spíše odpovídalo anglickému *matching*, jež se také používá.

hledá submisivního partnera, osoba s pečovatelskou vlohou hledá někoho, kdo má potřebu být opečovávan atd. – což je označeno jako princip komplementarity. Testování této teorie ukázalo, jak už tomu bývá pohřchu často s podněty zdravého rozumu, že – empirické výzkumy Winchovy předpoklady vesměs nepotvrzují: lidé jsou spíše přitahováni k partnerovi obdobných, ne protikladných charakteristik. (Přehled výzkumů srv. [Whyte 1990].)

Jedna z prvních sociologických teorií výběru partnera se pokusila smířit Winchův princip komplementarity s empiricky už doloženou tendencí k homogamii, která mu na první pohled odporuje. **Alan Kerckhoff a Keith Davis [1962]** vypracovali dvoustupňovou *teorii filtru* při výběru partnera. Tato teorie předpokládá, že v prvním stupni prověrka potenciálních partnerů odfiltruje ty, kteří neodpovídají předpokladům kulturní homogamie, zejména pokud jde o sociální třídu, věk a rasu. Takto prověřený vzorek je pak dále filtrován – už v těsnějším kontaktu námluv, milostných schůzek a dvoření se – podle osobnostních rysů a teprve v tomto kroku se páry vybírají na základě Winchova principu komplementarity.

Ani toto elegantní smíření empirické evidence s teorií však neobstálo při dalším empirickém testování (přehled srv. [Murstein 1986]) a nový pokus už počítá s třístupňovým výběrem. Bernard Murstein nazval svůj model *stimulus-value-role theory* (SVR teorie) a předpokládá, že vzájemná přitažlivost je založena na výměně aktiv a pasiv, jež každá ze stran přináší do vznikajícího svazku. Rovnováhy směny musí být dosaženo na třech úrovních. V prvním stadiu, jež Murstein označuje jako *stimulus stage*, jsou ve hře takové faktory, jako je fyzická přitažlivost, sociální dovednosti, temperament, pověst... ty stimulují zájem. V druhém, hodnotovém stadiu, přichází na řadu hledání kompatibility hodnotových vzorců týkajících se manželství, sexu a životních cílů. Ve třetím stadiu si pak už pár prověřuje vzájemné představy o výkonu rodinných rolí: rolí rodičovských, rolí hospodářských i rolí vzájemného sexuálního a mileneckého partnerství. Tento model obstál v empirickém testování zatím poměrně úspěšně.

Paralelně byla rozvinuta teorie **Roberta A. Lewise [1972]**, jež je více opřena o teorii školy sociálního konstruktivismu a o komunikační teorie. I tato teorie předpokládá stratifikovaný výběr při volbě manželského partnera a stadií výběru rozlišuje ne méně než šest: 1. vzájemně percipovaná stimulace, 2. vzájemná odezva, 3. sebeodhalování, 4. přebírání rolí, 5. konstrukce interpersonálních rolí a 6. dyadická krystalizace.

sace. Jako svůj zamlčený předpoklad tato teorie rozpracovává proces přeměny sbližujícího se páru, procházejícího nomickou rupturou a budujícího si svou společnou konstrukci sociálního univerza, jak jsme tento proces poznali v Bergerově koncepci (srv. kap. 3.3).

Všechny tyto teorie mají ovšem společnou slabinu: přijímají perspektivu zaangažovaného jedince či páru a odsouvají na okraj ty externality, jež limitují rozsah voleb a často vedou ke zdaleka ne perfektním, nicméně v situaci nedostatku (a ta je právě univerzální externí determinantou) velmi racionálním a tedy i obvyklým výběrům. Ač je často z hlediska vzájemné rovnováhy kvalit až nepochopitelné, jak mizerné partnery si někteří lidé berou, uvážíme-li vnější limity, v nichž činili svá rozhodnutí (to jest: uvážíme-li, z čeho mohli vybírat), vidíme, že jejich rozhodnutí bylo rozumné. **Robert K. Merton** už na počátku čtyřicátých let upozorňuje sociology: „Rozdíly mezi normami a mezi reálnými praktikami při výběru partnera jsou... nezbytné, protože praktiky jsou určovány nejen pravidly, ale i danými podmínkami, jež usnadňují anebo ztěžují sledování pravidel... Mezi nenormativní podmínky, ovlivňující reálný výběr... patří velikost skupiny, její skladba podle pohlaví, věková skladba a míra otevřenosti skupiny ke kontaktům s jinými skupinami“ [Merton, 1941:362]. Jeho podnět však na několik desetiletí zapadl. Aby byla tato slabina překonána, potřebovala sociologie mocný impuls právě ze strany ekonomů, kteří už dávno dobře vědí, že je to právě stav nedostatku, jenž ponejvíce určuje lidské chování.

O ekonomickou teorii se opřela **Valerie K. Oppenheimerová** ve vlivné stati *Teorie načasování manželství* (A Theory of Marriage Timing [1988]). Východiskem jí byl model pracovního trhu, jenž má některé podobnosti se sňatkovým trhem. Zejména inspirativní jsou modely chování osob při hledání práce. Předpokládají, že z hlediska vhodnosti existuje jakási pravděpodobnostní distribuce volných míst a jen určité malé rozpětí v ní zaujímají „výborná“ místa. Ta je třeba hledat a do hledání investovat. Vedle přímých nákladů na hledání je velmi významný zejména nepřímý náklad: když odmítáme místa méně dobrá a pokračujeme v hledání, utíká nám plat, jež bychom jinak už z těch méně dobrých pobírali. Zúčastnění si tedy vesměs stanoví jakousi minimální úroveň nástupního platu, a místa s nižší nabídkou odmítají; jakmile pak narazí na místo s platem nad takto stanovenou úroveň, vezmou ho. Kvalita skutečně volby, stejně tak jako doba strávená hledáním, stávají se funkcí stanovené výše akceptovatelného platu.

Situace při hledání místa jako vzor pro model hledání manželského partnera má tu výhodu, že výnos z volby je snadno indikovatelný vyšší ziskáného, respektive sumou ztraceného platu. Zastánci paradigmatu racionální volby i pro sociologii říkají, že také při volbě manželského partnera jde o maximalizaci výnosu: rozdíl spočívá jen v tom, že výnos tu může mít i podobu něhy, bezpečí, sexuální elasti a podobných těžko měřitelných veličin. Výnos to však pořád je.

Ponechme stranou některé další, v modelu pracovního trhu zahrnuté intervenující faktory, jako je míra koncentrace nabídky či produktivity (efektivita vynaloženého času), a podívejme se na *odlišnosti* mezi pracovním a sňatkovým trhem.

Základní odlišnost spočívá ve známé pravdě, že se žení a vdávají i ti, kdož vůbec o provdání neusilují: manželští poradci dokonce vědí, že je to trh, na němž je příliš usilovné hledání kontraproduktivní. I na trhu s jiným zbožím ovšem zájemce zvýhodňuje, dává-li najevo, že možná koupí, možná ne...

Druhý zásadní rozdíl spočívá v tom, že na sňatkovém trhu hraje systematickou roli věk zúčastněných. Distribuce poptávky je koncentrována do relativně úzkého věkového rozpětí, a po překročení určitého prahu, jak zájemci věku přibývá, jeho šance rapidně klesají. Reálné rozložení šancí s věkem je ale rodově specifické a intervenuje do něho výrazně několik dalších sociálních proměnných; u mužů je to tradičně jejich socioekonomický status (SES), k čemuž se brzy vrátíme.

S věkem se ovšem mění i míra nejistoty kvalit jak nabízených, tak u partnera zvažovaných, a to v opačném směru, než je tomu u šíře výběru. Čím jsou partneři starší, tím bezpečněji lze rozeznat, co mohou reálně nabídnout: mnohé z toho, co má v nabídce u mladého partnera podobu latentní možnosti, u staršího partnera se už zjevně realizovalo – anebo ne. Jakožto kupci umějí oba zúčastnění naopak lépe ocenit skutečnou hodnotu nabídky partnera; zkušenost akumulovaná s věkem jim umožní lépe rozeznat reálnost i relativní relevanci nabízených aktiv. Odložené rozhodnutí také implikuje výraznější zmenšení nákladů v podobě ztracených příležitostí (*opportunity cost*) nežli na trhu práce, neboť v profesní dráze jsou náklady na změnu pozice menší: opuštění jednou založené rodiny pro možnost založení rodiny lepší (snad), je evidentně nákladnější, než je změna místa v cestě za kariérou.

Rané práce Beckera a jeho spolupracovníků [Becker et al. 1977, Becker 1974] tvrdí, že v samých základech zájmu na uzavření manželského kontraktu leží tradiční dělba rodových rolí. Pokud (a nakolik)

se v něm uplatňují racionální rozhodovací procesy orientované k maximalizaci prospěchu, hledáme při směně to, co nám chybí, a nabízíme to, co zase partner může potřebovat. Jako o partnerovi o něm uvažujeme, pokud nabízíme, co hledáme. Kontrakt se uzavře tehdy, získávají-li z něho obě strany, čeho se jim nedostávalo; neuzavřel by se, pokud by z něho získaly jen to, co už samy mají. Z toho ovšem plyne, že jakmile budou ženy vstupovat na sňatkový trh s nabídkou podobnější nabídky mužů – tedy s nabídkou své výdělečné, nikoli pečovatelské a reprodukční schopnosti, sňatečnost musí poklesnout, pokud neupadne racionalita mužů. I ta manželství, která uzavřena budou (po zvážení výhodnosti nového prvku v ženské nabídce), budou pak křehčí, protože muži v nich budou postrádat více z toho, čeho se jim nedostávalo (a ženy, opět racionálně vzato, nebudou tak závislé na udržení manželství).

To jsou ovšem, zejména na pozadí dalšího vývoje sňatečnosti, porodnosti a rozvodovosti od počátku sedmdesátých let, kdy byly tyto myšlenky formulovány, dosti povážlivé intelektuální konstrukce. Pokud by platily beze zbytku, odsouvají buď velký projekt ženské emancipace mezi utopie, anebo znamenají konec rodiny v naší civilizaci. Máme bohudík dva zásadní důvody, proč tento závěr nemusíme beze zbytku přijmout. Za prvé – ani autoři pohybující se výlučně ve výkladovém rámci ekonomických modelů, budovaných na předpokladu racionální volby, si nemyslí, že jejich teorie platí beze zbytku. Naopak: vědí, že jejich teorie stačí vysvětlit jen omezený a poměrně malý podíl variability sňatkového chování, a spokojují se s tím, vědouce, že je lépe vysvětlit málo než nic. Druhý důvod k optimismu pro vzdělané ženy lze ale nalézt i uvnitř rámce ekonomických modelů: Oppenheimerová, aniž by opustila předpoklad racionální volby a maximalizace prospěchu, ukazuje na omezenost těchto závěrů, k nimž nikoli náhodou docházejí vesměs vědci, nikoli vědkyně.

Její model se odvíjí z následujících premis:

1. Proces výběrového párování (*assortative mating*) je zdržován tím, že třídění potenciálních partnerů musí brát v úvahu nejenom současné, ale i pravděpodobné budoucí charakteristiky prověřovaného protějšku, což zvyšuje nejistotu výběru a prodlužuje dobu potřebnou k rozhodnutí.

2. Tento tlak na odložení rozhodnutí o sňatku může být kompenzován předpokladem posňatkové adaptivní socializace, v níž se upraví nepřesné odhady budoucích charakteristik. Snižuje-li se ale pravděpo-

dobnost posňatkové adaptace, zvyšuje se závislost na správném výběru, který musí počítat s větší nejistotou, což opět tlačí na oddálení rozhodnutí.

3. Základním zdrojem nejistoty je v industriálních společnostech budoucí zařazení prověřovaného partnera do ekonomických struktur prostřednictvím jeho zaměstnání, protože to má rozhodující vliv na životní styl páru a na jeho socioekonomický status. Pro mladý pár je zvláště důležité načasování startu ekonomické aktivity jako významný prvek v úvahách o načasování sňatku.

4. Jestliže má počátek ekonomické aktivity vliv na proces výběrového párování, pak konvergence mužských a ženských pracovních rolí vede i ke změně ve výběrovém párování: zvyšuje se zejména míra nejistoty o budoucích vlastnostech ženy (neboť i mezi ně je zařazena její ekonomická potence) a snižuje se pravděpodobnost úspěšné posňatkové adaptace, protože *oba* partneři ekonomicky obtojí i bez manželství.

Rodová diferenciacie důsledků odkládání sňatku se však projevuje i v diferenciaci bilance nákladů ve formě ztracených příležitostí (*opportunity cost*). Mladému muži, který odkládá sňatek, přibývá, jak mu přibývá let, každým rokem do množiny potenciálních nevěst nový ročník mladých žen, které dospěly na sňatkový trh. Jeho vlastní hodnota zároveň po určitou mez roste, jak se jeho kariéra mění z příslibu ve skutečnost. Při tom však neplatí cenu ztracených příležitostí ani v sexuální životě, protože v liberálním klimatu má k sexu jako svobodný vesměs téměř stejně tolik příležitostí jako ženatý.

Na první pohled se zdá, že tento důsledek sexuálního liberalismu platí dnes i pro mladou ženu. Z hlediska její sňatkové strategie je jí to ale málo platné, protože jí s každým dalším rokem z potenciálních ženichů jeden ročník nikoli přibývá, nýbrž ubývá: z konstantní kohorty věkově přiměřených partnerů ubývají ti, kteří se žení s mladšími nevěstami. I z té množiny svobodných partnerů, která byla na trhu, když na něj přišla, mizí valem partneři, které si berou její vrstevnice, jež rozhodnutí o sňatku neodkládaly. Postupně se jí tím zmenšuje i množina potenciálních partnerů pro nezávazný sex, takže nakonec začne platit i tuto cenu ztracených příležitostí.

Oppenheimerová však ukazuje, že ani model sňatkového trhu, respektující všechny výše uvedené předpoklady, neimplikuje fatální nerovnoprávnost žen. Naopak: ženská emancipace a inkorporace celoživotního placeného zaměstnání do ženské životní dráhy, včetně rovno-

právných aspirací žen na profesionální kariéru (a zejména úspěšné realizace takových kariér), vnesly do těchto prastarých mechanismů nový prvek, a není to pokles hodnoty sňatku a rodiny, jak někteří teoretikové tvrdí.

Naznačená logika totiž platí dále jen pro ty ženy, které nemají profesionální aspirace, dosáhly jen nízkého SES a na sňatkovém trhu si stanovily i relativně skromný minimální nárok na partnerův SES: ty – stejně jak tomu bylo vždycky – dobře udělají, když nebudou výběr příliš protahovat. To ostatně platí i pro ty z nich, které sice mají stanoven práh nejnižšího přijatelného SES u potenciálního partnera podstatně výše, než je jejich vlastní, jejich strategie je však založena na tom, že mezi svými aktivy nabízejí maximální posňatkovou adaptabilitu – jinak řečeno pro ty, které hledají tradiční dobrou partii a slibují tradiční submisivitu (případně i výraznou orientaci na mateřství). Zejména pokud mohou přidat zářivé zdraví, krásu a sexuální atraktivitu, mají šanci na výraznou hypergamii a na to, že své děti vybaví do života podstatně vyšším rodinným SES, než jaký dostaly do vínku ony. Zároveň ovšem s tátinkem dosti starším než maminka, neboť se musí vdávat mladé – podstatný prvek jejich nabídky totiž časem rychle devaluje. Na druhé straně méně riskují chybu v odhadu, která je u mladého partnera s aktivy vesměs jen potenciálními přece jen pravděpodobnější.

Přibývá však žen, které na manželském trhu socioekonomický vzestup nehledají: mají ho založený ve svém vzdělání a často jsou třídě zařazeny relativně vysoko už rodinou svého původu. Pro ty se vynořují jako vysoce produktivní dvě alternativní strategie.

První z nich vychází z racionálního odhadu, že hodnota manželství pro profesně zdatnou ženu klesá s mírou jejího profesionálního úspěchu. Nepotřebuje už manželství jako ekonomický zdroj. Nepotřebuje ho ani jako statusotvorný prvek, protože si své společenské zařazení určuje sama, aniž má zapotřebí přebírat manželovo. I jako zdroj pravidelného sexuálního uspokojení manželství pro ni kleslo na hodnotě: v liberální společnosti totéž může dostat i bez manželství. Všechna kosmetická impéria, salony krásy a celý módní průmysl jí navíc přesvědčují, že si může koupit i sexuální atraktivitu, ba i vzdorovat věku, dokud jí to bude zajímat. Obětuje vlastně jen potěšení z mateřství, což je hodnota, jež nemá mnoho advokátů, a lze uvěřit i tomu, že smysluplná práce jí snad i může uspokojivě kompenzovat. Statistiky naznačují, že tuto alternativu u nás volí přibližně pětina žen s vysokoškolskou kvalifikací už zhruba od poloviny šedesátých let.

Pak je tu ovšem jiná alternativa, která nepředpokládá pokles hodnoty sňatku a založení rodiny, ale činí rozumným posun okamžiku výběrového rozhodnutí do vyššího věku. Oprávněně vidí nový prvek změněné situace v tom, že pro ženy, které přinášejí mezi svými aktivy na sňatkový trh – obdobně jako to činili tradičně jen muži – i svůj příjmový potenciál, obrací se u faktoru přibývajících věku překvapivě, ale logicky znaménko z minus na plus, obdobně jako je tomu u mužů (samozřejmě po jistý limit, který je u žen přísnější; k tomu se ještě vrátíme).

Předpoklad, že s přibývajících lety se množina potenciálních partnerů bez ohledu na jejich stav ženám zužuje a mužům rozšiřuje, je totiž cele založen na tom, že ženy si berou muže starší, než jsou samy, a muži naopak. Toto pravidlo však platí jen pro ženy do určitého věku. Průměrná Američanka, která se vdává v osmnácti, bere si muže v průměru o tři roky staršího, ta, která se vdává v dvaceti pěti, už jen o rok staršího a sňatky žen starších než dvacet devět let už zaznamenávají průměrný věk ženichů nižší než průměrný věk nevěsty (ženiši třiceti pěti letých nevěst jsou v průměru o dva roky mladší; cit. dle [Oppenheimer 1988]).

Samozřejmě, že se stoupajícím věkem nevěsty stoupá hypogamie: na prázdnicím se trhu snižují neprovdané ženy nerealisticky vysoko položený práh očekávaného minima, zejména pokud jde o příjmové zařazení partnera. Nemusejí už také od něho po této stránce tolik očekávat, rozvinuly vlastní zdroje. To však je jen další osvobozující prvek, který dává ženě nebývalou svobodu vybírat podle neinstrumentálních kvalit a jít svobodněji za hlasem svého srdce a touhy.

Statusová hypogamie, kterou společnost pořád ještě percipuje jako východisko z nouze, není ale jedinou strategií, kterou nová situace ženě nabízí. Mění se totiž i strategie mužů, a to zejména mužů vysoce kvalifikovaných. Ty, které nepočítají s hypogamií, se v ní mají o co opřít: teorie her ví, že strategie protihráče je nutnou součástí strategie vlastní. Ti, kteří ve hře o úspěch a kariéru aspirují výše, nesou i vyšší rizika. Sázejí vyšší sázky a je jenom přirozené, že při výběru na sňatkovém trhu kladou větší důraz na výdělečný potenciál hledané partnerky a na její kulturní kapitál. V dynamické, „rizikové“ společnosti právě pro ně dvojité ekonomické zakotvení rodiny nabývá na významu. A jako dříve platilo jen pro ženy, platí i pro tyto muže, že opatrnější kupci si počkají, až a zda se z latentních zdrojů potenciální partnerky stanou zdroje skutečně mobilizovatelné. Znamená to samozřejmě vybírat mezi ženami profesionálně i lidsky vyzrálejšími.

Přibývajících věk nezužuje tak dramaticky množinu potenciálních partnerů pro kvalifikované ženy také proto, že žijeme ve společnosti se setrvalou vysokou hladinou rozvodovosti: ti, kteří z trhu už zmizeli, se na něm po nějaké době často znovu objevují. Dobrá hospodyně najde na trhu „z druhé ruky“ často značkové zboží daleko větší užitné hodnoty, než mají předražené novinky na trhu se zbožím novým. Otevřela se také možnost (morálně sporná, ale pohříchu často realizovaná) vybírat i z ženatých a vyhlédnuté zboží svými vyššími zdroji prostě přeplatit.

Zdá se, že tyto alternativní strategie se prosazují ve zvyšující se míře v posledním období v celém západním světě a začínají se prosazovat i u nás. Protože však přehled o mírách realizace jakékoli strategie v této oblasti můžeme získat až po uzavření reprodukční fáze životního cyklu, na spolehlivější výroky o tom, jaký podíl populace kterou strategií (a jak úspěšně) realizoval, si ještě dvacet až třicet let počkáme.

Už zmíněným limitem těchto strategií je ovšem fekundita žen, která s věkem klesá a poměrně brzy naráží na nepřekročitelnou hranici. Zatímco nejen pro soužití a pro sex, ale ani pro sňatek není na žádné straně praktická věková hranice, pro založení rodiny je ten limit u ženy naprosto přísný.¹⁰ Negen pro kvantitu, ale zejména pro kvalitu reprodukce populací vyspělých zemí bude mít, zdá se, zásadní význam schopnost vzdělanějších vrstev individuálně reflektovat vzniklou situaci na sňatkovém trhu a potom úspěšně realizovat ve zúženém časovém prostoru mezi věkem sňatku a koncem reprodukční schopnosti projekt třeba i větší rodiny. Vyspělé státy dokazují, že to možné je – holandské ženy mají například těžiště fertility položeno do věkové skupiny třiceti až třiceti pěti letých a stejně pozdě rodící populace švédská se nedávno vrátila průměrným počtem narozených dětí na matku jako jediná (první?) v Evropě¹¹ nad reprodukční míru.

¹⁰ Možnost porodit dítě z darovaného vajíčka, oplodněného vlastním manželem *in vitro* a implantovaného do dělohy ženy po menopauze, ovšem dramaticky překračuje tuto přirozenou bariéru: zatím nejstarší ženě se narodilo dítě pěti lékařů v 63 letech.

¹¹ S výjimkou Irska, které pod reprodukční míru nikdy nesestoupilo.

5.1.2. Sociální a kulturní determinanty výběrového párování

Jak jsme viděli, teorie sňatkového trhu předpokládají, že se v procesu párování vyhledávají dvě rozumné osoby. Zejména u mladých zamilovaných párů to ale není předpoklad, na který by se dalo vždycky spolehnout. Většina známých společností (až do konce devatenáctého století včetně naší) neponechává proto výběrový proces v rukou zainteresovaného páru: reprodukce – fyzická i sociální – a tedy další bytí společnosti na něm závisí. Záležitost tak fatálního významu je pro všechny okolo věci příliš vážnou, než aby mohla být ponechána na vůli páru adolescentů, a to ještě v okamžiku, kdy jejich omezenou lidskou zkušenost a nezralý úsudek rozostřuje sexuální touhou rozbouřená hormonální hladina.

Bylo by ovšem omylem se domnívat, že ve společnostech našeho typu, tedy těch, které svěřily vzájemný výběr do rukou hledajících se páru, vznikla situace, v níž se svobodní jedinci snoubí podle charakterových rysů a sexuálních preferencí, jež jsou v populaci rozloženy náhodně: kdokoli si může vybrat kohokoli, je to jen věc náhody. Nic není vzdálenějšího od pravdy: ač v rétorice zrušeny, systémové determinanty výběru působí dále.

Systémové determinanty ovlivňují výběr tím, že k určitému chování táhnou i tlačí. Tah k určitému typu výběru spočívá v jeho sociálním omezení: každá společnost je vnitřně rozdělena v subkultury, třídy a teritoria, za jejichž hranice se člověk těžko dostává, natož aby tam měl pohodu k výběru životního partnera.

Přímý tlak na výběr pak vykonává vlastní rodina. Tento tlak působí na dvou rovinách: projevuje se jednak jako manipulativní jednání rodičů, kteří, i když ztratili moc příkázat, mají na výběrové párování svého dítěte pořád podstatný vliv. Tento vliv je přirozeně zakotven v jejich autoritě, ale odvozuje se i od kalkulu potomka, jenž bere v úvahu rodiče jako významný zdroj pro uvažovanou mladou rodinu, aniž si to vesměs uvědomuje. Rodiče však mají na výběrové chování svého potomka vliv i nepřímo, hodnotami a postoji, jež mu vštěpovali v socializaci od batolecího věku; tento vliv je snad ze všech vlivů nejsilnější.

Sociologické teorie výběrového párování proto vždy počítají s procesem přinejmenším dvoustupňovým: v tom prvním stupni se výběr sociálně zúží a omezi determinantami, jež mají objektivní, kulturní a sociální povahu a leží před vlastním rozhodovacím procesem. Základní z nich jsou v sociologii už dobře zmapovány:

Sousedství a teritoriální blízkost patří k těm výběrovým determinantám, které byly popsány nejdříve. **James Bossard [1932]** analyzoval registrační formuláře pěti tisíc sňatků zaregistrovaných roku 1931 ve Filadelfii a zjistil, že třetina snoubenců bydlela v těsném sousedství – nejvíce pět bloků vzdálena. **Samuel Stouffer [1940]** zjistil, že pravděpodobnost sňatku pozitivně koreluje s pravděpodobností interakce a nepřehledná řada dalších empirických šetření opakovaně potvrzuje, že většina lidí si nachází partnera v okruhu jednoho-dvou kilometrů od svého bydliště. U těch, kdo dojíždějí za prací, a zejména u dojíždějících studentů, je tato pravděpodobnost menší.

Věková homogamie je druhým empiricky potvrzeným předpokladem zdravého rozumu pro uzavření sňatku. Variuje však významně historicky i mezi kulturami a je relativně citlivá i na krátkodobé změny na manželském trhu. Dokud byl sňatek uzavírán v referenčním rámci rodové hereditární a majetkové strategie a partneri se nevybírali sami, nýbrž prostřednictvím svých rodičů, ani věku snoubenců, ani jejich vzájemnému věkovému poměru nebyl přikládán velký význam. Měšťanská rodina si postupně vytvořila model s mužem v průměru o pět až patnáct let starším. Kulturní vzorec předpokládající ženicha staršího než nevěsta je založen v kombinaci biologického a sociálního vkladu partnerů za situace tradiční dělby rodinných rolí. Muž potřebuje k tomu, aby se ekonomicky etabloval, určitý čas, a proto se žení až po třicítce. Nevěsty v jeho věku jsou však už za vrcholem plodnosti, a proto, může-li si to dovolit, si vybírá partnerku ve věku maximální fekundity, jež u žen vrcholí brzy po dosažení dvacátého roku.

S tím, jak výběrové párování převzali do svých rukou sami potenciální partneri, klesal věk sňatku i věkový rozdíl v páru. Tato tendence zesílila vzrůstem vzdělanosti žen a všeobecným rozšířením vysokoškolského vzdělání, a dále sílí, jak se přenáší hereditární důraz z ekonomického na kulturní kapitál, sblížují se rolová očekávání na muže a na ženu, klesá hodnota mateřství a velikost rodiny omezují jiné než biologické limity.

Jistá věková superiorita muže je však stále statisticky i kulturně normální a nacházíme ji i u opakovaných sňatků. V populacích, které prošly výraznou změnou v míře porodnosti (natalitní vlnou, *baby-boomem*), vyvolává předpoklad staršího ženicha jev označovaný jako *sňatková tíseň* (marriage squeeze): z ročníků narozených na počátku populačního boomu dospějí do kulturně optimálního sňatkového věku nejdříve ženy, a ty jen obtížně hledají partnery ve starších, populačně

slabších ročnících mužů. A naopak muži, kteří se narodí na počátku populačního poklesu, nenacházejí už v mladších ročnících nevěst dost partnerek. Tento jev popsali poprvé **D. Akers [1967]** a **H. Musham [1974]** na ročnících z amerického baby-boomu po druhé světové válce.

V českých zemích procházejí právě v druhé polovině devadesátých let sňatkovou tísní ročníky žen z vysoké populační vlny z poloviny sedmdesátých let. Působí to na pokles sňatečnosti, zvyšování věku sňatku u žen, pokles porodnosti a snížení věkového rozdílu v nově uzavíraných sňatcích, protože ženy při výběru berou v úvahu i své vrstevníky a muže lehce starší, které by jinak přenechávaly mladším ročníkům. Muži začnou mít nedostatek nevěst se zhruba osmiletým zpožděním. Bude to tlačit na další snížení věkového rozdílu, protože ženy, které zůstaly na sňatkovém trhu, budou čekat na dorůstající ročníky mužů a ti budou mít malou nabídku v ročnících mladších, než jsou sami. Konec populační vlny však nemá zrcadlový účinek na porodnost: jestliže nedostatek ženichů porodnost snižuje, nedostatek nevěst ji snižuje také. To jsou ovšem jenom demografické předpoklady – jaký vliv bude mít průchod populační vlny sňatkovým trhem na sňatkové chování populace, procházející zároveň celkovou společenskou přestavbou a změnou ekonomického režimu, je pro predikce dalšího vývoje české rodiny velmi zásadní otázka, jež zatím čeká na odpověď.

Etnická a rasová homogamie je dalším dobře prozkoumaným fenoménem, jež ukazuje na sociální limity zdánlivě svobodné individuální volby. Některé společnosti zakazují rasově smíšené sňatky prostě zákonem, a mýlil by se, kdo by takové zákony hledal jen ve středověku, ve fašistických režimech anebo mimo industriálně vyspělé společnosti. V USA platil zákon zakazující *miscegenation* neboli rasově smíšený sňatek v mnoha státech do druhé poloviny šedesátých let (dvacátého století) a teprve výrok Nejvyššího soudu z roku 1967 učinil tyto zákony neplatnými. Ačkoli se od počátku sedmdesátých let počet rasově smíšených manželství ztrojnásobil, ještě *US Census data* z roku 1992 ukazují, že 95 % z manželských párů v USA je stále rasově homogenních. Smíšených sňatků je ale ještě méně než 5 % – v roce 1992 jich bylo v USA uzavřeno 2,2 %. Jen tak nepatrný podíl Američanů dokázal překročit rasovou bariéru na vnitřním manželském trhu – imigrace rasově smíšených párů ze zemí s nižší rasovou bariérou má pořád ještě větší vliv [**Gelles, 1995:187**].

Smíšené sňatky jsou pak také pevně kulturně strukturovány. Už na počátku čtyřicátých let, když **Robert K. Merton** zaváděl termín *zjevné a skryté kulturní vzorce* (overt and hidden cultural patterns) a potřeboval najít každému Američanovi srozumitelný příklad pro rozdíl mezi nimi, demonstroval ho na skutečnosti, že ačkoli je daleko větším porušením uznávaných kulturních norem, má-li sex běloška s černochem, než když má sex běloch s černoškou, je, proti pevnému přesvědčení všech Američanů, v USA daleko více sňatků černoch-běloška než běloch-černoška. Pod všeobecně známým kulturním vzorcem leží ukryt jiný, a ten je daleko silnější. V roce 1992 měl pořád ještě převahu 2 ku 1. Mezirasové sňatky mezi bělochy a Japonci či Filipínci sledují opačný vzorec: ženich je bílý dvakrát častěji než nevěsta.

Jak už napovídá vyšší podíl smíšených manželství mezi přistěhovanci nežli na domácím sňatkovém trhu, USA jsou zemí zvláště vysoké rasové homogamie. Z evropských zemí jsou tradičně tolerantní k smíšeným manželstvím zejména Francie, Holandsko a Anglie. Není náhodou, že jde o bývalé koloniální mocnosti. Koloniální úředníci a kolonisté se často v sexuální nouzi přizpůsobovali místním zvykům a zakládali párové soužití s domorodými ženami, které si podle místních zvyků případně i kupovali. Doba vrcholného rozkvětu koloniálních impérií na konci devatenáctého století však byla v Anglii i dobou vrcholného viktoriánského puritanismu. To, že reprezentanti bílé rasy, místo aby dávali domorodcům příklad křesťanské ctnosti, žili s místními ženami v „konkubinátech“ (a ti hamižnější z nich jich měli i několik, takže žili k tomu všemu ještě v mnohoženství), působilo skandály v pobožnostkářském tisku a nakonec i v parlamentě. Koloniální správa byla pod tímto tlakem nucena nové konkubináty v roce 1909 zakázat, postaravši se tak o incidenty, četné ještě po dalších dvaceti letech. (Na už existující konkubináty se zákaz – zřejmě z obavy o pád impéria – ostatně neodvážil sáhnout.) Francouzi měli pro tyto věci daleko jemnější pochopení a styky mezi svými koloniálními úředníky a domorodkami tiše podporovali, ať nabývaly podle místních zvyků jakékoli podoby [**Hyam 1990**]. Tu i tam však zůstala z praktické zkušenosti tolerance k rasově smíšeným párům zachována a velká přistěhovalecká vlna z bývalých kolonií v padesátých a šedesátých letech zachovává demografický základ pro četné smíšené sňatky v těchto zemích i po rozpadu kolonialismu. Od počátku sedmdesátých let se k nim pak přidaly tradičně liberální skandinávské země, takže Evropa patří ke kulturním oblastem s relativně velkým podílem rasově smíše-

ných párů; netolerance k nim se považuje za kulturně pokleslé chování.

Pro české země, které jsou v tomto ohledu snad ještě hůře zatíženy předsudky, než jsou dnes bývalé otrokářské jižanské státy v USA, bude z tohoto hlediska vstup do Evropy obtížný. Údaje o heterogamii s naší jedinou rasovou menšinou – Romy – samozřejmě chybějí, ale nesystematická pozorování napovídají, že pokud k ní dochází, sleduje černoško-bělošský vzorec USA: ve smíšených párech je častěji běloška žena a Rom muž.

Náboženská heterogamie byla v nábožensky exaltované a přitom smíšené Evropě dlouho pronásledována zevnitř i zvenčí. Zevnitř: ortodoxní katolíci ani Židé smíšené sňatky neuznávají – krásná novela Ivana Olbrachta *O smutných očích Hany Karadžičové* (1936) může být čtena i jako sociologická studie nábožensky motivovaného ostrakismu. Zvenčí přestalo bránit na našem území rakouské zákonodárství smíšeným sňatkům od roku 1812¹² (neurčitěji už od tolerančního patentu Josefa II. v roce 1781), protože však církevní sňatek zůstával ze zákona povinný a katolická církev smíšené sňatky neuznávala, pro manželskou heterogamii v převážně katolickém Rakousku nezůstávalo mnoho místa: vnější limit utiskoval heterogamní volbu až do zrušení povinnosti církevního sňatku v roce 1919 [Klabouch 1962].

Ve většině vyspělých států se při censech sleduje náboženské vyznání občanů, občané také svobodněji reflektují svou náboženskou identitu a i míra náboženské heterogamie je rutinně sledována. Podobně jako u jiných znaků, jak se politicky otevřené společnosti postupně stávají i společnostmi kulturně otevřenými, míra náboženské homogamie klesá. V Evropě klesá také s postupující sekularizací, respektive převrací se ve stoupající homogamii osob bez vyznání, jak jich ve společnosti přibývá.

Ani v Evropě – o Spojených státech a zemích třetího světa nemluvě – však vývoj k sekularizaci není tak silný a jednoznačný, jak se před pár desetiletími myslelo; u nás po uvolnění ze jha despotického socialismu dochází nedramaticky, leč jednoznačně k nárůstu počtu věřících a k regeneraci církevního života. Můžeme pozorovat, že je to provázeno vzestupem náboženské homogamie, ač neuplynula ještě dost dlou-

¹² S výjimkou sňatků Židů s nežidy, které zůstaly v Rakousku zakázány až do jeho rozpadu; povolil je až nový československý rodinný zákon z roku 1919.

há doba na to, abychom se mohli přesněji vyjádřit o povaze trendu a měli spolehlivá kvantitativní data o podílu náboženské homogamie podle jednotlivých církví.

Vzdělanostní a třídní homogamie nabývá v postmoderních společnostech nové podoby. Společnosti politicky koncipované jako společnosti otevřené se stávají i kulturně otevřenějšími a mobilnějšími. Staré bariéry mezi církvemi, etnickými skupinami, rasami a stavy ztrácejí svou starou neprostupnost. Zvýšená prostorová mobilita překonala teritoriální omezenost výběru partnera. Všechny tyto klasické determinanty výběru pozbývají na váze. Velmi rezistentní je však homogamie třídní. Neprostupné bariéry samozřejmě i zde zmizely a pojem *mesalliance* ztratil smysl. Jak přestává být klíčem k sociálnímu postavení zděděný ekonomický kapitál a vyšší stupně vzdělání se otevírají všem, zvyšuje se i třídní heterogamie. Se stoupajícími nároky na výkon u vyšších stupňů vzdělání vynořuje se však homogamie nová, v kognitivních třídách, jež v sobě nese latentně možnost opačného pohybu od otevřené společnosti, neb inteligence je značně dědičná (srv. kap. 4.).

Soudobá česká společnost, s třídní strukturou po léta deformovanou a mystifikovanou, je i z tohoto ohledu krajně neprůhledná. První sociologické studie k tomuto tématu u nás přinesla Klára Vlachová [1996].

5.2. Sex, láska a jiné poměry mezi pohlavími

Celý až dosud presentovaný pohled na vytváření lidských párů vychází ze zamlčeného předpokladu, že výběrové párování je ve společnostech našeho kulturního okruhu orientováno k manželství a ke vzniku rodiny. Tento předpoklad však neplatil nikdy úplně a ve druhé polovině dvacátého století začíná platit méně a méně. Pro sociologii rodiny je samozřejmě nejzajímavější konstituce lidského páru jako reprodukční jednotky, tedy jako základu domácnosti a rodiny. Je tomu zřejmě tak i z hlediska zúčastněných, jak lze soudit z toho, že v dosud žijících kohortách, které už uzavřely reprodukční proces, jen naprosto marginální skupina mužů i žen prožila svá plodná léta, aniž založila v jisté fázi životního cyklu párový vztah jako reprodukční jednotku,¹³ –

¹³ Podíl celoživotně bezdětných klesl v 50. a 60. letech až k fyziologické hranici 5 % jak v ČSR, tak v USA.

a s možnou výjimkou Skandinávie to byla vesměs rodina legálně registrovaná jako manželství otce a matky. Před tím, po tom a ve vzrůstající míře také vedle toho však zúčastnění věnovali významnou část svého životního potenciálu výběrovému párování, jež nemělo ani za svůj vzdálený cíl založení rodiny, nýbrž emocionální a sexuální uspokojení.

Láska se v naší kultuře plně emancipovala jako autonomní instituce už v romantickém devatenáctém století (ponecháme-li stranou středověk, kdy to byl asi přece jen spíše luxus pro elitu), sex za ní následuje počínaje sedmdesátými lety dvacátého století. Lidé mají s druhým pohlavím nejrůzněji kulturně vzorované druhy poměrů,¹⁴ a tato skutečnost je sociálně tak významná, že sociologie ji nemůže trvale přehlížet.

5.2.1. Sex – empirický výzkum sociálně determinované variability

Sex považovali sociologové dlouho za příliš chytlavé téma, než aby bylo moudré otevřít mu dveře do jejich vědy. Lekce ze smutných konců mudrování o divošských sexuálních praktikách u spekulativní sociologie rodiny z konce devatenáctého století (jež mají samozřejmě pokleslejší a pokleslejší epigony dodnes) také odrazovala od studia tohoto základního lidského chování: empirickému pozorování se zdálo nedostupné a ke spekulacím se už nikdo nechtěl nechat strhnout.

Základní průlom znamenal dílo **Alfreda C. Kinseyho**, jenž otevřel okno do nového sociálního prostoru, když v roce 1948 publikoval se spolupracovníky **Wardellem B. Pomeroyem** a **Clyde E. Martinovou** knihu *Sexuální chování lidského samce* (*Sexual Behaviour in Human Male [1948]*). Kinsey nebyl sociolog a na jeho knize je to vidět. Je založena na empirickém výzkumu ohromného vzorku několika desítek tisíc dospělých Američanů – který byl získán samovýběrem! U takto citlivého tématu mohou být výsledky po právu zpochybněny, pokud si činí nárok na výpověď zástupnou pro celou populaci – a to si Kinsey činil.

Základním motivem všeobecné ostré kritiky nebyla ovšem metodologie, ale morální rozhořčení konzervativní Ameriky. Kinsey však citlivě vystihl, že druhá světová válka prolomila tabu mlčení o sexu, jež je-

¹⁴ Vynořující se institucionalizaci reflektuje jazyk posunem od *být v poměru k někomu* k *mít s někým poměr*.

ho kritici vlastně hájili, pokračoval ve svých výzkumech a po pěti letech vydal další studii, tentokrát o ženské sexualitě. Monografie *Sexuální chování lidské samice* (*Sexual Behaviour in Human Female [1953]*) už byla skutečně diskutována v odbornějším kontextu, ač se týkala empirického studia ctosti žen, což byla oblast, kterou Kinsey moudře v prvním kroku jako příliš pohoršlivou pominul.

Kinseyho práce znamenala pro sociologii přínos ve dvojitě směřující: jednak učinila průlom do předsudku, že na některé věci se nelze při sociologickém výzkumu ptát, protože bychom urazili respondenta. Tím, že shromáždil od tak velkého množství Američanů výpovědi nejenom o frekvenci jejich souloží, ale i o jejich sexuálních praktikách a orientacích, včetně těch, jež byly v té době nejen totálně tabuizované, ale jež byly i v právu řady amerických států klasifikovány jako zločinné a trestné, dokázal, že nejen ptát se, ale i získat odpověď lze prakticky na cokoli, je-li otázka správně položena.

Kinsey byl ovšem ještě přesvědčen, že s otázkami na sexuální praktiky se nelze obracet než na dobrovolníky, kteří projeví ochotu o svých intimitách vypovídat, a to že vylučuje reprezentativní vzorek založený na náhodném výběru; ve své době měl asi pravdu. Pro sociologické poznání sexuality jako kulturního fenoménu není ale podstatná reliabilita a reprezentativita průměrů výskytu a frekvence jednotlivých sexuálních praktik, ale sociální determinace jejich variability.

A v tom je druhý, zásadní Kinseyho přínos: sebraná data třídil důsledně podle vzdělání, náboženství, etnicity a věku respondentů. Etabloval tím empirickou sociologii pevně v dosud prázdném prostoru mezi studiem sexu jako biologické výbavy člověka a morálními úvahami filosofující etiky.

Po jeho průkopnickém kroku se ovšem – s výjimkou zevrubné kritiky reprezentativity jeho výpovědi – dlouho nikdo nepokusil o pozitivní překonání jeho limitů. V USA i jinde se otevřely dveře pro sociologické výzkumy na omezených vzorcích úzce definovaných subpopulací (zejména vysokoškolští studenti se stali takovou opakovaně analyzovanou skupinou) a ty výzkumy, které usilovaly o reprezentaci celé populace, omezovaly se na užší škálu sexuálního chování. Systematickou, teoreticky podloženou práci na tomto poli vykonal zejména **Ira L. Reiss [1967, 1986, 1990]**.

Až teprve hrozba AIDS otevřela zdroje pro financování výzkumů rozsahem obdobných pionýrské práci Kinseyové. V první polovině devadesátých let proběhla vlna výzkumů: ve Francii [**Spira et al. 1993**],

ve Velké Británii [Wellings et al. 1994], v Dánsku [Melbye a Biggar 1992], ve Finsku [Kontula a Haavio-Mannila 1993] i v Holandsku [Sandfort et al. 1991] mají dnes už sociologicky zmapováno sexuální chování svých populací. Pro Spojené státy velký reprezentativní výzkum sexuality organizoval Eduard O. Landmann. Výsledky publikoval v knize *Sociální organizace sexuality: Sexuální praktiky ve Spojených státech* (The Social Organisation of Sexuality: Sexual Practices in the United States) [Landman et al. 1994], jež překonává klasickou Kinseyho práci v reprezentativitě, metodologii i v teoretickém zakotvení, nezůstává jí však nic dlužna ani v aspiraci na zevrubný a úplný popis sexuálního chování v celé americké populaci.

O českém sexuálním chování máme informaci z Burešová a kol. [1987], Goldberg a kol. [1994], Kraus a kol. [1996a, 1996b], Weiss a Zvěřina [1994, 1998], Weiss a kol. [1996] a neaktuálněji souhrnně ve Weiss a Zvěřina [2001].

5.2.2. Měníci se kulturní vzorce a sexuální revoluce

Druhým argumentem pro sociální podmíněnost lidského sexuálního chování je vedle jeho třídní, etnické a nábožensky podmíněné variability i jeho historická proměnnost. Jak se v historii prosazovala proti historii královských dekretů a politických konfliktů historie žitého světa a jak se etablovala historická demografie, shromažďovalo se více a více důkazů o historickém vývoji kulturních vzorců sexuálního chování.

Cambridgeská škola historické demografie [Laslett 1972, 1977] pozoruje v historii a předpokládá i v dalším vývoji cyklické opakování vln vyšší a nižší sexuální permisivity. Širší oporu však získal názor, že v proměnlivých vzorcích sexuálního chování v naší civilizaci lze vysledovat jednosměrný vývoj k vyšší permisivitě. Není to ovšem vývoj plynulý – vyznačuje se nerovnoměrnou dynamikou a můžeme v něm rozeznat několik „sexuálních revolucí“.

Pomineme-li neolitickou revoluci, jež podle názoru sociobiologie znamenala i zásadní zlom v reprodukčním chování druhu *Homo sapiens* a zejména zákazem incestu nás vytrhla z původní snad neomezené permisivity, legitimní vzorce našeho současného sexuálního chování jsou zřejmě výsledkem tří výrazných sexuálních revolucí.

První revoluce, svou hloubkou a rozsahem pro nás nesrovnatelně nejvýznamnější, založila vlastně jednotný kulturní vzorec evropského

sexuálního chování. Prošla Evropou v průběhu prvního tisíciletí našeho letopočtu a je spojena s šířením křesťanství. Výrazně modifikovala jak staré antické mravy (zejména poměr k homosexualitě a podobu lásky manželské (srv. např. [Foucault 1984]), tak judaistické tradice rozšířené patriarchální rodiny, i divošské sexuální praktiky asijských kmenů osídlujících Evropu v průběhu stěhování národů, a nakonec okolo přelomu prvního tisíciletí našeho letopočtu i kmenové zvyky Slovanů na našem území.

Sjednotila toto velmi různorodé kulturní dědictví na společném půdorysu přísné monogamie párové rodiny s tabuizovaným incestem, tabuizovanou homosexualitou a s ostře rozlišenou legitimní a nelegitimní reprodukci. Postupně prosadila úplný monopol manželství na sex a nerozlučitelnost svazku manželského, i když vždy realisticky tolerovala nelegitimní instituci nevěry, zejména u mužů a u nižších společenských vrstev, pokud byla realizována v prostituci. Všeobecně kladla důraz na pohlavní zdrženlivost a adorovala panenství. Církev se při tom zhodnocením celibátu emancipovala postupně od státu jako systému vládnoucích rodin a rozvinula se v jemu rovnoprávnou politickou i ekonomickou moc s rozhodujícím vlivem při kontrole sexuálního chování. Někdy v jedenáctém století se rozhodla sociálně tabuizovat sexuální chování a asociovala sex s hříchem (Duby [1997]).

Další sexuální revoluce v naší historii nedosahují tuto křesťanskou revoluci sexuálního mravů svou hloubkou, rozsahem ani historickým významem, ale přelomová změna mezi tradiční a moderní evropskou společností je i z tohoto aspektu nepřehlédnutelná. V každém případě lze rozlišit v dalším vývoji dva další výrazné prahy. Obě následující evropské sexuální revoluce principiálně respektují monogamickou párovou rodinu jako základní reprodukční instituci, mění však postoje k sexu, zejména mimomanželskému. Historická demografie to dokládá i na počtech mimomanželských početí a na sezónních rozdílech manželských a mimomanželských početí. Obě revoluce také znamenají zásadní změnu ve výběru partnera pro založení domácnosti i rodiny a ve snubním chování.

Druhou sexuální revoluci z přelomu druhé poloviny šestnáctého století indikuje nová otevřenost, hédonismus a vysoké hodnocení sexuality (jež našlo výraz zejména v renesančním umění) i výrazné zvýšení počtu nemanželských porodů s vrcholem okolo roku 1590. Sociální reakce na toto uvolnění znamenala několik století trvající ústup před soustředěným náporům jeho kritiků, formulovaným v protestant-

ských zemích v puritanismu a na našem území v rekatolisaci. Obnovný přísný monopol manželství na sex začal znovu prolamovat od přelomu osmnáctého a devatenáctého století nový koncept romantické lásky, aklamující zejména právo na vlastní volbu při uzavírání manželství, a nové myšlenky ženské emancipace, jež usilovaly zejména o zrušení dvojí sexuální morálky pro muže a pro ženy.

Tento vývoj vyvrcholil **třetí**, zatím poslední **sexuální revolucí** z šedesátých a sedmdesátých let dvacátého století. Vedle řady sociálních determinant, z nichž stojí za zmínku především postup sekularizace, vzrůst úrovně sociálního zabezpečení a životní úrovně i zvýšení vzdělání žen a jejich ekonomická nezávislost, odstartovaly ji především nové, nebývale účinné a všeobecně dostupné antikoncepční prostředky (hormonální tablety a nitroděložní tělísko). Tato sexuální revoluce odmítla už radikálně a otevřeně monopol manželství na sex, emancipovala sex nejen od reprodukce, ale i od romantické lásky, a učinila ho plně legitimním samostatným zdrojem slasti a novou oporou lidské identity: sex se stal pro mnohé v sekularizované společnosti novým náboženstvím. A nebyla to revoluce povýtce mužská, jako byly ty předchozí. Feminismus aklamoval právo ženy na autonomní rozhodování o vlastním těle, svobodný výběr partnera pro orgasmus a autonomní rozhodování o mateřství včetně volného přístupu k umělému přerušení těhotenství. Další vývoj přinesl s sebou experimentování s novými formami sexuálních vztahů, z nichž na významu trvale nabylo zejména soužití nesezdaných, i výstřelky s malým výskytem a velkou publicitou (skupinové manželství, skupinový sex, výměny partnerů...), ale také legitimaci homosexuality, vzestup podílu dětí narozených mimo manželství a konec jejich nelegitimity, i historicky jedinečný pokles porodnosti pod míru prosté reprodukce ve většině průmyslově vyspělých zemí.

I tato revoluce měla a má své radikály a umírněné. Na našem území probíhala v umírněných variantách a omezeně artikulovaná; po politickém převratu v roce 1989 vstoupila k nám už jen její nejpokleslejší část v podobě sexuálního průmyslu. Existuje obecná shoda, že tato sexuální revoluce se už obrátila na ústup, zproblematizovaná zejména výskytem AIDS. Jako všechny revoluce, i tato dala vzniknout restauraci v podobě novokonzervativního přístupu k sexu (srv. výzkum sexuality teenagerů na konci devadesátých let [**Sexualita 1999**]), po ústupu z výchozích radikálních pozic však zanechala po sobě v naší kultuře i nevratné změny v identitě, postojích i v sexuálním chování.

5.2.3. *Láska*

Vzhledem k individuálně přitažlivé iluzi o jedinečnosti každé lásky a faktu obtížné empirické identifikace lásky vyhýbala se sociologie dlouho užívání tohoto termínu: v tradici comteovské pozitivní vědy patřila láska k mimovědeckým skutečnostem. Až **Georg Simmel** tím, že položil základy k interpretativní mikrosociologii a začal se věnovat i analýze relativně nestandardizovaných sociálních situací, mohl do okruhu své pozornosti zahrnout i jevy tak subtilní, jako je dynamika lásky, aniž by psychologizoval. V zásadě ovšem chápe lásku spíše jako kapacitu nežli jako vztah:

„Dá se říci, že láska je dynamikou, vždy pramenící z vnitřní soběstačnosti. Ač její transformace z latentního do aktuálního stavu vyžaduje zajisté externí objekt, v přísném slova smyslu nemůže být vzbuzena zvnějšku. Buď psyché je obdařeno láskou jako konečnou skutečností, anebo ji prostě obdařeno není. Nemůžeme hledat za láskou žádný druh externího anebo interního motivačního faktoru, jenž by znamenal více než její náhodnou příčinu. To je ten hlavní důvod, proč je zcela nesmyslné hledat nějakou legitimační bázi pro lásku“ [Simmel 1921, cit. dle Simmel, 1984:162-163].

Ač Simmel není slepý k sexuálnímu aspektu heterosexuální lásky, soudí, že krátké spojení mezi sexem a láskou může psychologie dělat, jen pokud by „*upadla do rukou řeznických tovaryšů*“. Uznává, že v realizaci je láska vždy subjekt-objektový vztah, jeho pojetí lásky jako kapacity mu však umožňuje převést na společného jmenovatele tak odlišné jevy označované slovem láska, jako je křesťanská láska k bližnímu a k Bohu i zničující vášeň k osobě opačného anebo i stejného pohlaví. Simmel věnoval jeden ze svých esejů i tak subtilnímu fenoménu, jako je *flirt* (Die Koketterie [1923]). Vykládá ho jako demonstrovanou ambivalenci lásky nabízené a odmítané: lícitací se při něm rafinovaně zvyšuje hodnota lásky. Daleko předběhla dobu jeho časopisecká úvaha *Role peněz ve vztahu mezi pohlavími* (Die Rolle des Geldes in den Beziehungen der Geschlechter [1898]), později přepracovaná jako kapitola 5 jeho klíčového díla *Filosofie peněz* (Philosophie des Geldes [1900]).

Simmelův podnět ovšem dlouho nenašel pokračovatele. Pozitivistické paradigma postupně nabývalo v sociologii dominujícího vlivu a z jeho perspektivy tu nebylo čím se zabývat. Až zpětná vlna od konce šedesátých let vrátila lásku sociologii zpět jako legitimní předmět vědecké-

ho zájmu. Mezi významnějšími mezníky na této cestě k novému doce-
nění lásky jako významného sociálního fenoménu lze jmenovat zejmé-
na dílo Foucaultovo a Luhmannovo. **Michel Foucault** zavedl pojem lás-
ky v kontextu s komplementárními pojmy moci, rozumu a sexu jako vý-
znamný prvek do analýz historicity struktur sociálního diskurzu zejmé-
na v monumentálním třísvazkovém díle *Historie sexuality* (Le souci de
soi [1984]). **Niklas Luhmann** pak už v postmodernistické analýze soci-
ální kodifikace lidských vztahů využívá podnětů moderních informač-
ních teorií, strukturalismu a evolučních teorií a věnuje lásce monogra-
fickou pozornost v knize *Láska jako vášeň: kodifikace intimity* (Liebe
als Passion: Zur Codierung von Intimität [1986]). **Anthony Giddens**
pak zkoumá transformace identity v kontextu moderny, věnuje pro-
měnám lásky a sexuality v moderních společnostech monografickou
práci *Transformace intimity* (The Transformation of Intimacy [1992])
a **Ulrich Beck** spolu se svou ženou **Elisabeth Beckovou-Gernsheimo-
vou** zařazuje transformaci milostných vztahů na sklonku moderní doby
do své koncepce rizikové společnosti v knize *Docela obyčejný chaos
lásky* (Das ganz normale Chaos der Liebe [1990]).

Z marginální pozice ostýchavě obcházených témat dostaly se intim-
ní vztahy, sexualita a láska náhle mezi nejfrekventovanější témata so-
ciologie devadesátých let. I empirická sociologie vrší studie o nejrůz-
nějších parciálních jevech, jako je měnící se povaha milostných schů-
zek, vliv mediální prezentace na prožívání sexu a lásky, milostná afé-
ra heterosexuální i homosexuální, nevěra, zálety... Nejsignifikantnější
ovšem je posun této problematiky směrem k těžišti nejobecnější socio-
logické teorie společnosti. Jako by si sociologie uvědomila, že ohrom-
ná destruktivní síla ekonomických a sociálních mechanismů, uvízlých
ve smyčce posilující se zpětné vazby imperativu ekonomického růstu,
začíná se prolamovat k nejpečlivěji chráněnému jádru lidské intimity,
boříc kulturní valy staletých sexuálních tabu s důsledky, jež nikdo ne-
dokáže předvídat.

Šestá kapitola

RODIČE, DÍTĚ A SOCIALIZACE V RODINĚ

V přehledu teorií a teoretických perspektiv v sociologii rodiny (ka-
pitola 3) pominuli jsme to, co je v mnoha přehledech označováno ja-
ko *vývojová teorie rodiny* (family development theory); při bližším
pohledu se nám jeví větší síla tohoto přístupu spíše v organizaci pozoro-
vání a pokusů o vysvětlení rodinného života než ve vlastní vysvět-
lující, tedy teoretické schopnosti. Od zakladatelské práce **Evelyna Du-
valla** *Vývoj rodiny* (Family Development [1957]) je však sociologické
teorii rodiny jasno, že vývoj rodiny v čase je uspořádán v rozlišitel-
ných fázích, mezi nimiž existují *přechody* (transitions), a že tato vnitř-
ní vývojová struktura rodiny je relativně autonomní: nesleduje mecha-
nický kalendářní, ale ani biologický čas (rodičovská fáze se může že-
ně biologicky otevřít buď v patnácti, nebo i ve čtyřiceti letech, a soci-
álně do konce života).

Ač období aktivního rodičovství zaujímá jen dvě anebo tři z vše-
obecně rozlišovaných sedmi či osmi fází vývojového cyklu rodiny, od
narození prvního dítěte zůstává rodičovství organizačním principem
životního cyklu rodiny. Jak poznamenala Alice Rossi, nikdy se nestá-
váme „ex-rodiči“; dokonce i ty fáze rodinného cyklu, které mu před-
cházejí, jsou k rodičovství latentně vztaženy.

Až do sedmdesátých let zůstávala sama instituce rodičovství socio-
logii víceméně skryta jako samozřejmé pozadí ostatních problema-
tičtějších aspektů rodinného života. Jako speciální předmět zájmu se
i dětství a dospívání považovalo spíše za doménu vývojových psycho-
logů. Otázky, které otevřelo feministické hnutí a radikální kritická so-
ciologie, a také statistiky, které přinesly zprávu, že v sedmdesátých le-
tech poprvé v historii naší civilizace poklesla – s výjimkou válek, epi-
demii lepry, moru či cholery a velkých ekonomických krizí – porod-
nost pod reprodukční míru, situaci zcela obrátily. Se ztrátou samozřej-
mosti stalo se rodičovství zajímavé, stejně jako čistý vzduch a pitná
voda. Není náhoda, že se tak stalo současně.

6.1. Rodičovství

Chybí nám ještě dostatečný historický odstup, ale všechno, zdá se mi, nasvědčuje tomu, že vynález antikoncepce, jež dává ženě do rukou suverénní rozhodnutí o tom, zda, kdy a kolik bude mít dětí, má pro lidstvo epochální význam, srovnatelný snad s ovládnutím ohně anebo vynálezem kola. Je to hlubinná civilizační změna, které jsme ještě příliš blízko, abychom její význam plně pochopili. Spolu s tím, jak přestávalo být rodičovství přirozeným údělem, opravdu účinně regulovatelným pouze infanticitidou, celibátem či dobrovolnou pohlavní abstinencí, ozřejmila se jeho sociální determinace: zviditelnilo se zakotvení rodičovství ve společnosti – od její ekonomie po její správu, politiku a vědění. Tyto vztahy nejsou jednoznačné a průhledné: velká hospodářská konjunktura ve Spojených státech po druhé světové válce byla provázána vzestupem porodnosti a vytvořila familiaristické klima, obdobnou hospodářskou konjunkturu Itálie v osmdesátých letech provázal dramatický pokles porodnosti; všeobecný poválečný ekonomický vzestup západní Evropy koinciduje s masovou skepsí k budoucnosti rodiny.

Změny ve vztahu k rodičovství a možnost regulovat je tímto vztahem se promítly do sociálního makroprostoru – i dovnitř rodiny. Společnost s nízkou porodností je jiná už tím, že se následně mění její věková struktura. Politická váha, která v demokracii sleduje voličské hlasy a ekonomickou moc, se přesouvá tak, že ošetřuje lépe zájmy svobodných, málodětných a starých nežli potřeby rodiny s malými dětmi, což působí jako posilující se zpětná vazba a dále tlačí na snižování porodnosti.

Účinnou změnu v tomto fatálním politickém mechanismu není lehké najít, ale **Stein Ringen** v knize *Občané, rodiny a reforma* (Citizens, Families and Reform [1997]) o jedné ví. Aby byla vskutku účinná, musí být tak radikální, že je na první pohled nepřijatelná: dát volební právo dětem – s tím, že do jejich plnoletosti (či o něco nižšího věku, ale to už je jen technická otázka) bude delegováno na jejich matky či na toho z rodičů, který o ně pečuje.

Nesmysl? Kdybychom měli odvahu změnit neoddiskutovatelně nedemokratický stav, kdy pět lidí, je-li to rodina se třemi dětmi, má stejné dva hlasy a stejný vliv na správu věcí veřejných jako má bezdětný pár, tedy dva lidé, mohli bychom změnit protirodinné klima inherentní současnému politickému systému. Námitky, že děti přece nemohou aspirovat na politické zastoupení, protože nemají dost odpovědnosti,

a matky proto, že jsou příliš emocionální a submisivní, než aby odpovědně politicky uvažovaly i z perspektivy svých dětí, už obě v historii uplatněny byly: ta první, když se bojovalo za rozšíření volebního práva na všechny muže proti etablovanému přesvědčení, že jenom ten, kdo má nějaký majetek, má dost odpovědnosti potřebné k podílu na správě obce; ta druhá, když se lámal předsudek, že je nemyslitelné dát volební právo i ženám, protože elektorát by se stal hříčkou v rukou demagogů. Dnes je naopak nemyslitelná demokracie, kde by měli volební právo jen majetní muži; nebyla by tedy Ringenem navrhovaná reforma první z nemyslitelných reforem, jež nakonec učinila nemyslitelným stav, který reformovala. Zůstává ovšem otázka, kdo ji ve prospěch dětí vybojuje – pro feminismus je testem opravdovosti.

Mužská dominace byla vždy založena na větší fyzické síle a větší ekonomické moci. Jak přestala být fyzická síla pro úspěšné přežití relevantní, mužova převaha a závislost ženy se opřely cele o ekonomický a politický princip a míra ženiny závislosti se stala přímo úměrnou mnohočetnosti jejího mateřství. „Od nepaměti ženu spoutává její reprodukční funkce přes svou energetickou náročnost, které nemůže dostat, chybí-li v rodinném systému energie muže. Muž pak od nepaměti zajišťuje svou dominaci v páru tím, že plodí tolik dětí, aby byl k jejich zabezpečení nezbytný. Zvětší-li se ekonomická kapacita ženy kultivací její pracovní síly prostřednictvím kvalifikace natolik, že dokáže i sama udržet rodinný systém na akceptovaném standardu za předpokladu omezeného počtu dětí, a je-li v jejich rukou prostředek a tedy i rozhodnutí omezující počet dětí, je poprvé v historii skutečně nezávislá, samostatná, rovnoprávná“ [Možný, 1983:50-51].

Povaha moderní demokracie byla založena a utvářena v době, kdy účinná regulace porodnosti a svobodné rozhodnutí pro anebo proti rodičovství nebylo spolehlivě dostupné, a zejména nebylo v rukou žen. Všechno zatím ukazuje na to, že nedokáže-li se naše demokracie na tuto změnu adaptovat, stane se demokracií pomaloučku vymírající kultury (ne vymírající společností: relativní ekonomický blahobyt přitáhne do uvolněného prostoru populace vitálnějších kultur) .

6.1.1. Přejít k rodičovství

Rodičovství je široký koncept s podstatně odlišným obsahem podle fáze rodinného cyklu. Více se budeme změnami jeho obsahu zabývat

v kapitole o socializaci dítěte, zde si uděláme přehled jen v těch aspektech, které se na socializaci neváží.

Koncept fází rodinného vývojového cyklu implikuje koncept *přechodů* (transitions) mezi těmito fázemi. Proces restrukturalisace rodinné instituce při přechodu z jedné fáze rodinného života do druhé je stejně významný jako odlišnost mezi jednotlivými fázemi: zakládá totiž povahu této odlišnosti.

Nejvýznamnějším přechodem v rodinném cyklu je *přechod k rodičovství*. Je to zároveň patrně nejvýznamnější přechod v našem životaběhu a to, že máme nebo mohli bychom mít rozhodnutí o něm ve svých rukou, ho nečiní lehčím, spíše naopak. Alice Rossiová systematizuje jedinečnost přechodu k rodičovství do čtyř aspektů:

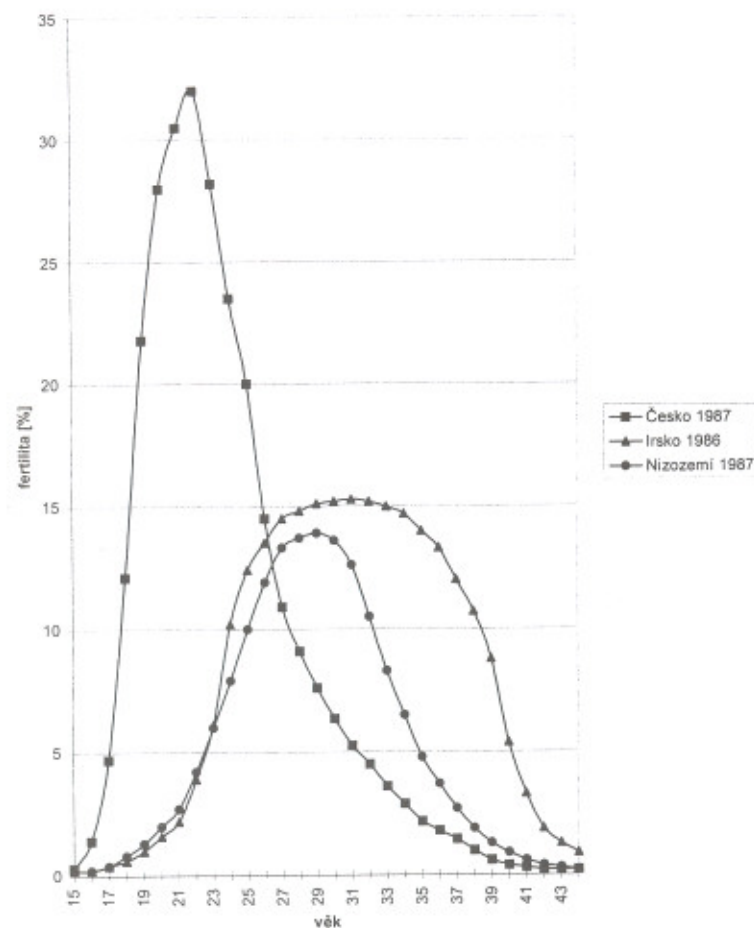
1. Je to přechod, k němuž dochází pod silným kulturním tlakem, orientovaným zejména na ženu. Sociální status ženy je historicky těsně svázan s mateřským statem. I poté, co společnosti našeho kulturního okruhu vesměs legalisovaly umělé přerušení těhotenství, těhotná žena, která se pro přerušení rozhoduje, je pod nátlakem kulturně delegitimizujícím odmítnutí mateřství. U nábožensky založených křesťanů je to tlak smrtelného hříchu, ale i bez víry je žena stresována přestupem legálně a sociálně zrušeného, ale hlubinně zdaleka ne tak snadno zrušitelného tabu. Celoživotně bezdětná žena pak stále naráží na nevy-slovenou, ale latentně v jejím okolí trvale přítomnou otázku po povaze svého stavu: nechce, anebo nemůže mít děti? Anebo chce a mohla by, ale nikdo nechce mít dítě s ní?

Dobrovolná bezdětnost se stala po druhé světové válce, i při všeobecně dostupné antikoncepci, na několik desetiletí zcela marginální variantou biografie; v posledních dvou desetiletích se však, zdá se, všeobecně legitimizuje jako významná alternativa z možných životních strategií (*life-politics* v Giddensově výrazu). Trvalý pokles porodnosti od počátku šedesátých let (s výjimkou navozeného baby-boomu 1973-1978) byl v české populaci způsobován více přesunem od dosud dominantního modelu rodiny se dvěma dětmi k rodině jednodětné nežli poklesem počtu velkých rodin anebo vzestupem bezdětnosti. Charakteristické to bylo zejména pro vysokoškolsky vzdělané ženy: rozhodovaly se často mít jedno, „statusové“ dítě – jako kompromisní strategii, jež nejspíše umožňovala zachovat profesionální aspirace, aniž jim byl obětován status matky (srv. [Možný 1983]).

Ženy bez vysokoškolské kvalifikace, tedy devět z deseti potenciálních matek, zůstávaly vesměs u vicedětné rodiny (nejčastěji dvoudětné),

zakládaly ji však v mimořádně raném věku, jak nejlépe vypoví Graf 6.1., srovnávající rozložení české věkově specifické fertility s typickou evropskou populací po druhém demografickém přechodu (Nizozemí) a jinou, kde ještě druhý demografický přechod plně neproběhl (Irsko):

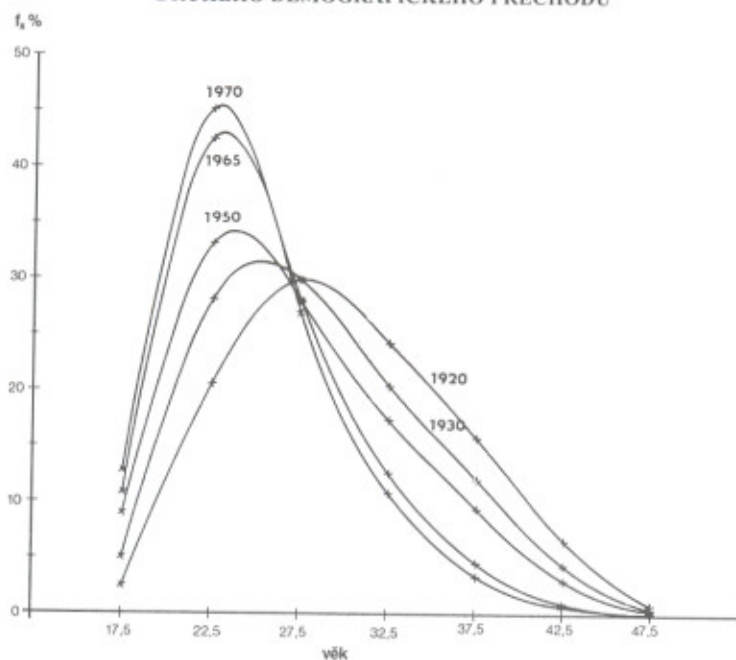
Graf 6.1.
VĚKOVĚ SPECIFICKÁ FERTILITA: ČESKO, IRSKO A NIZOZEMÍ
V 80. LETECH

PRAMENY: Pohyb [1991], Report [1990], Statistical [1991]

I česká populace se kdysi chovala jako populace irská; přechod trval několik desetiletí, jak ukazuje Graf 6.2.:

Graf 6.2.
ROZLOŽENÍ PLODNOSTI ŽEN V ČR PODLE VĚKU
VE VÝVOJI K SOCIALISTICKÉ VARIANTĚ
DRUHÉHO DEMOGRAFICKÉHO PŘECHODU

PRAMEN: Pavlík et al. [1986:305]

Jedno z možných vysvětlení české socialistické anomálie (podobný vzorec mělo v méně výrazné variantě už jen Maďarsko) uvádí jako příčinu specifickou kombinaci nedostatku příležitostí ve společnostech despotického socialismu (nízkou „*opportunity cost*“) s vysokou závislostí mladých lidí na rodině původu, jež je pro tyto společnosti rovněž charakteristická. Tato závislost je dána v základě tím, že celý systém pracuje v principu spíše se sociálním než s ekonomickým kapitá-

lem (srv. Možný [1991]). V české společnosti ji zvýrazňovala i specifická podoba bytové nouze¹⁵ a významnou úlohu při tom hrál takzvaný *sendvičový efekt*. Matky dospívajících dcer, které věděly, že jejich dcery jako mladé matky budou značně závislé na pomoci, kterou jim budou ony moci poskytnout, rezignovaly, zdá se, více či méně na tradiční strategii zdržování dcer (i synů) od sexuální aktivity a zejména od předčasného rodičovství; zdá se, že je spíše podporovaly okamžitě, jakmile byl sňatek legálně možný. Pokud se totiž mateřství nastupující generace žen realizovalo mezi jedenadvacátým až třidvacátým rokem, byla rodina potenciální babičky ve čtvrtém deceniu jejího života ještě na vrcholu mobilizovatelnosti svých zdrojů, aby mohla mladou rodinu podporovat ekonomicky (a na venkově často i fyzicky při společné stavbě domku pro mladou rodinu). Perioda raného mateřství a mladé rodiny pak u jejich dcer odezněla včas před tím, než na matky mladých matek padla jiná zátěž – podporovat své vlastní staré rodiče, kteří se zatím přiblížili gerontskému věku a nové závislosti: orientační rodina byla ještě v plné ekonomické síle, protože buď ještě nepřešla do důchodu, anebo patřila k českým mladým důchodcům s možností plného souběhu pense a příjmů ze zaměstnání. Kdyby rozestup mezi generacemi nebyl přibližně 22-24, ale tradičních zhruba 26-30 let, nestačila by střední generace obsloužit nastupující generaci dříve, než na ně dolehne závazek postarat se o znovu závislou generaci odcházející. Je to pěkný doklad toho, jak je sociální jednání determinováno strukturálně, aniž by to muselo být reflektováno [Možný 1992, 1993].

2. Je to přechod, *k němuž dochází i mimovolně*. Dítě může být počato – a zejména první dítě namnoze bývá – i neplánovaně. Po dlouhá léta je v českých zemích víc než každá druhá nevěsta těhotná. Je to výraz změny vzorce zakládání rodiny. Česká rodina, která leží na západ od linie mezi St. Peterburgem a Terstem a jež se podle demografa, který ji první identifikoval a teoreticky vysvětlil, nazývá *Hajnalova linie*, patřila od nepaměti k tzv. *západoevropskému typu rodiny*. Tento typ se vyznačoval relativně vyšším věkem prvního sňatku obou snoubenců: bylo to dáno individualizovaným vlastnictvím, které za touto linií pře-

¹⁵ Více než polovinu bytového fondu postaveného za čtyřicet let starého režimu postavili si ti, kdož ho potom užívali, svépomocí – tedy vlastníma rukama za podpory celé širší rodiny, ale zvláště svých rodičů, v podstatném podílu v podobě vesnických dvougeneračních rodinných domků.

vládalo (na rozdíl od systému obščinového vlastnictví východoevropského). To nutilo odkládat sňatek, dokud mladý pár (anebo alespoň muž) nezískal ekonomickou autonomii. Zlomení moci individuálního vlastnictví despotickým socialismem potvrdilo hypotézu o tomto vztahu: od nástupu socialismu v padesátých letech klesl sňatkový věk v naší populaci u žen nízkou nad dvacet a u mužů nad dvacet tři let (a s restaurací kapitalismu se opět vrací na své tradiční hodnoty).

Změnil se i vzorec chování vedoucího ke sňatku. Tradičně platila posloupnost: 1. *ekonomická autonomie* (aspoň potenciální ženich musel „stát na vlastních nohách“); 2. *byt* či *dům* pro zakládanou rodinu (mladý pár musel mít možnost jít od oltáře „do vlastního“); 3. byly-li tyto dvě podmínky aspoň v potenci splněny, ohlásilo se *zasnoubení* (jež umožnilo vzájemné poznávání se, předpokládalo se bez sexu); 4. *sňatek* (a manželský sex bez antikoncepce); 5. *první dítě*.

Závaznost této posloupnosti ztratila v reálném socialismu logiku. Předmanželský sex se někdy v polovině dvacátého století všeobecně legitimizoval a může být počátkem, nikoli vyvrcholením vzájemného poznání a přiblížení. Sňatek předchází etablování se v profesi. Namísto aby byl byt podmínkou uzavření sňatku a založení rodiny, založení rodiny se stalo předpokladem k získávání bytu: 95 % mladých manželství bydlelo bezprostředně po sňatku u rodičů – častěji u rodičů ženy. Na druhé straně nikoli zanedbatelná část (v roce 1986 to bylo např. v Brně 44 %, v Prostějově 37 % a v Kroměříži 26 % snoubeneckých párů – srv. [Možný 1987, Možný a Rabušic 1992]) spolu bydlela a žila už před sňatkem.

Nikoli nevýznamná část žen se stávala matkami po určitém kratším nebo delším období pravidelného sexuálního života s perspektivním partnerem, které mohlo anebo nemuselo být spojeno s vytvářením sdíleného životního způsobu budoucí rodiny, včetně větší či menší míry společného bydlení. Ochrana před početím slábla s prohlubující se důvěrou mezi partnery. Teprve však až a zdali tento způsob soužití vedl k početí dítěte, měnil se sňatkem v manželství: 59 % prvních dětí narozených v manželství se například v roce 1984 narodilo do devíti měsíců po svatbě, 8 % mimo manželství [Možný 1987].

Charakteristický pro starý režim ovšem nebyl sám tento postup – ten se udržel a ještě prohloubil i po změně politického režimu – ale to, že probíhal v neobyčejně mladém věku: průměrný věk prvorodičky v České republice v roce 1975 byl 22,1 let. (Po změně režimu se začal věk sňatku zvyšovat, do roku 1996 stoupl na 23,7 let.)

3. Přejít k mateřství je přechod *nerevokovatelný*. Dramatické tempo sociálních změn v posledních sto letech vzalo člověku naší civilizace oporu v tradici. Musí se častěji rozhodovat sám a musí činit rozhodnutí i za situace, kdy nemá dost informací pro spolehlivější odhad následků. Nutí ho to riskovat a postupovat metodou pokusu a omylu. Celý systém běží víceméně hladce proto, že prakticky všechna takto učiněná rozhodnutí jsou revokovatelná; právě překotně se měnící podmínky vytvářejí nové a nové příležitosti: téměř všechno se dá smazat a zkoušet znovu. Člověku moderní doby se vědomí revokovatelnosti a šance na nový pokus staly druhou přirozeností.

Početí dítěte nemá tuto povahu. Na rozdíl od volby školy, profesionální orientace, zaměstnání i manželského partnera, oprava jednou učiněného rozhodnutí tu možná není: dítě se nedá vzít zpět anebo vyměnit za jiné. Patří k dosud nesplaceným dluhům zanedbávané sociologie rodičovství, že sociální implikace tohoto faktu nejsou dosud ozřejmny. Studie sociálních determinant vyjednávání v páru o rozhodnutí k rodičovství nejsou četné a orientují se skoro výlučně na konflikt mezi mateřstvím a kariérou ženy. Rozhodnutí o druhém a třetím dítěti, zejména jako dilema umělého přerušování těhotenství (UPT), sociologicky zpracováno není, ačkoli statistiky pro českou populaci vypovídají jednoznačně, že nejčastějšími klientkami interrupčních středisek nejsou svedená a opuštěná děvčata, která si příliš pozdě uvědomila odpovědnost rodičovství (jen něco víc než deset procent UPT připadá na děvčata mladší devatenácti let), ale zralé ženy (modální věk klientky se pohybuje mezi 27-29 lety), vesměs vdané, matky jednoho anebo dvou dětí.

4. Je to *přechod zlomový*. Ostatní životní přechody mají jakousi přípravnou periodu (sňatek je párem připravován v namlouvání, jež může být i institucionalizováno jako zasnoubení; odchod posledního dítěte z domu a fáze „prázdného hnízda“ jsou signalisovány změnami vztahu mezi rodiči a dětmi, a mohou být proto naplánovány a připraveny; přechod do důchodu je znám a může být aktivně připraven dlouho dopředu). Narození dítěte není pozvolný přechod – dítě, které dosud nebylo, tu jednoho dne je. Těhotenství připravuje ženu na mateřství fyziologicky, nikoli však sociálně: je naopak obdobím představ a iluzí o miminku, které se narodí. Zejména matky prvního dítěte často po jeho narození zažívají šok, a mentální nestabilita v raném mateřství, v těžkém průběhu označovaná jako „*laktální psychóza*“, není způsobena jen hormonálně, ale i sociálně. Doby, kdy na mateřství připravovala ženu i opako-

vaná zkušenost s tím, jak přicházeli na svět její četní sourozenci, jak se chovali a jaké nároky kladli na své okolí jako kojenci a nemluvnata, jsou pryč: v generaci plně jedináčků se mladá matka s takovými věcmi neseťkává často. Klasická studie **LeMasterse** z roku 1957 si snad první v sociologické literatuře dovolila popsat přechod k rodičovství jako krizi. Četné další studie ukazují, že pro vzdělanější páry je příchod prvního dítěte spíše obtížnější než pro matky z dělnických rodin: zejména ženy s profesionálními aspiracemi (a vysokými aspiracemi na zvládnutí své mateřské role) pociťují podle amerických výzkumů tento přechod tíživěji. Anglická studie **Rosalind Cowardové** *Naše zrádná srdce* (*Our Treacherous Hearts* [1993]), založená na volných interview, plasticky popisuje frustraci a pocit vlastní nedostatečnosti, jak je zažívají zejména vzdělanější matky malých dětí, čelící inercialisovanému tlaku médií i svého okolí, aby byly perfektními matkami.

6.1.2. Sociální autonomie rodičů, její meze a poruchy

Nově narozené dítě zjevně patří své matce, je na ní totálně závislé a podléhá její suverenitě. Tento nerovný vztah se neprodleně rozšiřuje i na otce – a v tradiční rodině se na něj postupně víceméně zcela přesouvá. Závislost dítěte však implikuje i povinnosti rodičů. Otevírá otázku povahy a sociálních limitů autonomního výkonu těchto práv a povinností, jež patří k podstatě rodičovství.

Rodičovská autonomie nemůže zůstat sociálně neregulována z několika prostých příčin: 1. dítě, zejména malé dítě, je fyzicky i psychicky křehké a před svými rodiči bezbranné; 2. ne všichni rodiče dokáží rozeznat, co je pro jejich dítě to nejlepší, a jsou i rodiče, kteří je mohou svými mentálními či sociálními limity a deformacemi poškozovat; 3. rodiče někdy vnímají dítě jako nástroj k uskutečnění svých vlastních projektů a jejich zájem může být i konfliktní se zájmem dítěte. Každá komunita sama pak 4. má zájem, aby v ní nevyrostali jedinci vychovávaní k hodnotám, jež jsou neslučitelné s její vnitřní integritou.

V tom základním, co může společnost od rodičů vyžadovat, lze pozorovat ve všech kulturách (resp. všude tam, kde je reprodukce institucionalizována tím typem rodiny, který Goode nazývá manželská rodina) principiální shodu: každé dítě má nárok na to, aby mu jeho otec a matka zajistili a poskytli *základní výživu, oblečení, ubytování, zdravotní péči a přístup ke vzdělání* alespoň takovému, aby ho jeho nedostatek v do-

spělosti nevyklučoval na okraj společnosti. (Tato pětice bývá označována jako *teze minimálního zaopatření* – Minimum Provision Thesis).

Jednotlivé kultury se ovšem liší v odpovědi na otázku, nakolik jsou rodiče oprávněni vyžadovat, aby jejich dítě od nich převzalo i jejich koncepci dobra a dobrého života, a jaké prostředky mohou rodiče používat pro to, aby toho dosáhli. V tradičních evropských společnostech existovala i na tuto otázku jednoznačná odpověď, ale projekt moderny ji svým důrazem na koncept svobody znejistil. V posledních desetiletích pak došlo k tomu, co Lasch identifikoval jako vyvlastnění rodičovské autority. Nejen vzdělání, ale postupně i výchova se přenesla z rodiny do školy a do rukou specializovaných odborníků. Zrychlující se tempo změn pak v posledních desetiletích bere rodičům důvěru ve vlastní představu dobrého života zejména tam, kde se to, co jim bylo vtíštěno v mládí jako realita a jako hodnoty, liší příliš od toho, co je jako realita a hodnoty reprezentováno v masmédiích.

Ve společnostech našeho kulturního okruhu dnes můžeme rozlišit v principu dvoji koncepci (a praxi) rodičovské autonomie: tradiční a liberální. Jakousi modernější verzí tradiční koncepce je pojetí označené Colinem Macleodem jako demokratické, a umírněnější verzí liberální koncepce pojetí označené jako zjemnělé liberální pojetí (Macleod 1997).

Tradiční koncepce dává – v největší možné zkratce – rodičům právo a povinnost přenášet na dítě jejich hodnotový systém a představu o dobrém životě. Mohou pro to volit prostředky, které sami považují za nejlepší, a mohou i omezovat možnost dítěte seznámit se s těmi postoji a hodnotami ve společnosti, jež sami neschvalují; pokud společnost sezná, že děti takto vychované ohrožují komunitu, je na společnosti, aby bránila svou integritu jinými prostředky než intervencí do rodičovské autonomie.

Liberální koncepce naopak předpokládá, že rodiče nebudou pokud možno vůbec nijak ovlivňovat dítě ve volbě hodnot a při vytváření představy dobrého života. Necháávají na něm, ať si samo vybere, co bude pro jeho život podle jeho názoru nejlepší; pokud mají o něco usilovat, pak jen o ochranu dítěte před vlivy, které by mu volný výběr omezovaly.

Pro tradiční koncepci lze uvést, že vesměs posiluje integritu rodiny a silným mezigeneračním přenosem i integritu kultury; proti ní, že vede k vytváření idiosynkrasií vzhledem k rodinám výrazněji odlišných subkultur v komunitě a případně i k rasismu. Je také socializací k autoritářské osobnosti. Dítě, které bylo rodiči přísně vedeno s důsledným

vyložením jeho vlastní volby mezi otevřenými mu alternativami, nezíská schopnost autonomně se rozhodovat a dobře volit; potlačovaná úzkost z nutnosti volit ho pak vede k tomu, že zužuje asertivně prostor pro volbu, kdekoli se ve společnosti otevře. Této nevýhodě se vyhýbá modernější verze tradiční koncepce, zde nazývaná *demokratická*, která sice také předpokládá povinnost dětí držet se hodnot rodičů, ale otevírá v rodině prostor pro diskusi o jiných hodnotách a klade důraz na to, aby děti povinnost držet se hodnot rodičů inercialisovaly jako vlastní volbu: musejí pro ně být získány, ne k nim být donuceny.

Pro liberální koncepci mluví dost už jen to, že nemá nevýhody koncepce tradiční a že otevírá sociální dynamiku. Proti liberální koncepci lze uvést, že rozvolňuje rodinu, jež působí jako nomická instituce zejména tím, že v ní dochází ke sdílené konstrukci sociální reality, k předávání a stabilizaci hodnot a k solidaritě o sdílené hodnoty opřené. Důsledně liberální koncepce rozvolňuje vztahy a zeslabuje porozumění mezi generacemi; *umírněně liberální koncepce* proto přiznává rodičům právo usilovat o předání své vlastní představy dobra a správného života dětem. Liberální zůstává v tom, že podporuje dítě, aby se v přiměřeném věku seznámilo s jinými hodnotovými koncepcemi, a to bez omezení – tedy včetně těch, jež jsou nepřátelské etablované kultuře a postrádají liberalismus rodičů (u kterých se ovšem nepředpokládá, že by sami na dítě neliberální postoje přenášeli).

6.1.3. Incest a týrané dítě

Ač i mezi jednotlivými národními kulturami (a také mezi sociálními třídami uvnitř národních kultur) existují rozdíly v sociálním vymezení toho, kde končí autonomní právo rodičů rozhodnout zda, kdy a jak potrestat dítě, pokud se nechová podle jejich norem, panuje v nich shoda, že dítě nesmí být týráno.

Incest je tabuizován ve všech současných společnostech, a tím, kdo překročí tento zákaz a sexuálně zneužije dítě, pohrdají, pokud je za to potrestán vězením, nakonec i spoluvězni: je to považováno za takový druh týrání dítěte, na něž i jen pomyslit vzbuzuje odpor.

V odborné produkci sociologie rodiny je však mezi těmito dvěma závažnými tématy velký rozdíl: zatímco týrané dítě se stalo od počátku osmdesátých let předmětem nesčetných empirických studií s nápadným selháním aspirace na vybudování koherentní teorie, tabu in-

cestu je prastarou intelektuální hádankou, o jejíž rozluštění se pokoušejí sociální vědy od svého založení; empirických studií je však pomálu a nejsou spolehlivé.

Tabu incestu nacházíme v nejrůznějších společnostech i u nejuvzdálenějších kultur v průběhu celých lidských dějin: řada autorů tvrdí, že u všech. **Claude Lévi-Strauss** byl pevně přesvědčen, že tímto zákazem člověk udělal rozhodující krok od přírody ke společnosti: zvířata se páří bez tohoto omezení (**Lévi-Strauss [1969]**). Tento názor sdílela sociologie hlavního proudu až do konce sedmdesátých let, dnes už je však bez korekce stěží udržitelný: na jedné straně pozorování dokázala, že aspoň některé zvířecí druhy, pokud je pozorujeme v jejich přirozeném prostředí a nečiníme závěry z člověkem domestikovaných zvířat anebo v ZOO držených populací, jakési tabu incestu dodržují; na druhé straně byly shromážděny doklady o lidských společnostech a skupinách, které po dlouhá staletí zřejmě bez úhony tabu incestu nerespektovaly a přitom rozvinuly obdivuhodné kultury.

Pro odbornou debatu o tomto obtížném uchopitelného tématu je třeba vymezit pojem incest co nejužší, nejlépe v souladu s tím, co nacházíme jako společného jmenovatele v legislativě všech vyspělých společností: Incest je soulož mezi osobami nejtěsněji pokrevně spřízněnými, tedy mezi vlastními sourozenci, mezi otcem a dcerou anebo matkou a synem, s platností i pro generaci prarodičů. Kdybychom totiž v odborné rozpravě rozšířili toto pojetí (jak činí dosud mnohé ze zákonných úprav) i o zmíněné vztahy vzniklé osvojením anebo v opakované rodině, vyloučili bychom z debaty genetické argumenty. Kdybychom rozšířili pojem incest i na jiný sexuální kontakt než soulož, ztratili bychom kromě toho jeho definice přesnou vymežující hranici, a tím i jednoznačnou aplikovatelnost.¹⁶

Je také třeba rozlišit pravidla regulující exogamii od tabu incestu: že

¹⁶ Zejména feministická literatura rozšiřovala občas účelově koncept incestu na jakékoli sexuální percipované gesto či čin. Empirické výzkumy pak zjišťovaly v populaci USA až 30 %, ba i 70 % žen, jež zakusily incest. Tím by se ovšem pro sociologa přeměnilo toto tabu v mertonovský „skrytý vzorec“ jednoho z dosti obvyklých způsobů sexuální iniciace – a celá diskuse by byla o něčem jiném. Prakticky pak toto pojetí ochromuje možnost otce projevit něhu své dceři a matce k svému synovi – s předvídatelnými následky na jejich socializaci, jež jsou pozorovatelné až v jejich párových vztazích v dospělosti. Rozptýlením pozornosti rozšířením definice poškozují zároveň skutečné oběti incestu.

sex a sňatek není totéž, je už dnes obecně přijímáno.¹⁷ Kanonické právo, vycházející z křesťanského názoru, že soulož mezi osobami nesezdanými je smrtelný hřích bez ohledu na to, zda jsou či nejsou příbuzní, toto rozlišení nepotřebovalo: překážka sňatku znamenala implícite i překážku sexu. Jedním směrem tato asociace funguje trvale: pokud by byl při určitém příbuzenství zakázán sex, ale povolen sňatek, neměl by takový sňatek moc smyslu. Naopak ovšem je to náhle jiná. Takže musíme rozlišovat: jak píše J. E. Goldthorpe, „incest je o sexu, exogamie je o manželství“ [1987:106]. Tabu incestu může být samozřejmě (a zhusta také bývá) sociálně rozšiřováno na širší a širší okruh příbuzných, a mnohdy i na sociální vztahy, jež nejsou vztahy pokrevními.¹⁸ Každé takové rozšíření zvyšuje tlak na exogamii.

Četná vysvětlení tabu incestu lze rozdělit na biologická, psychologická a sociologická (resp. kulturně antropologická), přičemž to první a třetí je vysvětlením z prvotní příčiny (jež strukturálně ovlivňuje chování celé populace, neb zvyšuje její zdatnost), a to druhé vysvětlení z bezprostředně působící příčiny (jež odkazuje k vztahům uvnitř rodiny).¹⁹

¹⁷ Tabu incestu zakazuje sex, exogamie sňatek mezi příbuznými. I právní regulace často rozlišuje: anglické právo např. nepovoluje na jedné straně sňatek mezi strýcem a neteří, nestihá ale na druhé straně sexuální styk ani mezi bratrem a sestrou, pokud je jim oběma více než 21 let [J. E. Goldthorpe, 1987:106, 121].

¹⁸ Klabouch uvádí, že ve středověkém kanonickém právu „překážka duchovního příbuzenství postihovala křesťanů a biřmovacích kmotra a kmotřence, překážka švagrovství byla rozšířena i mezi pobočné příbuzné... až do sedmého stupně a kromě švagrovství legitimního bylo zkonstruováno i švagrovství napodobené (tzv. *quasi affinita*), jež vznikalo z neplatných manželství bez ohledu na to, zda byla konzumována anebo ne. Vrcholem bizarnosti však byla překážka tzv. ilegitimního švagrovství, které vznikalo v důsledku každé ojedinelé mimomanželské soulože (*affinitas ex copula illicita*), takže nakonec nikdo opravdu ani nevěděl, s kým všim je sešvagřen (platila rovněž do 7. stupně!) [Klabouch, 1962:85]. Takto široká definice incestu ale měla i svůj pozitivní aspekt: otevírala možnost rozvázat manželský svazek ve společnosti, kde rozvod nebyl možný. Jak ukazuje [Duby 1997], šlechta, zejména nejvyšší, byla dynastickými sňatky tak těsně vzájemně spříbuzněna, že prakticky každý nový sňatek překračoval pravidlo široké definice incestu. Zamhouřily se nad tím ovšem obě oči a zůstávaly zamhouřené – dokud se jedné straně nehodilo manželství zrušit: pak s poukazem na incest bylo manželství prohlášeno za neplatné od počátku.

¹⁹ Ohromnou a zdaleka neuzavřenou debatu musíme shrnout v nejstručnějším přehledu. Riskujeme ovšem, že nebudeme plně právi argumentacím konkurujících si stanovisek, což se v debatě o incestu neodpouští: je v povaze tabu, že je alergické.

Biologické vysvětlení se opírá zejména o argument degenerativních genetických následků při reprodukci na úzké základně pokrevně příbuzných. *Uzavřená reprodukce* (inbreeding) zvyšuje pravděpodobnost, že recesivní charakteristiky, udržované v pozadí dominantními geny, vystoupí na povrch.

Proti tomuto vysvětlení byl používán argument, že ne všechny recesivní geny přenášejí nežádoucí charakteristiky, respektive že mnohé charakteristiky, považované z hlediska úspěšného přežití za sporné hodnoty, jako jsou například umělecká kreativita anebo emocionální senzitivita, mají zásadní hodnotu pro kvalitu lidského společenství. Uzavřená reprodukce může vést k rozvoji zvláštní kvality – veškeré šlechtitelství je na inbreedingu založeno. Na základě širokého antropologického přehledu známých společností uvádí **Robin Fox** v monografii *Červená lucerna incestu* (The Red Lamp of Incest [1980]), že „nejméně z 96 společností máme nějaký důkaz povolených sexuálních vztahů mezi členy rodiny, včetně manželství“ [1980:6]. Nejznámější takovou společností je civilizace starého Egypta, kde byly po několik tisíciletí v panujícím rodu obvyklé sňatky mezi sourozenci a nikoli výjimečně mezi otcem a dcerou. **Russell Middletown** dokazuje, že ač z epochy faraonů lze těžko shromáždit podklady o nešlechtické egyptské populaci, z římské doby zachované papyry ukazují na to, že nejméně dvacet procent sňatků v celé egyptské populaci bylo uzavíráno mezi příbuznými [Middletown 1962].

Základním a nesporně platným argumentem pro biologické vysvětlení tabu incestu je ovšem argument, že když se nějaká společnost orientuje na uzavřenou reprodukci, vzdává se tím hlavní výhody pohlavního rozmnožování – totiž že exogamní spojení „míchají genovým rybníkem“ a nové kombinace přinášejí nové charakteristiky, jež mohou lépe odpovídat nutnosti adaptace na nové podmínky. Nevysvětluje to ovšem absolutní zákaz a emocionální odpor ke každému takovému spojení.

Psychologická vysvětlení koření ve dvou klasických teoriích, Freudově a Westermarckově. **Edward Westermarck** už v roce 1891 formuloval hypotézu, podle níž je tabu incestu založeno na tom, že osoby, které vyrůstají ve fyzické blízkosti a častém kontaktu od nejranějšího dětství (jak je tomu mezi rodiči a dětmi a mezi sourozenci), vyvinou v sobě odpor k vzájemnému sexuálnímu styku. **Sigmund Freud** toto vysvětlení naprosto odmítl. Jeho základní námitka je dosti přesvědčivá: paralyzuje-li soužití v rodině sexuální touhu, proč je incest

zapotřebí tak intenzivně zakazovat? Ve své teorii rodinných vztahů a socializace sexuální vztah mezi dítětem a rodičem opačného pohlaví přímo předpokládá, a na jeho psychickém zvládnutí staví svou teorii socializace i teorii osobnosti. Rozvinutím Freudových podnětů pro sociologii rodiny je model rodiny a socializace u **Talcotta Parsonse** (srv. kap. 2.3.1.).

Až do konce šedesátých let se Westermarckovo vysvětlení považovalo za překonané, novější antropologické výzkumy čínské rodiny a zejména pak **Spirovy [1958]** a **Shepherovy [1983]** výzkumy snubního chování chlapců a dívek vyrostlých v kibucech, kde se děti socialisovaly odděleny do dětských kolektivů, však přinesly dosti přesvědčivé doklady toho, že těsné soužití v dětství sexuální touhu skutečně více či méně paralyzuje, a nakonec na to našly doklady i experimenty etologů se zvířaty.

Sociologické a kulturně antropologické vysvětlení. Už Parsonsova teorie nukleární rodiny předpokládá, že incestní sex musí být blokován, protože by oslabil vůdcovskou koalici rodičovského páru, a tím působil k desintegraci rodiny. Je to ale vysvětlení ještě značně psychologické, protože předpokládané oslabení má být způsobeno sexuální žárlivostí v rodině. Řada pozorování však dokládá, že žárlivost je naučená kulturní reakce (anebo alespoň že může být kulturně zatlačena, jak je tomu např. v čínské polygynní rodině).

Silnější je vysvětlení odkazující ke způsobu osídlení, výroby a organizace společnosti. Snaží se osvětlit tabu incestu jak jako pravidlo omezující, tak jako pozitivní stimul k exogamii. Antropologická zkoumání zakládají hypotézu, že tabu incestu se vynořilo jako pevný zákaz po neolitické revoluci. Člověk se ve své milion let dlouhé fylogenezi nejprve vzdal kočovného života v tlupě sběračů, ve které párová rodina ještě neměla funkci; pak překročil i stádium lovecké, které už dovolilo funkčně diferencovat pro mužskou roli explorativní a konfrontační chování a pro ženskou roli (s ohledem na těhotenství a péči o závislé dítě) pečovatelské chování, respektující menší mobilnost žen. Toto rozlišení však pořád ještě nevyžadovalo individualizované vztahy mezi muži a ženami a tabu incestu. Situace se změnila, když se člověk usadil a začal se živit zemědělstvím. Vznikla patriarchální velkorodina v zemědělské usedlosti či těsně se k ní blížící obščinová vesnice, a ty už musely být regulovány tímto tabu, aby integrita rodin nebyla devastována soupeřením mužů v rodinné usedlosti o ženy v rodině. To zároveň posilovalo exogamii, jež svazovala příbuzenskými pouty

jednotlivé rodiny a bránila před desintegrací celou komunitu. Širší exogamie mezi komunitami pak podporovala soudržnost v rámci větších celků a vedla nakonec k vytvoření společností, jak je známe dnes (srv. např. **Tiger a Fox [1971]**).

Je-li toto vysvětlení pravdivé, tabu incestu působí dnes jako relikv z pravěku lidských dějin. Je-li totiž pravda, že v nich platilo jen relativně krátkou dobu posledních deseti tisíc let, je v naší přirozenosti vtisknuto jen lehce – a proto také musí být tak silně kulturně stigmatizováno. Integritu velkých společností však zajišťují už dávno jiné vazby, než jsou příbuzenské svazky, a pohyblivost života soudobého člověka vytváří pro něho situaci, jež ani vzdáleně nepřipomíná relativně izolovaný a nepohyblivý život zemědělce, jak se vynořil z neolitické revoluce.

Jak jsme ukázali v našem přehledu, je to však jen jedno z mnoha vysvětlení této velké hádanky a debata zdaleka ještě není uzavřena. Současný její stav naznačuje, že incestní chování je v druhu *Homo sapiens* stejně jako v některých jiných druzích inhibováno a vyskytuje se jen marginálně. Bouřlivý odpor k němu je pak zdůvodňován jak z bezprostředně působících příčin spíše Westermarckova vysvětlení, tak z primárních příčin zejména sociologických – totiž že každá societa chrání svou integritu odmítáním a perzekucí menšinového chování, pokud není funkčně zdůvodněno.

Incest tedy nadále vzbuzuje odpor. Pro homosexualitu, která byla v některých historických obdobích považována za stejnou zvrhlost (ba i větší), pozdní moderna se svým „všechno jde“ uvolnila prostor; pro incest ne. Na rozdíl od klasického řeckého dramatu nenajdeme jeho reprezentaci ani v soudobém umění: je to jedno z posledních odolávajících tabu.

Empirická zkoumání incestního chování narážejí právě na tuto skutečnost: tabu je z definice to, o čem nelze vypovídat. Poněvadž je incest navíc i trestným činem, jakousi elementární oporu pro jeho zkoumání dávají kriminální statistiky a vyšetřovací spisy. Je to ovšem jen ona pověstná špička ledovce: ani o tom, nakolik je incestní chování rozšířeno, nemáme spolehlivé údaje. Data z výzkumů, usilujících o jakousi reprezentativnost, jež se opírají nejčastěji o výpovědi dospělých o své vlastní dětské zkušenosti, uvádějí velmi rozdílná čísla; je to dáno i různou definicí incestního chování. Výsledky se shodují zhruba na tom, že nejčastějším druhem incestu je incest otec-dcera (zahrme-li i nevlastní otce, pak je to asi 80 % incestů), následuje incest sourozenecký, pak incest dě-

deček-vnučka a nejmenší podíl z incestů je mezi matkou a synem. Častěji jsou zneužívány dívky než chlapci. Pokud přijmeme definici incestu jako „jakoukoli formu průniku anebo vnucené masturbace“, můžeme považovat za přibližně informativní například výsledek studie **Kelly et al. [1991]**, která na počátku devadesátých let na vzorku šestnácti až jedenadvacetiletých Angličanů zjistila tento druh „nechtěné sexuální zkušenosti“ u 5 % žen a 2 % mužů. Studie realizované na velkých populacích nezjistily žádné sociální ovlivnění incidence incestu ať už třídní příslušností, vzděláním, rasou či bydlištěm.

Povaha incestního vztahu je ještě obtížněji postižitelná než jeho incidence. Existuje starší přehledová práce **Christophera Bagleyho [1969]**, která na základě přehledu 50 studií, publikovaných v různých západních státech a v Japonsku a postihujících 1025 případů incestu, uvádí, že asi ve 20 % pocházejí oběti z přelidněných a bídou postižených městských oblastí a mohou být spojovány s úpadkem sociální organizace, asi v 57 % souvisí s mentálním defektem jednoho anebo obou účastníků incestu. Čtenáře s inercialisovaným tabu incestu provokuje skutečnost, že 23 % incestů Bagley označuje jako „funkční“. Nejčastěji se jedná o incest otec-dcera v patriarchálně strukturované rodině, kde manželka nemá zájem anebo nemůže zvládnout svou ženskou sexuální roli v rodičovském páru a mlčky souhlasí s tím, že ji v rodině převezme dcera; ta pak je s pozitivní změnou svého statusu s tím spojenou srozuměna nebo i spokojena.

Publikovat takovýto výsledek by dnes už bylo obtížné pro jeho „politickou nekorektnost“. Vzhledem k tomu, že výsledky pocházejí z doby, kdy sexuologie byla ještě téměř výlučně v rukou mužů, otázka jejich objektivit je oprávněná. Feministické studie berou incest jako zločin mužské moci. Skutečností zůstává, že k odhalení mechanismů a povahy incestního chování v rozvinutých společnostech zbývá ještě dlouhá cesta.

Může se zdát, že jsme incestu věnovali nezaslouženou pozornost. Tabu v nás vytlačuje problematiku incestu v našem kulturně tvarovaném vědomí za okraj pozornosti. Pro sociologii rodiny je však toto tabu velmi důležitým vysvětlením její povahy: kdyby padlo, mělo by to důsledky nesrovnatelně větší než pád tabu homosexuality – a to padlo, ač v tradiční společnosti naší kultury byla homosexualita pravděpodobně tabuizována silněji (srv. **Flandrin [1976]**); dnes je v civilisovaném světě homosexualita vesměs legální a ve vzdělanějších vrstvách i plně legitimní.

Týrané dítě. Týrání dětí objevili a tematizovali jako sociální problém už sociální reformátoři na konci devatenáctého století; ti samozřejmě věděli i o sexuální zneužívání, ale byli opatrnější v otevřenosti o této věci. Zájem o týrané dítě prožívá ve dvacátém století renesanci od konce šedesátých let (v těsně poválečné době se zájem soustředil spíše na zanedbávané dítě) a sexuálnímu zneužívání dětí začala být věnována zvýšená pozornost od konce sedmdesátých let. Charakteristické pro badatelské úsilí devadesátých let je sblížení výzkumu týrání dětí a sexuálního zneužívání dětí: oba pojmy postupně natolik rozšířily definici předmětu svého zájmu, že se stále více překrývaly a nakonec splynuly v jedno.

Rozšíření definice incestu, respektive rozšíření pozornosti od incestu definovaného jako *soulož mezi osobami pokrevně spřízněnými* ke všem druhům „nechtěné sexuální zkušenosti“ v dětství bylo vynuceno také realitou většího počtu dětí vyrůstajících s nevlastním rodičem v opakovaném manželství na jedné straně a sociální rekonstrukcí problematiky homosexuálních styků na druhé straně. To pak vedlo k přesunu důrazu od tradičního tabu incestu a k jeho vplynutí pod širší koncept poškozování dítěte v jeho rozvoji. Dnes je tato oblast tematizována jako 1. zanedbávané dítě, 2. fyzicky zneužívané dítě, 3. sexuálně zneužívané dítě a 4. emočně zneužívané dítě. Kritériem třídění je povaha poškození dítěte, ne už osoba dítěte poškozující.

Způsob, jakým bylo zneužívání dítěte konstruováno jako sociální problém, a teorie vysvětlující tento problém měly ohromný vliv na sociální intervenci [**Sagara 1995**]. Rozvinuté sociální služby, které mají bytostný zájem na intervenci do jakékoli slabé a nestandardní rodiny, a senzacechtivá média, jež mají komerční zájem na skandalisaci fantazii dráždících incidentů, způsobily v západním světě v sedmdesátých až devadesátých letech několik politicky významných debat zejména o přiměřenosti, nejvhodnějších postupech a limitech intervence do rodiny, která signalizuje problém zneužívaného dítěte. Naše společnost je tu teprve na počátku dlouhé cesty.

6.2. Socializace dítěte

Veškerá moderní bádání o socializaci dítěte se opírají o tři klasické přístupy, z nichž vlastně jenom jeden, Meadův, může být považován za sociologický. Freudova koncepce se stala základem hlubinné psycholo-

gie a Piagetovo dílo považují za své pedagogové, respektive vývoji psychologové. Žádná koncepce socializace není ale plně uspokojující bez odkazu ke konkurenčním vysvětlením a především bez toho, že si uvědomíme význam po staletí trávající debaty *nature contra culture*.

Všechny teorie socializace totiž vycházejí z předpokladu, že charakter člověka je socializací v ontogenezi vytvářen anebo přinejmenším podstatnou měrou spoluvytvářen; stojí tedy na pozici *culture*. Na počátku devadesátých let, po recidivě zostřeně polemiky nad rodovým určením a socializací, konečně zavládlo mezi oběma tábory příměří a odborná obec se shodla na sofistikovanějších výkladech než prostě buď – anebo. Že jde o interakci obou principů, je dnes teoreticky vysvětlováno sociobiologickou koncepcí (srv. kap. 3.5.) i pozorováními vývojových psychologů, která ukazují, že díky své specifické genetické výbavě každé dítě vyvolává ve svém prostředí specifickou reakci, takže i v téže rodině je každé dítě vychováváno trochu jinak: ani rodiče nemohou odhlédnout od faktu, že každé jejich dítě *je jiné*.

6.2.1. Teorie socializace: Mead, Freud a Piaget

Základním přínosem sociologie do teorie socializace je stále dílo **George Herberta Meada** (1863-1931), klasika teorie symbolické interakce. V jeho známém rozlišení mezi *me* a *self* je právě na rozdíl od *me* naše *self* celem produktem socializace. Jejím hlavním nástrojem je symbolická interakce s druhými a postupná konstituce *zobecněného druhého*.

Mead rozlišuje v socializaci dvě fáze: vývojový stupeň, kdy je dítě schopno *hrát si na* (play), a vyšší stupeň, kdy se tato schopnost rozvine už ve schopnost *zapojit se do hry* (game). V první fázi si dítě hraje na to, že je někdo jiný – že je pan strážník, že je maminka atd. Z přejaté role zakládá interakce a hru postupně rozvíjí o schopnost střídat přijaté role. Ve věku 7-8 let je schopno nejen dokonalého *přejímání rolí* v interakci, ale i v imaginaci: je schopno se vidět jako objekt a rozvinulo vědomí sebe sama jako specifické osobnosti. Teprve potom přichází *game phase*, v níž už dítě vnímá i „pravidla hry“ specifických interakcí, na nichž se podílí. Učí se poznávat, jaká jsou legitimní očekávání na určité pozice a jaká očekávání z těchto pozic jsou legitimní: to mu umožní zapojit se do hry ostatních. Mead byl přesvědčen, že jakmile si dítě uvědomí existenci obecných, na něm nezávislých struktur,

Tabulka 6.1.
STUPNĚ PSYCHOSEXUÁLNÍHO, KOGNITIVNÍHO A SOCIÁLNÍHO
ROZVOJE DÍTĚTE PODLE FREUDA, PIAGETA A MEADA

Přibližný věk	Psychosexuální stadium (podle Freuda)	Kognitivní (poznávací) stadium (podle Piageta)	Sociální stadium (podle Meada)
1-2	<i>Orální stadium:</i> Zabývá se chytáním a cucáním	<i>Sensomotorické stadium:</i> Dítě zkoumá vztah mezi sebou a okolím	<i>Preverbální stadium:</i> Stadium „play“: imitativní hra; dítě se učí přebírat roli druhého
2-3	<i>Anální stadium:</i> Dítě se zabývá uvolňováním nebo ovládním střev	<i>Preoperační stadium:</i> Dítě se učí mluvit a užívat symbolů, ale myšlení je intuitivní a egocentrické	
3-6	<i>Falické stadium:</i> Dítě objevuje sexuální vnímavost; soupeření s rodičem stejného pohlaví vede k oidipovskému komplexu		
6-12	<i>Latentní stadium:</i> Sexuální pocity dřímají; dítě se zabývá získáváním dovedností	<i>Stadium konkrétních operací:</i> Dítě se učí zvládat logické operace, ale myšlení je konkrétní	<i>Stadium „game“:</i> Účast v organizovaných hrách a reciprokých vztazích; rozvoj generalisovaného druhého
13...	<i>Genitální stadium:</i> Mladý člověk začíná hledat dospělou, sexuální lásku	<i>Stadium formálních operací:</i> Mladý člověk začíná myslet v abstraktních, hypotetických termínech	

(Upraveno dle Gelles [1995:304])

internalisuje je a ony se stanou součástí struktury jeho osobnosti jako *generalisovaný druhý*.

Specifičnost Meadovy koncepce lze znázornit srovnáním vývojových stadií u Freuda a u Piageta – nejúsporněji v Tabulce 6.1.

6.2.2. Vrstevnická skupina a mimorodinná socializace

Ať už bohudík anebo bohužel, rodina nemá na socializaci svých dětí monopol. Stupně k dospělosti jsou také stupni k autonomii od rodičovského vlivu, a vlivy odjinud vstoupí do dětského světa velmi záhy. Je tomu tak ve všech kulturách a společnostech; ve společnostech našeho kulturního okruhu jsou to dnes zejména masmédiá a vzdělávací instituce, jež spolupůsobí či konkurují při socializaci dítěte.

Působení těchto externích vlivů je spojeno se socializací ve vrstevnické skupině, kterou vzdělávací instituce zakládají povinným trávením podstatné části dětského dne ve školní třídě. Nikdy dříve v dějinách naší kultury a zřídka kdy v jiných společnostech existoval socializační systém, jenž by tak přísně věkově rozděloval děti do vrstevnických skupin, jak to dělá naše povinná školní docházka do věkově homogenních tříd. Takto nespontánně vzniklá vrstevnická skupina získává ale postupně relativní autonomii i od školy jako od „rodičovské“ instituce. Generuje v interakci s médii své vlastní hodnoty, vzorce chování a priority, a jejich prizmatem pak vnímá působení všech ostatních socializačních vlivů.

Výchozím krokem k rozpadu rodičovského monopolu na socializaci dítěte je jeho první svěření do péče jeslí či mateřské školky. Od kdy může být matka zastoupena a odloučena třeba i jen na krátký čas od malého dítěte, je samozřejmě otázkou pro vývojovou psychologii. V Evropě se to však stalo předmětem velké veřejné debaty, spojené s problematikou zaměstnání žen – přehled této politicky i sociologicky relevantní polemiky shrnujeme v následující kapitole 7, pojednávající o rodině a placeném zaměstnání.

Základním sociologickým tématem zůstává vztah, vzájemné ovlivnění či vzájemná paralysace socializačního působení rodiny a institucí širší společnosti. Nabývá na váze s přibývajícím věkem dítěte. Badatelské úsilí se tu soustředilo na dva problémové okruhy. Jedním je problematika charakteristik rodiny, které způsobují, že rodina ztrácí na dítě vliv rychleji a úplněji; druhým je zkoumání povahy socializační

determinace veřejnými institucemi a vrstevnickou skupinou a jejich vzájemné interakce.

Výsledky z prvního problémového okruhu jsou celkem triviální: čím slabší rodina (neúplná, s „mizejícím otcem“, s deficitem v kulturním a ekonomickém kapitálu...), tím povrchněji socialisuje a tím snadněji ztrácí vliv. Na její místo pak vstupují nejdříve média a pak vrstevnická skupina, jež se v pubertě stává pro adolescenta zástupnou rodinou.

Zajímavější debata se rozvinula nad povahou působení vrstevnické skupiny, její organizovanosti a působení školy. Bylo přirozenou součástí dlouhodobé strategie studené války studovat a srovnávat metody a úspěchy socializace sovětského typu a působení institucí otevřené společnosti na nastupující generaci: otázka po jejich účinnosti v předávání hodnot byla jednou z otázek vítězství v této konfrontaci, a proto pro ni byly po dlouhá léta fondy veřejných prostředků štědrě otevřeny.

Tyto studie velmi záhy zjistily sociální stratifikovanost tohoto působení v otevřené společnosti. První významná práce pozdějšího prezidenta Americké sociologické asociace **Jamese J. Colemana**, nazvaná *Společnost adolescentů* (*Adolescent Society* [1961]), přinesla nejen nijak překvapivé zjištění, že od puberty je dospívající ovlivňován více názorovými vůdci své vrstevnické skupiny než svými rodiči a že měřítkem úspěšnosti je pro dívky spíše status hochy, s nímž chodí, a pro kluky spíše sportovní výsledky nežli pro ty i ony jejich výsledky studijní: přinesla ještě jedno významné, od té doby často napadané, ale nevyvrácené tvrzení. Coleman zjistil, že i intelektuální vývoj dítěte ještě dlouho po pubertě závisí těsněji na jeho rodinném zázemí a společenském zařazení než na úrovni školy, pokud je sledována v takových ukazatelích, jako je počet žáků ve třídě, vybavení školních laboratoří a knihoven, ba i kvalita učitelů. Zjistil také, že takto definovaná úroveň školy není ani na druhém místě. Druhé místo za vlastní rodinou totiž zaujímá úroveň rodinného zázemí spolužáků: děti z nižších vrstev podávaly dobrý studijní výkon ve třídách se spolužáky s lepším sociálním zázemím, mezi spolužáky s horším rodinným zázemím ve třídách sociálně homogenních si vedly hůře. Působení však nebylo symetrické: děti z dobrých rodin nižší sociální úroveň třídy nedokázala stáhnout níž [Coleman 1961].

Přímé srovnání sovětského a západního systému socializace (srv. např. **Bronfenbrenner** [1974]) ukázalo, že méně rigidní a méně institucionalizované úsilí o předání hodnot příští generaci, jak je obvyklé v otevřených společnostech, je nakonec účinnější než totalitní systém

sovětský; selhává však v prostředí dětí s horším sociálním zázemím: tam je sovětský systém intenzivní indoktrinace v mládežnických organizacích s povinným členstvím a kontrolou individua kolektivem účinnější. České skepsi zůstává otevřena pochybnost, nakolik tyto studie západní proveniencie dokázaly proniknout realitou despotického socialismu. V každém případě tematika těchto studií rychle antikvuje. Co zůstává živé a otevřené dalšímu zkoumání, je mechanika vnitřních vztahů v klasickém trojúhelníku škola – vrstevnická skupina – rodina, jenž se dnes nesporně vstupem masmédií už proměnil ve čtyřúhelník. Základní otázkou pro studium socializace je dnes právě vliv médií a působení zábavního průmyslu na vývoj osobnosti dítěte.

6.2.3. Rodová socializace²⁰

Kdybychom chtěli demonstrovat, jak v přesunech těžiště svého zájmu sociologická teorie sleduje vývoj své společnosti, nenajde snad lepší příklad než teorii socializace: v šedesátých letech vstupovaly bouřlivě do západních společností dospívající ročníky poválečného baby-boomu a hledalo se vysvětlení pro socializaci ve vrstevnické skupině, v sedmdesátých letech obrátilo feministické hnutí pozornost k rodové socializaci.

Že se lidská bytost liší ve svém chování a charakteru podle toho, je-li ženského nebo mužského rodu, je značně triviální pozorování. Všechny známé kultury také dokládají rodově založenou dělbu práce a větší vliv mužů na sociální konstrukci reality: určitým pracím i určitým rysem chování, které byly označeny jako mužské, byl také všude přisouzen vyšší status, ač se v různých kulturách různí (srv. např. **Margaret Meadová** v práci *Samečci a samičky* (Male and Female [1949]).

Už sama tato kulturní různost mezi společnostmi je silným argumentem pro postoj, který v klasickém obraze vyjádřila v zakladatelské

²⁰ Česká feministická literatura se raději trápí s neohebností z angličtiny převzatého slova gender (nebo psát gendr? žendr? džendr? džendrová socializace?), než aby je prostě standardně přeložila jako mužský a ženský *rod*. Je to snad způsobeno i tím, že kořen českého slova odkazuje k slovům *porod* a *vrozený*... Raný feminismus sedmdesátých let byl vzpourou právě proti „vrozenému údělu“ žen (a u některých feministek té doby i velkou nadějí, že se tou vzpourou změní v muže). Dnes už ale právě přechod k „gender studies“ charakterizuje ten proud v ženském hnutí, který usiluje o univerzální pohled na rodové *rozdíly* mezi muži a ženami.

feministické práci *Druhé pohlaví* (Le deuxième sexe [1949], česky [1967]) **Simone de Beauvoir**: *ženou se člověk nerodí, ženou se člověk stává*. Výzkumy v sedmdesátých let doložily oprávněnost tohoto postřehu, přinesly však i četné důkazy, že tento obraz nelze brát doslova.

Nepřehledná řada studií empiricky doložila, že a) děvčátka jsou vychovávána jinak než chlapci: od nejtělejšího věku očekávání rodičů dítěti signalisují, jaká jiná očekávání se na ně budou vztahovat podle toho, zda dospěje v muže anebo v ženu, a tím v něm rozvíjejí mužský anebo ženský stereotyp chování; b) jiné (pro nízký výskyt věci samé nečetné) studie doložily, že pokud je chlapec důsledně vychováván jako dívka a naopak, vtiskne se tato výchova do jeho charakteru a rozvine v něm rysy opačného pohlaví: rodiče *mohou* ovlivnit kulturou tradované rysy maskulinity a feminity.

Na druhé straně ale četné studie ukázaly limity takového působení. Přinesly doklady o selhání úsilí vychovat děvče jako chlapce či naopak, a tyto případy se zdají čtenější než úspěchy takového úsilí. Jinak orientované studie přinesly doklady o rozdílech chování založených v genetickém základě pro chování lidského samce a lidské samice. Pozorování primátů a experimenty s nižšími savci pak dále ukazují na genetické zakotvení rozdílů mezi muži a ženami. Jak poznamenala **Alice S. Rossiová** ve své prezidentské přednášce, když byla zvolena předsedkyní Americké sociologické asociace:

... *předmětem naší [sociologické] pozornosti jsou samečci a samičky („male and female animals“), jež svými geny, žlázami, kostmi a masem po nepatrný zlomek času okupují určitou ekologickou enklávu. A lidský sexuální dimorfismus se vynořil z dlouhé prehistorie vývoje savců a primátů. Teorie, které zanedbávají charakteristiku sexuálního a rodového dimorfismu člověka, velmi riskují, že budou shledány irelevantními proti hromadící se evidenci v pracích biologů a neurologů“ [Rossi, 1984:1].*

Otázka po míře fatality této odlišnosti byla od konce šedesátých let zpolitizována a dodnes je ve společnostech, kde má smysl takový pojem, jako je *politická korektnost*, regulována mimognozeologickými vlivy. Česká debata na toto téma nás také vlastně teprve čeká.

Otázku, zda s úbytkem počtu dětí v západních společnostech a se zvětšujícím se podílem celoživotně bezdětných žen i mužů ustupuje pro sociologii rodiny do pozadí i problematika rodičovství, dětství, socializace a vrstevnických skupin, není těžké zodpovědět: je tomu prá-

vě naopak. V dětech se společnost reprodukuje a každá systémová změna v socializačních procesech vnáší fatálně změnu do kultury v příští generaci. Budování občanské společnosti je dnes u nás v rukou „jeslových dětí“ z máločetných rodin, děti z první generace, jež namísto z pohádek vyprávěných maminkou či babičkou poznávala hodnotový svět dospělých spíše z televizní obrazovky. Občanskou společnost kdysi založili lidé, kteří vyrostli s mnoha sourozenci, v rodinách s vysokým stupněm soudržnosti, silně ovlivněných náboženskou vírou; o nedělních dopoledních poslouchali jako děti kněžské zamyšlení nad hodnotami, jež jsou uloženy v biblických příbězích.

Odpověď na otázku, jak dnešní společnost formují včerejší děti a jak ji zítra budou formovat dnešní děti, přinese už blízká budoucnost.

Sedmá kapitola

RODINA, DOMÁCNOST A EKONOMIKA

Sociální vědy jsou občas obviňovány z toho, že přinášejí společnosti takové odpovědi, jaké si od nich společnost objedná. Toto obvinění má dvě roviny. Ta první poukazuje na to, že sociální vědy nedokáží samy rozeznat relevantní problémy dříve, než se objeví v sociálním diskurzu. Už to je vážné obvinění, ale pořád se dá ještě oprávněně namítnout: proč by měl badatel vnucovat společnosti problematiku, kterou ještě jako relevantní ona sama necítí? I tak má dost širokou agendu v tom, co už společnost akutně bolí. Občas se sice vyskytnou autoři jako Norbert Elias nebo Herbert Marcuse, kteří se dožili až v penzijním věku slávy za dílo, jež dvacet-třicet let leželo nepovšimnuto (a kdovi, nevrší-li se už někde vrstva prachu na knize, která pohne sociologickým poznáním po roce dva tisíce dvacet), je ale jen lidsky pochopitelné, že chceme být spolutvárci doby, kterou žijeme.

Vážnější je obvinění sociologie z toho, že společnosti dodává v odpovědi na otázku, jak si ji společnost objednala, i odpověď, kterou si společnost objednala. Řečeno jazykem sociologie samé, že funkce legitimační v ní jednoznačně dominuje nad funkcí kognitivní.

Toto malé připomenutí je na místě v úvodě kapitoly, která podává krátký přehled toho, co přinesla sociologie v uplynulém půlstoletí k problému zaměstnanosti žen.

7.1. Zaměstnaná žena a rodina

Zaměstnání jako všeobecně převažující způsob produkce statků a obživy člověka a jeho rodiny se vynořilo historicky poměrně nedávno a těsná asociace práce se zaměstnáním²¹ se ustavila až nějaký čas

²¹ V *ad hoc* definici můžeme říci, že výraz *práce* užíváme pro jakoukoli lidskou činnost, jež manipulací s věcmi a/nebo se symboly produkuje služby a statky člověku užitečné; výraz *zaměstnání* označuje smluvně regulovanou směnu práce za mzdu; zaměstnáním tedy vždycky myslíme placené zaměstnání.

po průmyslové revoluci. Tato asociace zastírá skutečnost, že podstatný díl práce je vykonáván mimo zaměstnání a většinu z ní že vykonávají ženy. Podle odhadů *Světové organizace práce* připadají na ženy, které tvoří zhruba polovinu lidstva, dvě třetiny odpracovaných hodin, deset procent vyplacených mezd a jedno procento vlastnictví majetku. Ten nepoměr mezi prací a příjmem i majetkem je dán právě povahou rozdílu mezi prací a zaměstnáním.

Feministické hnutí v době své velké expanse na počátku sedmdesátých let položilo velký důraz na ekonomickou nezávislost žen, prakticky spjatou s jejich zaměstnáním a vlastním příjmem. Bylo to dáno specifickou a historicky jedinečnou situací žen v západních společnostech v té době: do společnosti vstupovala první generace žen, pro kterou bylo vysokoškolské vzdělání obvyklé, a ty se nemohly smířit se statem, jaký jim odkazovaly jejich matky, lapené familiární orientací společnosti padesátých let v předměstské domácnosti.

Feministické hnutí na jedné straně orientovalo pozornost nastupující generace žen na prosazení nároku na jejich vlastní bankovní konto, na něž je pravidelně poukazována jejich zaměstnanecká mzda. To je činí nezávislými na ponižujícím inkasu manželem podepsaného šeku a vyzvednutí peněz „na domácnost“ z rodinného konta, které spravuje on. Zdá se to být jemný rozdíl, ale může být oprávněně vnímán jako rozdíl mezi svobodou a pokořující závislostí.

Na druhé straně zdůrazňovalo feministické hnutí, že práce v domácnosti, ač neplacená, je práce sociálně stejně relevantní a individuálně stejně náročná jako práce mužů v zaměstnání. Poněvadž však má pouze hodnotu užitnou a nikoli tržní, byla kapitalismem degradována na práci druhořadou: jako společnost strukturálně závislá na trhu a hromadné produkci nemohl kapitalismus nepreferovat sféru reprodukce před sférou produkce (srv. např. **Holter [1984]**). Proto také se feminismus v kritice kapitalistické společnosti na přelomu šedesátých a sedmdesátých let přiblížil tak těsně k marxismu.

Dobová artikulace problému však poněkud zastírá skutečnost, že v obou nárocích, jak na ekonomickou suverenitu, tak na docenění domácích prací, dosáhly ženy už v preindustriálních západních společnostech relativně výraznou míru autonomie: uzavření ženy do (izolované předměstské) domácnosti, degradace domácích prací proti placenému zaměstnání a z taktu rozvržené situace vyplývající bezmoc žen, legitimovaná „funkčností“ poměrů, nastolených v západních společnostech po druhé světové válce, neměla v minulosti precedent. Historické stu-

die evropských společností dokládají, že v tradiční zemědělské usedlosti jako v modelovém rodinném produkčním podniku byly mužské a ženské práce rodově diferencovány, nebyly však rodově stratifikovány: jejich komplementarita a vzájemná nepostradatelnost byla příliš zjevná na to, aby mohly být ty či ony podceňovány (srv. např. **Illich [1982]**). Jak uvádí například MacFarlane, ve středověké Anglii

„všechny ženy, ať už svobodné, provdané či rozvedené, měly rozsáhlý soubor práv a dobře zajištěný status. Neprovdané ženy vlastnily pozemky, které obdělávaly s využitím námezdní práce. Sezónní zemědělské dělníci při žních byli placeni stejně, muži jako ženy. Ženy požívaly neokleštěné právo podat soudní žalobu a mohly být i přímo žalovány, bez prostřednictví nějakého mužského příbuzného vedly svoje soudní pře a vystupovaly před soudem, zastupující svou při či v zastoupení jiné strany, včetně svého manžela. Angažovaly se v obchodě a podnikání, půjčování peněz nevyjímaje“ [MacFarlane 1978, cit. dle Goldthorpe, 1987:135].

V devatenáctém století měly všeobecně pozitivní revoluční přeměny ve výrobním způsobu, ve struktuře osídlení a míře blahobytu dostupného pro nejširší vrstvy populace, souhrnně nazývané průmyslovou revolucí, na rodinu a zejména na postavení žen v ní ambivalentní dopad: zvedly sice všeobecně životní úroveň, oddělily však bydliště a pracoviště a učinily masy žen závislé na zaměstnání mužů. Ženy, nemohouce být dále přímými spolupracovnicemi mužů v produkující domácnosti, staly se poskytovatelkami servisu jejich pracovní síly. Ještě po druhé světové válce ustavovaly se v Evropě – v dobré vůli vybudovat spravedlivou společnost – státy sociálního blahobytu, jež byly založeny na předpokladu muže jako chlebodáře. Ženy, zmobilizované napřed válečným hospodářstvím do průmyslu a služeb na místa mužů, byly, jak se muži vraceli do svých zaměstnání, zatlačovány tímto systémem zpět do domácnosti.²²

Historie se ale nedá vrátit zpět: domácnost už nebyla to, co bývala kdysi. Vyvlastnění dovednosti při vedení domácnosti šířící se průmyslovou výrobou – začalo to pečením chleba a pokračovalo až po prefabrikovanou večeři z mikrovlnky – vzalo status domácím pracem: zůstala

²² V USA nepůsobil tlak systému sociálního zabezpečení; erupce konzumních možností tam však tlačila stejným směrem s nemenší účinností.

jen nepřijemná rutinní lopota, vykonávaná v osamělosti. Výrobci, zainteresovaní na masovém nasazení mechanických a elektrických zařízení od plynového sporáku po „kuchyňské roboty“, proklamovali, že s jejich spotřebiči se domácí práce vlastně dělá sama; výrazně se tím podepsali na iluzi, že to už žádná práce není. Když pak poválečný babyboom přešel a děti z něho narozené řekly na konci šedesátých let pěkně hlasitě NE rodinné koncepci svých rodičů, ke změně nemohlo nedojít.

7.1.1. Situace matek dnešních matek: rozpory v teorii i praxi

Neporozumíme ale dobře dcerám, nevíme-li, jakým matkám se nechtěly podobat. Z hlediska vysledování vývoje našeho oboru je na uplynulých letech pozoruhodné, že sociologie, medicína a pedagogika dávaly ve věci zaměstnání ženy-matky²³ a v otázce kompatibility mateřské a zaměstnanecké role diametrálně odlišnou odpověď podle toho, v kontextu jaké společnosti pracovaly: jinak odpovídaly v padesátých a jinak od počátku sedmdesátých let, jinak v kontextu společností západních a jinak v komunistické východní Evropě.

Už v polovině dvacátého století byly ve veřejném diskurzu artikulovány v principu tři postoje k zaměstnanosti (vdaných) žen, jež do dnes vyčerpávají možná východiska k posuzování této problematiky:

1. **Konzervativní** stanovisko proklamovalo zásadu, že vdané ženy nemají pracovat, matky pak zvláště ne. Vyhraněně konzervativní postoj říká, že *žádná* žena nemá pracovat mimo svou domácnost, tedy být zaměstnána. V mikrokontextu to znamená, že děvčátka jsou v rodině vychovávána zásadně jinak než chlapečci, a jak dorůstají, zůstávají, aby pomáhaly své matce, v domácnosti, dokud se neprovdají, nestanou se samy matkami a nevěnují se vlastní domácnosti; do té pak přijmou i svou matku, když ovdoví a nemá se už o koho starat, respekt-

²³ Než budeme dále sledovat problematiku zaměstnanosti žen, je třeba ještě vysunout před závorku, že *nemluvíme o zaměstnanosti neprovdaných, respektive bezdětných žen*. Jak se v devatenáctém století rozložila tradiční totožnost rodiny s velkou domácností, která (bez zaměstnaneckého poměru v našem slova smyslu) dávala ekonomickou bázi neprovdaným ženám z příbuzenstva i mimo něj, nabízejíc jim práci pomocnic, děveček, chův a služek, zaměstnanost neprovdaných žen se stala holým ekonomickým nezbytím pro všechny ženy, které neměly manžela – což byla obvykle zhruba každá pátá dospělá žena (srv. např. **Horská a kol. [1990]**).

tive se nedokáže postarat ani sama o sebe. Chlapečci jsou naopak vychováni k tomu, aby rodnou domácnost opustili, etablovali se ve světě zaměstnání a založili vlastní rodinu, jakmile ovšem dokáží uživit nejen sebe, ale i svou ženu a případné děti. V makrokontextu to znamená, že ženy nemají mužům konkurovat v soutěži o pracovní místa, protože na mužích leží odpovědnost živitelů rodiny.²⁴

2. **Neokonzervativní stanovisko** považuje za samozřejmou jen práci bezdětných žen. Předpokládá, že než se žena provdala, získala kvalifikaci v nějakém zaměstnání; to si drží i jako vdaná, než se stane matkou. Když však přijdou děti, zaměstnání opouští. Vrací se k němu zpět, až děti dorůstají a její péči už (tolik) nepotřebují. Fundamentálnější postoj v neokonzervativním stanovisku předpokládá, že před zaměstnáním dává žena přednost nejen péči o svoje vlastní děti, ale i péči o vnoučata, je-li to zapotřebí; také potřeba péče o její anebo manželovy rodiče, kteří zestárlí a potřebují péči, může zkrátit druhou fázi jejího zaměstnání.

Nakolik je tento postoj neo- a nakolik je konzervativní záleží na tom, do jak vysokého věku se předpokládá, že děti matku potřebují, nakolik odhlíží od role otce a jak silnou a rozsáhlou mezigenerační odpovědnost předpokládá. V sociologickou teorii „třífázového modelu“ ženského životního cyklu byl tento postoj rozpracován v polovině padesátých let v knize, kterou publikovali **Alva Myrdal** a **Viola Kleinoová** – *Dvoji role ženy: domov a práce* (Women's Two Roles: Home and Work [1956, 2. přepr. vyd. 1968]).

3. **Egalitární přístup** k otázce zaměstnání žen poukazuje na to, že třífázový model způsobuje devalvací ženské kvalifikace v době péče o děti. Zejména pokud je mateřská fáze delší, žena kvalifikovanější a rozvoj oboru jejího zaměstnání dynamičtější, ztratí výpadkem z profese kon-

²⁴ Klasickou českou artikulaci konzervativního postoje v české sociologické literatuře najdeme u Emanuela Chalupného (srv. např. V. díl Sociologie), kde bychom se tomu neřekli; najdeme ji ale také u levicového intelektuála a surrealisty Bohuslava Brouka, mladšího o celou generaci: „Ženu je sice třeba zbavit hmotné nadvlády mužovy, ale prvenství ve věcech sociálních a kulturních náleží mužů, zúčastněnému ve výrobním procesu. Ženě, která byla přechodně také zatažena do výroby, přísluší opět v budoucnu stále povolání mateřské, k němuž je celou svou strukturou určena. ... Zdánilivý úspěch emancipace v tom, že byla prosazena ženská aktivita v práci a společnosti, zhysterisoval toliko ve skutečnosti psychosní povahu ženy, čímž její duševní rovnováže jen uškodil...“ [**Brouk 1931**].

takt s jeho dynamikou a je *de facto* odsouzena k méně kvalifikované práci v oboru, pokud z něho nevypadne úplně. I tehdy však, když se jí s vynaložením extrémního úsilí podaří nejen si kvalifikaci udržet, ale i obnovit postup k odpovědnější a lépe placené práci, zpoždění několika let, které věnovala výchově svých dětí, nemůže už vyrovnat: v soutěži s muži stejných schopností o „místo nahoře“ prohrává.

Egalitární postoj vychází z toho, že takový handicap je neslučitelný s nárokem na rovnost životních šancí, nárokem, který tvoří úhelnou součást moderní artikulace lidských práv. Ta poté, co byla postupně tematizována jako občanská práva (rovnost před zákonem: osmnácté století) a politická práva (všeobecné a rovné volební právo: devatenácté století), se soustředila v druhé polovině dvacátého století na otázku sociálních práv: každý má právo očekávat od společnosti ochranu před handicapem, jenž mu nezaslouženě nedává stejné šance jako ostatním. Ochrana ženy a ochrana mateřství se brzy dostaly do této agendy, a zpočátku nikoho ani nenapadlo, že by se tu mohl vynořit rozpor.

Jak už jsme se zmínili, západní společnosti se nejprve pokoušely řešit problém v rozměrech tradiční představy, že nejlépe ochrání mateřství ženy otec jejich dětí. Ve snaze konsolidovat (tradičně rozvrženou) rodinu, otřesenou nepřítomností mužů a mobilizací žen do válečného průmyslu v první polovině čtyřicátých let, a zastavit poválečnou vlnu rozvodů zaváděly postupně sociální dávky a přídatky k platu, které měly konsolidaci napomoci tím, že zdržovaly ekonomický propad početnějších rodin s jediným živitelem. Rozdílný mužský a ženský úděl byl brán za jistý, stejně jako to, že přirozená seberealizace ženy je v mateřství: i sociální reformátoři vycházeli ze stanoviska, jež jsme tu označili jako konzervativní, respektive velmi zdrženlivě neokonzervativní.

Česká společnost plula na jiné vlně. Revoluční převrat, jenž nás od západních společností odřízl v roce 1948, měl, jak už revoluce mívají, na štítě rovnost a osvobození. A byl, jak už revoluce bývají, inherentně nepřátelský k rodině: rodinná soudržnost představuje pro kolektivní obětavost nebezpečnou konkurenční lojalitu (srv. např. **Ferdinand Mount [1982]**). Komunistická revoluce expandovala a byla rozhodnuta v expansi pokračovat, dokud se nestane revolucí světovou, věděla však, že dál by to nemuselo jít po dobrém: sovětský socialismus se podařilo zavést jen v těch zemích, kam došla Rudá armáda. V padesátých letech byla česká společnost společností připravující se na eventualitu nové války. Zbrojní kapacity nebyly demontovány, zbrojní průmysl se naopak rozšiřoval, a totální mobilizace celé populace byla jen stupňována.

Ženám byla jejich pracovní mobilizace předložena jako dosažení rovnosti, jako cesta jejich emancipace: rovná šance na zaměstnání a rozsáhlý, energicky realizovaný program na osvobození ženy od handicapu mateřství výstavbou sítě školek a jeslí, jež přijímaly dítě od tří měsíců (kdy tehdy končila mateřská dovolená) a nabízely i celotýdenní péči, to bylo něco, o čem jejich vrstevnice, pokud hájily egalitární princip v západních společnostech, začínaly teprve snít.

Sociologie byla u nás v padesátých letech umlčena, ale pediatrie, jež v těchto věcech dostala rozhodující slovo vědecké autority, podporovala tento program: na medicínský předpis průmyslově vyráběné sušené mléko bylo shledáno zdravějším než mléko mateřské. Pedagogové a psychologové se přidali: dětský kolektiv v jeslích, vedený školenou pečovatelkou, stimuluje rozvoj dítěte lépe než diletantsky vedená péče v rodině: jak by mohla matka vědět, co dítě potřebuje, když na to nemá odborné školení?

Rodiny, zejména tam, kde si starší generace zachovala autoritu, vládnímu programu mlčky odporovaly. Proti ekonomickým sankcím však neměly trvale šanci; některé ženy podlehly propagandě, jiné se k jejím argumentům uchýlily jako k útěše, ale matek, které ráno co ráno odkládaly své dítě do jeslí, neb chodily do zaměstnání, rychle přibývalo.

Vládní politika se však už po několika letech začala tiše obracet. Ukázalo se, že totální mobilizace ženské pracovní síly je ekonomicky problematická: matky malých dětí chronicky absentovaly v práci pro časté onemocnění dětí a – což bylo nejhorší – náklady na jedno místo pro dítě v jeslích se ukázaly být vyšší, než činila kapitalizovatelná nadhodnota z práce zaměstnané ženy. Protože už ale i mzdy mužů byly sníženy natolik, že základní životní úroveň udržela jen rodina, kde byli zaměstnáni oba, muž i žena, nebylo ani ekonomicky možné ženy z úřadů a škol, z průmyslu a zemědělství prostě znovu demobilizovat.

Hledal se kompromis a ten se od poloviny šedesátých let začal otevírat v prodlužující se mateřské dovolené. Pediatrii, psychologové a pedagogové začali znovu objevovat, že malé dítě potřebuje matku. S patnáctiletým zpožděním začali číst Bowlbyho, který byl u nás v padesátých letech denuncován jako buržoazní pavědec. Došlo k zvláštnímu paradoxu: egalitární model začal být u nás tiše opouštěn právě v době, kdy na Západě nastupovala první generace žen odhodlaná ho prosadit, a mnohé měly náš model péče o dítě a postavení ženy u nás za vzor. Ve druhé polovině šedesátých let u nás objevovaného Bowlbyho na Západě právě vlna kritických studií korigovala.

Anglický pediatr a psychiatr **John Bowlby** totiž reprezentoval od počátku padesátých let vědecké zdůvodnění konzervativního, anebo alespoň nekonzervativního modelu. V řadě studií dokládal, že zbavit dítě mateřské péče má pro ně velmi neblahé následky. Svou tezi založil už na studiu dětí, které byly odloučeny od svých matek, protože byly během války evakuovány z velkých měst na venkov, aby byly ochráněny před ničivými nálety Luftwaffe a bombardováním raketami V1 a V2. Publikoval a citoval také velké množství poválečných studií dětí ze sirotčinců, kde ošetřovatelky a vychovatelky i vychovatelé pracovali na směny a často se střídali, takže dítě nemělo nikoho, ke komu by si vytvořilo osobní vztah. Studoval také deprivaci potřeby individualizované osobní vazby vzniklou hospitalisací dítěte v nemocnici a také odloučením dítěte od matky její hospitalisací anebo tím, že byla matka ve vězení. Bowlby studoval nejen poměry v institucích, které skrže deprivaci poškozovaly dítě, ale i naopak: ve své studii 44 mladistvých zločejů hledal kořeny deviantního chování – a našel je v deprivaci v jejich dětství. Pozoroval, že i krátkodobá deprivace dítěte bez mateřské péče vede k nespavosti, nechutenství a hubnutí dítěte a k poklesu jeho odolnosti proti infekčním onemocněním. Došel k přesvědčení, že dlouhodobá anebo trvalá deprivace vede k psychické i fyzické retardaci, špatné sociabilitě a horšímu školnímu prospěchu: poškození v dětství pak zanechává trvalé stopy v osobnosti a chování dospělého člověka.

Bowlbyho dílo se dočkalo ohromného rozšíření. Systematizující monografii *Mateřská péče a duševní zdraví* (Maternal Care and Mental Health [1951]) vydala *Světová zdravotnická organizace WHO*; byla přeložena do mnoha jazyků a inspirovala obdobné studie v mnoha zemích.²⁵ Bowlby shrnuje svůj názor slovy:

„Co pokládáme za podstatné pro mentální zdraví je, že nemluvně a malé dítě by mělo žít ve vřelém, intimním a nepřerušovaném vztahu se svou matkou (anebo trvalou náhradou mateřské postavy, s někým, kdo o ně mateřsky pečuje), ve vztahu, jež oběma skýtá uspokojení a je jim zdrojem radosti“ [1951:11].

Bowlby sám napsal popularisující variantu své práce *Péče o dítě a růst lásky* (Child Care and the Growth of Love) a vydal ji v paperbackové edici *Penguin* [1953, rozš. vydání 1965]. Jeho základní myš-

²⁵ Byly publikovány i četné studie vlivu separace mláděte od matky u zvířat, které podporovaly Bowlbyho tezi (přehled srv. např. [S. A. Barnett 1970]).

lenka byla široce medialisována, zjednodušena a začala žít v ženských časopisech a v rukou popularisátorů popularisace svým vlastním životem. Její mediální zjednodušení znělo: *Zdravý rozvoj dítěte je bez matky vyloučen. Matka je nenahraditelná*. Vulgarisace pak zněla: *Z dítěte, které vyrůstá, aniž o ně matka trvale pečuje, roste mladistvý zločinec, anebo aspoň celoživotně psychicky vadný jedinec*.

Jako každá silně formulovaná a vlivná teze bylo i Bowlbyho dílo podrobeno opakovanému testování, rozsáhlé kritice a korekcím. Jeho kritikové především snesli doklady o tom, že matka *není nenahraditelná*: rozhodující je, nakolik má osoba, která stojí na místě matky, k dítěti opravdu vřelý vztah a nakolik je tento vztah nepřechodný. Už z jediné zde citované věty z Bowlbyho práce však vidíme, že tato kritika mířila spíše na ideologisátory bowlbyovského postoje než na něho samého. Autor teze o významu matky pro dítě substitucí matky připouští: pro Bowlbyho je rozhodující láskyplný a trvalý vztah k (alespoň) jedné dospělé osobě. Je pravda, že otce viděl na okraji a spíše jako figuru, která chrání vztah mezi matkou a dítětem tím, že pro ně zajišťuje bezpečí a (nejen) ekonomickou jistotu; nikde však nenapsal, že by otec *nemohl* být onou „trvalou náhradou mateřské postavy“, pokud si k dítěti vybuduje vztah, jenž mu skýtá uspokojení a je mu zdrojem radosti. Naprosto nepopíratelný a trvale pozitivní vliv pak mělo Bowlbyho dílo na humanisaci péče o dítě v zařízeních internátní a náhradní péče – v dětských domovech, při ošetřování dlouhodobě nemocných dětí atd.

V čem se ovšem Bowlby zmýlil (jistě i pod vlivem freudismu, který prožíval právě v padesátých letech konjunkturu v psychologii a ovlivnil nejenom Bowlbyho, ale i sociologické vidění rodiny, např. u Parsonse), bylo jeho přesvědčení, že škody způsobené deprivací v dětství jsou doživotně zcela nenapravitelné a citová deprivace má stejně devastující vliv na *všechny* děti. Četné studie už od počátku šedesátých let ukazují, že deprivace v raném dětství může být více či méně kompenzována v dalším vývoji (přehled např. v **Clarke a Clarke** [1976]), a ukazují také, že existuje patrně něco jako vrozená *míra frustrační tolerance*, jež variuje v překvapivě velkém rozsahu: právě díky ní se každé dítě vyrovnává s deprivací v dětství trochu jinak.²⁶

²⁶ Je tu na místě uvést příměr z jedné studie o následcích rozvodu rodičů na malé dítě. Některé děti připomínají panenku ze skla a deprivace způsobená rozvodem pro ně znamená něco jako ránu kladívkem: psychicky se roztříští. Jiné jsou jako ce-

Debata o fenoménu zaměstnaných a samými sebou zaneprázdněných rodičů a o citově deprivovaném dítěti (nejprve jen matky, ale nejméně od poloviny osmdesátých let je už i otec nepřehlédnutelný) však kyvadlově mění těžiště. Názor, že zvýšená orientace žen na zaměstnání a soustředění obou rodičů na sebe sama, na své problémy a na své „vyžití“ je sociálním a psychickým pozadím anomických projevů spojených častěji s dospíváním v soudobých společnostech (drogová závislost, zločinecké party...), v poslední době opět nabývá na váze: to, že jakýsi malý podíl dětí snese bez újmy jakkoli špatné zacházení, neznamená ještě, že by citová deprivace dítěti prospívala, ba ani to, že ho ve zdrcující většině případů nepoškozuje. (Z našich autorů ukazují tímto směrem zejména **Koukolík a Drtilová [1996]** a **Příhoda [1992]**).

7.1.2. Dvoukariérové rodiny: pionýři egalitárního modelu

Dítě se v Bowlbyho tezi (a zejména v její simplifikaci) stalo rukojmím, kterým byla matka zadržována v domácnosti pod hrozbou, že by zdravý rozvoj dítěte byl jejím zaměstnáním trvale poškozen. Bowlby byl těžkou vědeckou municí pro konzervativní postoj. Důraz na to, co snad ani nemusí být vědecky dokazováno, totiž že dítě potřebuje matku, se stal legitimací názoru, že žena patří do kuchyně: tam a kolem dětí je její místo, ve veřejném prostoru je méněcenná.

Celý sociální kontext však už činil vyhraněně konzervativní postoj neudržitelným a postoj neokonzervativní byl obhajitelný jen potud, pokud připouštěl, že potřeba nerozptylované péče o dítě je časově omezená a že matka může od určitého věku dítěte k němu dál rozvíjet vřelý, intimní a nepřerušovaný vztah, i když se mu nevěnuje 24 hodin denně. Pro rostoucí dítě naopak přináší matka, která s ním není uzavřena mezi čtyři stěny, ze světa svého zaměstnání více podnětů, než by mu jinak mohla dát, jak dokládala od osmdesátých let narůstající řada studií. Systematická dekonstrukce konceptu, jenž ztotožňuje ženství s mateřstvím, a kritika názoru, že *přirozenost velí každé ženě stát se matkou a mateřství vyžaduje nerozptylovanou pozornost k potřebám dítěte až do jeho dospělosti*, jako účelové ideologie, na níž je postave-

luidová panenka: úder způsobí promáčklinu, která se už nikdy úplně nevyrovná, ale žijí s ní dál a celistvost si zachovávají. A jsou také děti, které jakoby byly z oce-
le: cinkne to, kladívko odskočí a na nich nenajdeme po úderu nejmenší stopu.

na mužská dominace a vykořisťování žen muži, se pak stala vůdčí ideou feminismu od počátku sedmdesátých let.

Ve vědeckém diskurzu sehrála významnou roli zejména práce **E. Badinterové** *Láska navíc – historie lásky mateřské v 17. až 19. století* (L'amour en plus: Histoire de l'amour maternel 17-19s. [1980], slovensky [1998]), jež, polemizující s instinktivistickým stanoviskem, na proměnách mateřství ve francouzské společnosti v průběhu tří století dokládala, že mateřská láska je sociální konstrukt: v průběhu času nejen že mění svou podobu a význam, ale může i úplně chybět. Není pravda, že by byla dána ženám přírodou nezrušitelně do vínku; pokud není sociálně podporována, atrofuje.

Na druhé straně je dnes už ovšem vidět, že intelektuálkám, které stály v té době v první linii konfrontace s mateřstvím jako ženským údělem, se nepodařilo, pokud se o to pokoušely, přesvědčit ženy, že jejich osvobození spočívá v osvobození se od mateřství, ani o tom, že mateřství je pro všechny ženy bez obtíží slučitelné s placeným zaměstnáním, neřku-li s kariérou. Některé páry to však, bez ohledu na všechny obtíže, dokázaly.

Pro sociologii, která jako věda přenechává jiným proklamaci toho, co by mělo být, soustřeďující se na poznání toho, co skutečně je, byla otázka kompatibility náročného povolání a mateřství podnětem k sérii studií *dvoukariérové rodiny*. Téma výborně otevřeli **Rhona a Robert Rappoportovi** knížkou *Dvoukariérové rodiny* (Dual Career Families [1971]). Jejich studie je i metodologicky inovativní: v době ještě stále převládající statistické metody založili svou práci na dvanácti hloubkových rozhovorech s manželskými páry, v nichž se muž i žena úspěšně věnují výkonu povolání, pro které se předpokládá vysokoškolské vzdělání a u něhož je obvyklý kariérový postup, jenž ovšem vyžaduje dlouholeté a nepřerušované soustředění se na profesionální výkon, a zároveň úspěšně vychovávají alespoň jedno dítě.

Studie naznačila, kolik je pravdy na aforismu Jerzyho Lece, totiž že *„Mezi člověkem a člověkem je větší rozdíl než mezi člověkem a opicí“*. Mimořádná inteligence, houževnatost a výkonnost, jež daly zkoumaným ženám a mužům vyniknout v profesi, byly jim také oporou při organizování jejich rodiny a zvládnání péče o děti. Větší hmotné zdroje, které úspěch ve výkonové společnosti s sebou přináší, jim pomohly podstatnou část břemene přesunout na placené služby, ale rozhodující bylo to, co bychom dnes nazvali perfektní logistika, totiž schopnost zorganizovat chod domácnosti a výkon profese tak, aby se vzájemně nevyklučovaly.

Studie Rappoportových byla založena na „měkké“ technice rozhovorů s malou, nereprezentativní skupinkou respondentů nikoli náhodou: početně relevantní skupina dvoukariérových rodin, z níž by mohl být vybírán reprezentativní vzorek, v anglické společnosti v té době prostě nebyla, a studie ukázala, proč tomu kdy bude těžko jinak. Dvoukariérová rodina je úspěch založený na schopnostech páru, které nejsou v populaci zcela běžné. Poznání mechanismů jejího fungování vyznělo optimisticky, mělo však pro spor o kompatibilitě zaměstnání a kariéry jen omezenou hodnotu; jak v následné debatě někdo poznamenal, *společnost nelze stavět na normách pro génie*.

Řešení ovšem nenabízely ani rodiny, v nichž byla identifikována diametrálně odlišná strategie, totiž *dvouosobní kariéra* (dual-person career): dobře fungující pár řeší inkompatibilitu úspěchu v práci a při výchově dětí tak, že se oba rozhodnou založit svůj sociální vzestup na spolupráci v podpoře kariéry jednoho z nich. I ten druhý v páru pak investuje své mobilizovatelné zdroje do podpory jediné kariéry v rodině. Zajisté, ve zdrcujícím podílu nositelem kariéry bývá muž, ale nemusí tomu tak být vždycky – britská premiérka Margaret Thatcherová například byla argumentem pro existenci opačného uspořádání. Pokud solidarita v páru nezkolabuje, výnos ze společné strategie požívají oba, a mají-li větší osobnostní zdroje, ani ten, kdo obětoval kariéru, nemusel nutně obětovat i své profesionální ambice – jen je kladl vždycky až na druhé místo. Slabina této strategie ovšem spočívá v tom, že čím je úspěšnější, tím větší je pokušení pro nositele dvouosobní kariéry solidaritu zradit; už v jejím mechanismu je založen prvek sebepopření, ač u mimořádně kvalitních osobností překonatelný – ale to jsme opět u toho, že společnost nelze budovat na normách pro génie, ani pro génie emotivní (i když prostá slušnost zas nemusí být něco tak mimořádného).

Pozornost se proto přesunula na rodiny, kterých ve společnosti také nejdynamičtěji přibývalo, totiž na *dvoupříjmové rodiny* (dual-earner family). Tím se také znovu rozšířilo pole pozornosti od intelektuálů k párům, kde oba vykonávají nekariérové povolání. Všeobecný vzestup zaměstnanosti žen transformoval postupně i na Západě stále větší podíl rodin do tohoto typu: zaměstnání obou partnerů je v rodině zdrojem příjmu a garancí životní úrovně, není ale nutně pro oba primárním zdrojem osobní identity.²⁷

²⁷ Já sám mám silné podezření, že dojem o klíčovém významu úspěchu v práci pro stabilitu ega a osobní identitu vytváří poměrně okrajová skupina intelektuálů, kte-

K problematice symetrických aspirací profesionálních i rodičovských pro oba partnery v páru máme i českou monografii *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů* (Možný [1983]). Je opřena o srovnávací studii dvoupříjmových domácností vysokoškolsky vzdělaných manželů (250 rodin) s dvoupříjmovými domácnostmi kvalifikovaných dělníků (100 rodin), a o data mikrocensů, jež umožnila analýzu příjmů, jejich věkového rozložení a vývoje vzájemných poměrů mezi příjmy mužskými a ženskými. Autor si klade otázku, nakolik se podařilo uskutečnit projekt dvoukariérové rodiny, sdílející egalitárně i péči o děti, v kohortě vysokoškoláků, která zakládala manželství a rodinu s tímto projektem v padesátých letech a v době studie na počátku let osmdesátých přecházela k fázi prázdného hnízda, neb už jejich děti zakládaly rodiny.

Monografie ukazuje, že projekt egalitární dvoukariérové rodiny byl jen částečně úspěšný. Kritickým místem v kariéře byl okamžik, nazvaný tu *dilema jedináčka*. První dítě se totiž pro rodiče ukázalo jako překvapivě energeticky náročné a stěží smířitelné s dvěma kariérami v manželském páru; rozhodnutí pro druhé dítě znamenalo pak už vesměs, že jeden z rodičů se musí kariéry vzdát, anebo ji alespoň nadlouho odložit. Činily tak vesměs ženy; nešly však tak daleko, aby dopustily svou deprofesionalisaci: udržely si dosaženou úroveň v profesi minimalizací doby mateřské dovolené (s podporou jeslí anebo babyček) a další kariéru si ponechávaly jako latentní možnost, která se aktualizovala, pokud se rozvedly. V dynamice páru zlepšoval samozřejmě tento latentní zdroj jejich vyjednávací a mocenskou pozici a znamenal podstatný krok k ideálu rovnosti muže a ženy – rozdíl byl zřetelně vidět při srovnání se ženami v dělnických rodinách. Rovnosti profesních šancí však nebylo ani zdaleka dosaženo.

Muži s vysokoškolskou kvalifikací vesměs kompenzovali tuto zdrženlivost svých stejně kvalifikovaných žen zvýšeným úsilím v profesi. Srovnání dynamiky jejich příjmu s vysokoškoláky, kteří si vzali ženu bez latentní možnosti vlastní kariéry (tedy bez vysokoškolského vzdělání, které v té době jediné otevíralo cestu ke kariérovému zaměstnání), ukázalo, že u těchto mužů po dosažení určité úrovně příjem

ří na sebe strhli v tvrdé konkurenci pozornost právě proto, že se se svou profesí sociálního vědce dokonale identifikovali; zobecňující svoje vidění světa, konstruují však falešnou reprezentaci skutečnosti, kterou pak asertivně prosazují i působením v hromadných sdělovacích prostředcích.

(jako indikátor kariéry) stagnoval jakoby v sebeuspokojení s dosaženým, kdežto u mužů se ženou, která mohla potenciálně v kariéře pokračovat, měl až do konce profesionální dráhy strmou dynamiku.

Zajímavé tu ale bylo jisté zdržení ve střední fázi, kdy byly v rodině malé děti: ukazovalo na větší solidaritu v statusově rovném páru než v páru s dominujícím statem muže. Byl tu však identifikován jev, nazvaný „případ ztracené legitimace“. Zdržení v kariéře a pak kompenzující nadstandardní výkon muže byl zároveň individuálně očekáván – a sociálně delegitimován. Výzkum zjistil, že na jedné straně „...pro mužovo sociální sebevědomí je snadnější vyrovnat se se skutečností, že má ženu úspěšnou v povolání a nijak znamenitou hospodyni, než pro ženino, že její muž sice zvládne vynikajícím domácnost včetně kuchyňských prací, ale je zjevně neúspěšný v povolání“ [Možný, 1983:23], neboť i kvalifikovaná žena opírá dále svou identitu také o založení páru s úspěšným mužem. Její percepce situace spočívá na tom, že „...vědomí, že jsem ‚dobrá žena‘, se opírá stejně tak o to, že si mne cení můj muž, jako o to, jak já si cením vlastního muže. To, jak si on cení mne, má pro mne větší anebo menší hodnotu podle toho, jak vysoce je on hodnocen ostatními; vysoký status oceňovatele zvyšuje hodnotu jeho ocenění“ [Možný, 1983:105-106]. Na druhé straně se muž musel smířit s tím, že pokud se v péči o děti solidarizuje s manželkou, „nemůže od sebe v práci tolik očekávat. A nejen to; nesmí ani očekávat, že jeho žena bude od něho tolik očekávat. Jinak totiž každý výsledek je špatný: bude-li to jeho žena činit, vystaví ho pocitu frustrace a nedostatečnosti, protože zklame její očekávání. Nebude-li to však činit, zklame jeho očekávání, protože nenaplní jeho očekávání jejího očekávání“ [Možný, 1983:106-107].

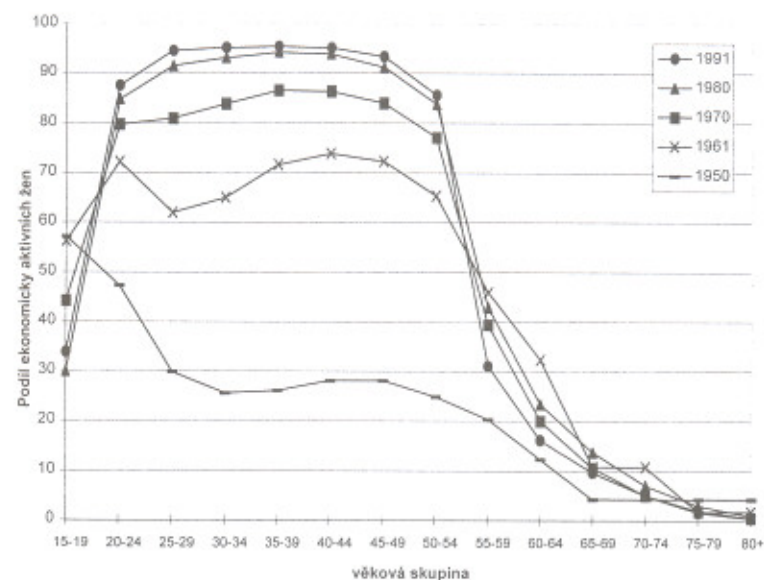
Práce přináší i výsledky testu ideálu a vzájemné percepce maskulinity a feminity, který byl standardizován a je u nás stále používán v manželském poradenství (Možný [1981]).

7.1.3. Léta osmdesátá: praktické vítězství neokonzervativního postoje

Český vývoj tedy nepotvrdil hypotézu realizovatelnosti dvoukariérové rodiny, respektive univerzální aplikovatelnost modelu dvou kariér a dvou či více dětí v rodině, a neposkytl příliš povzbudivý materiál ani pro úspěch projektu radikálního zrušení nepodobnosti mužské

a ženské role. K univerzalitě se ovšem vyvinul model dvoupříjmové rodiny. Období péče o malé dítě překlenovala mateřská dovolená, která se u nás z původních čtyř měsíců na konci padesátých let postupně rozšiřovala až na dnešní čtyři roky.²⁸

Graf 7.1.
RŮST ZAMĚSTNANOSTI ŽEN V ČESKÉ REPUBLICE
PODÍL EKONOMICKY AKTIVNÍCH PODLE VĚKU 1950 AŽ 1991

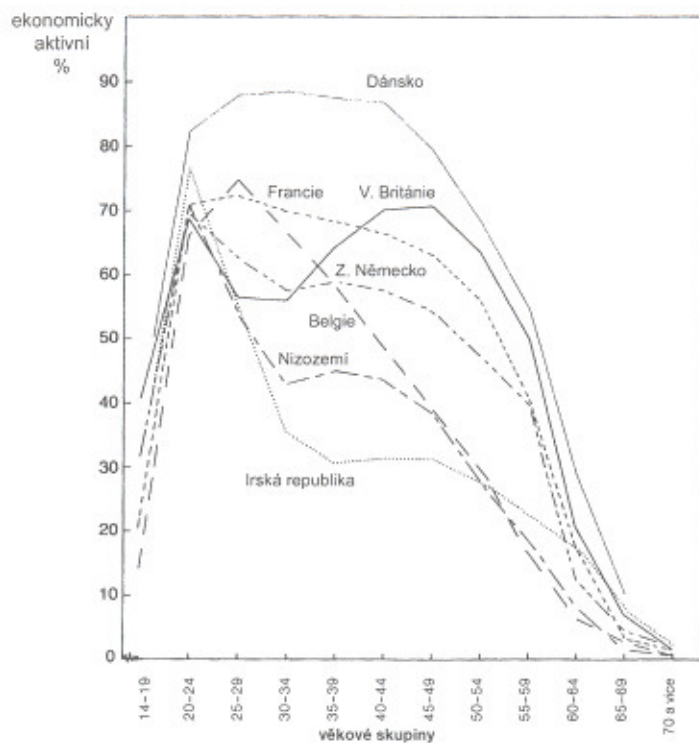
PRAMENY: Census 1950 až 1990

Stav společenského vývoje v západních společnostech v osmdesátých letech vidíme na grafu. Graf 7.2. ukazuje, že zastánci teze o plné slučitelnosti mateřství se zaměstnaností, ač polemizovali především s neokonzervativními postoji, dosáhli v takových státech, jako je Velká Británie, Německo či Holandsko, spíše přesunu od konzervativní

²⁸ Graf ženského zaměstnání bez propadu v letech mateřství tu trochu klame: protože ženy na mateřské dovolené zůstávají v pracovním poměru, ač na dobu raného mateřství do zaměstnání nechodí, jejich třířizová strategie se jeví na grafu jako strategie zaměstnání mateřstvím nepřerušovaného.

Graf 7.2.

PODÍL EKONOMICKY AKTIVNÍCH ŽEN PODLE VĚKU
VE VYBRANÝCH EVROPSKÝCH ZEMÍCH V ROCE 1983

PRAMEN: EC Labor Force Survey 1983. Cit dle Goldthorpe [1987:142]

ho modelu k modelu neokonzervativnímu než k modelu egalitárnímu. Třífázový model v osmdesátých letech v západních společnostech převládal. Zaměstnání žen, a to i žen-matek, se stalo samozřejmostí, zaměstnanost žen však měla dva vrcholy, před mateřstvím a po mateřství: s malými dětmi zůstávaly matky většinou doma, od větších už se nebály jít do zaměstnání.²⁹

²⁹ Vývojová tendence i asynchronie postupu je z grafů jasně viditelná. Při jejich čtení si však musíme být vědomi toho, že tyto grafy zároveň zakrývají dvě závažné sku-

Nezůstávaly s nimi ale doma vesměs tak dlouho, jak bylo obvyklé v minulé generaci, a stále více matek i velmi malých dětí nacházelo způsob, jak smířit mateřství se zaměstnaností: původně v rodinných postojích velice konzervativní Spojené státy jsou toho příkladem (srv. Tab. 7.1.).

Tabulka. 7.1.

PODÍL ZAMĚSTNANÝCH MATEK PŘEDŠKOLNÍCH DĚTÍ
PODLE VĚKU DÍTĚTE V USA V LETECH 1970 A 1984

Věk nejmladšího dítěte	1970	1984
1 rok a méně	24,0 %	46,8 %
2 roky	30,5	53,5
3 roky	34,5	57,6
4 roky	39,4	59,2
5 let	36,9	57,0

PRAMEN: Scanzoni a Scanzoni [1988:282]

tečnosti. Pod termínem „ekonomicky aktivní“ jsou ve všech zemích evidovány všechny ženy, které jsou v zaměstnaneckém poměru, bez ohledu na to, zda pracují v plném úvazku anebo v částečném; v různých společnostech však vždycky byl i různý poměr žen zaměstnaných na plný a na částečný úvazek. Všeobecně lze říci, že grafy nadhodnocují vývoj k plné zaměstnanosti žen, protože tam, kde je více žen zaměstnaných, je jich i větší podíl zaměstnán na plný úvazek (neplatí to však univerzálně). Nadhodnocení míry zaměstnanosti žen ženami zaměstnanými i jen na malou část úvazku je nepoměrně větší ve vybraných západoevropských zemích na Grafu 7.1. než u nás v roce 1983 (Graf 7.2.). Ve starém režimu byla u nás práce na poloviční úvazek nevýhodná: i ti, kdo byli zaměstnáni na plný úvazek, často totiž opravdu pracovali sotva polovinu pracovní doby, a na rozdíl od těch, co byli na poloviční úvazek zaměstnáni, brali plný plat. Socialistické plánování také nejasný status napůl zaměstnaného člověka špatně zvládalo a tlačilo na postoj *bud' celý úvazek, nebo nic*.

Druhým faktorem, zkrslujícím obraz o vývoji zejména u nás, je skutečnost, že ženy na mateřské dovolené zůstávaly po dobu vymezenou zákonem v pracovním poměru, ač pečovaly doma o dítě. Jak se tedy mateřská dovolená prodlužovala z pouhých 4 měsíců na celé tři roky, vyplňoval se pokles způsobený odchodem mladých matek ze zaměstnání také tím, že matky sice s dítětem zůstávaly doma, ale děle a děle byly registrovány jako zaměstnané. V západních společnostech zůstávala krátká mateřská dovolená vesměs dlouho do konce osmdesátých let (s výjimkou Dánska, jak je také na grafu vidět), protože se předpokládalo, že žena se bude vracet do zaměstnání spíše postupně přes zkrácený pracovní úvazek.

Stále více žen totiž považovalo svou kvalifikaci za zdroj, který by nebylo moudré promarnit: dbaly na to, aby mateřská dovolená nezpůsobila jejich dequalifikaci. Ztotožnily se spíše s těmi kritiky Bowlbyho, kteří kladli důraz na to, že mateřská péče je důležitá, ale od určitého věku dítěte se nevyklučuje se zaměstnáním, udrží-li si matka k dítěti vřelý vztah: zůstávaly tedy s dítětem doma, ale poměrně brzy obnovovaly svůj zaměstnanecký poměr, často postupným rozšiřováním zkráceného úvazku.

Trvale otevřenou otázkou ale zůstávalo, na jak dlouho musí zůstat matka s dítětem doma, aby je to nepoškodilo, a od jakého věku je nahraditelná někým jiným. Všeobecně se mělo za to, že postačí přerušit zaměstnání po dobu, než pro dítě začnou být důležité sociální kontakty s vrstevníky, které institucionálně zajišťuje školka, respektive škola. Výzkumy dokládaly, že „pokud má matka své zaměstnání ráda, dítě vidí její zaměstnání jako součást normálního životního stylu rodiny“. Zaměstnání matky a pobyt ve školce anebo s „paní k dítěti“ jeho vývoj ani nestimuluje, ale ani neretarduje, a na sociální rozvoj má dobré předškolní zařízení pozitivní vliv; mimo jiné rozvíjí méně rigidní pochopení mužské a ženské role. U dětí ve školním věku, které mají zaměstnány oba rodiče a musejí se do jejich návratu starat samy o sebe (v angličtině *self-care children*, u nás už od padesátých let známé sídlištní „dětí s klíčem na krku“), pak nezjistil výzkum „žádné signifikantní rozdíly v sociálním a psychologickém fungování“ ve srovnání s dětmi, na které doma někdo čeká.³⁰

Ovšem i kratší doba věnovaná výlučně dítěti, je-li opakována vícenásobným mateřstvím, sumuje se v dobu dlouhou. Zkrácení absence v práci možno dosáhnout také tím, že má matka dětí méně, a zdá se, že u náročnějších povolání, kde se tiž obnovuje kvalifikovaná pracovní zdatnost, je možno dosáhnout potřebně krátkého přerušení jen kombinací obou postupů.

³⁰ Obávám se, že ještě na počátku šedesátých let byl takový výsledek, u nás tehdy legitimní, v USA nepublikovatelný; Hoffman (1983, cit. dle Scanzoni & Scanzoni [1988: 283]) o výzkumech v USA z té doby napsal, že „pracující matka v nich byla něco jako sám ďábel“ a výsledky výzkumů o jejím vlivu na dítě tomu odpovídaly.

7.1.4. Léta devadesátá: diferenciacie rodinných modelů a modifikace životního cyklu

Je jen přirozené, že jak rostl počet kvalifikovaných žen a jak se zrychloval cyklus obměny technologií a neobnovované dovednosti rychleji a rychleji zastarávaly, neokonzervativní stanovisko ztrácelo své stoupence a prosazoval se postoj, který jsme označili jako egalitární. Změna postojů procházela vývojem ve stupních od konzervativního přes neokonzervativní k egalitárnímu, neprobíhala však ve všech společnostech našeho kulturního okruhu souběžně a neprobíhala stejně ani v různých společenských vrstvách téže společnosti; nedá se ani říci, že nakonec egalitární model zvítězil jako přirozené vyústění vývoje.

Pro další vývoj je charakteristické, že hledání kompatibility mateřství a zaměstnání vedlo k diferenciaci životních drah. Kulturní tlak na jeden, určitý a všeobecně závazný model rodiny zeslábl. Hledala se různá řešení a různí lidé se různě rozhodovali podle svých přirozených preferencí, a protože k založení rodiny jsou zapotřebí dva, součástí výběrového párování se stále více stávalo vyjednávání o modelu rodiny, ke kterému pár směřuje.

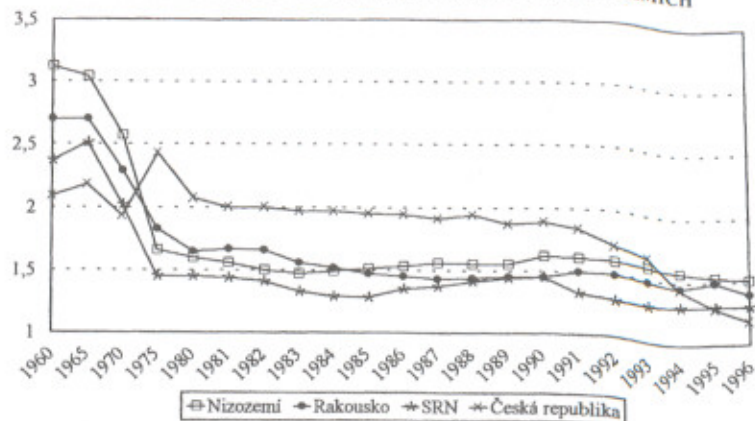
Ženy, kterým na jejich povolání a nepřerušené kariéře opravdu záleželo, se stále častěji rozhodovaly pro bezdětnost. Tlak na zvyšování produktivity a stoupající soutěživost v globalizující se ekonomice spíše zužoval prostor pro pohodlnou kombinaci mateřství se zaměstnáním. Prakticky ve všech společnostech našeho kulturního kruhu došlo k výraznému poklesu porodnosti, vesměs pod míru prosté reprodukce, která předpokládá aspoň dvoudětnou rodinu jako kulturně žádoucí rodinný model: průměrná porodnost se pak udrží na nezbytných 2,1 narozených dětí na jednu ženu. Graf 7.3. ukazuje, že tento model od počátku osmdesátých let v Evropě nefunguje.

Ke snížení počtu dětí nedošlo však prostou změnou univerzální tendence od dvoudětného modelu k orientaci na rodinu jednodětnou, jak by napovídalo mechanické čtení průměrných hodnot. Pokles je sumovaným výsledkem hledání, zkoušení různých modelů a diferenciacie strategií mladých párů.

Značná část poklesu je vysvětlitelná vzestupem podílu celoživotně bezdětných žen. V řadě zemí je doložitelné, že spíše přibýlo párů, které se rozhodly pro celoživotní bezdětnost (pro Německo vycházejí odhady chování nejmladší kohorty nad 25 % celoživotně bezdětných párů), než že by více z těch, co se pro rodičovství rozhodly, měly jen jed-

Graf 7.3.

ÚHRNNÁ PLODNOST VE VYBRANÝCH EVROPSKÝCH ZEMÍCH

PRAMEN: Zpráva [1998]

no dítě. Prosazuje se názor, který formulovala už na konci sedmdesátých let například Mia Kellmer Pringleová, když píše:

„Ženy by se měly vymknout z dvojitého tlaku provdat se a mít děti a zároveň cítit, že ‚promarňují své vzdělání‘ či se jinak ‚nerealizují‘, když se věnují celodenní péči o dítě. V minulosti byla rodina ženským údělem, dnes může být její volbou. Jenom ty, které chtějí věnovat několik let svého života tomuto poslání, by o něm měly vážně uvažovat; pokud se pro ně rozhodnou, mělo by se jim dostat uznání za to, že se ujaly jednoho z nejvýznamnějších úkolů pro budoucnost své společnosti“ (Pringle 1978, cit. dle [J. E. Goldthorpe, 1987:53]).

Politickým vyjádřením vůle k podpoře takové volby byla diskuse o „mateřském platu“, která proběhla v evropských státech na počátku osmdesátých let jako součást diskuse o dalším vývoji sociální solidarity, institucionalizované ve welfare state: feminismus jako politické hnutí vnesl do veřejné debaty návrh, aby ženy, které se rozhodnou pro mateřství, pobíraly ze sociálního systému „mateřský plat“ po celou dobu, co se z vlastního rozhodnutí starají o rodinu. Měl být tak velký, aby z něho mohla matka, rozhodne-li se vrátit se ke své profesi dřív, než její nejmladší dítě dosáhne určitého věku, platit hospodyně a chůvu, která ji v rodině zastoupí. Logika tohoto návrhu vycházela z toho, že

je třeba kompenzovat neplacenou domácí práci, diskriminovanou ekonomicky proti placené práci v zaměstnání.

Uvažovalo se i o jiném způsobu zastoupení matky v domácnosti někým jiným. Že by ten někdo jiný mohl být i otec, to je idea, která se vynořila ve Švédsku: v řadě průmyslově vyspělých společností zni do dnes excentricky, ve Skandinávii byla institucionálně podporována už od sedmdesátých let. Umožňuje rozložit péči o dítě na oba rodiče. Otec může převzít – dříve než by se konzervativnímu oku zdálo – i hlavní část péče o dítě a uvolnit matce možnost návratu do zaměstnání. Skandinávský model tedy kladl důraz na to, aby mateřské dávky byly nahrazeny dávkami rodičovskými, které může pobírat i otec, a byly tak vysoké, aby kompenzovaly alespoň minimální mzdu. Diskutovalo se i o návrhu (který se na rozdíl od rodičovských dávek nepodařilo legislativně zakotvit), aby stejně jako péči o dítě bylo možno sdílet i místo v zaměstnání: komplementárně k tomu, že Svensonovi pobírají na své dítě rodičovský příspěvek a je na jejich rozhodnutí, zda s dítětem zůstává doma Olaf anebo Ursula, a mohou se i vystřídat, mělo by být i možno, pokud mají stejnou kvalifikaci, upravit zaměstnanecký poměr tak, aby – ač jde o jedno místo – zněl na manžele Svensonovy a aby bylo na nich, který z nich právě chodí do zaměstnání – mohou se i vystřídat; za výkon práce přebírají nedělitelnou odpovědnost, stejně jako rodiče za péči o dítě.

Jak ovšem začínal mít sociální stát i v těch nejbohatších zemích hloub a hloub do kapsy, naděje na institucionální řešení slábla: rostla také nezaměstnanost a zvětšoval se podíl lidí v důchodovém věku, takže ani při zvyšující se produktivitě nestačili ti, kdož zůstávali zaměstnaní, pokrýt náklady na přerozdělování.

Tlak na výkon v zaměstnání i rostoucí se konkurence v podnikání a v soutěži o úspěch v manažerské dráze vedly část rodin k opětovnému ocenění výhod konzervativního modelu, alespoň v jeho méně vyhraněné formě: ženy, které si berou muže usilující o kariéru, počítají s tím, že mu budou po řadu let jen vytvářet poklidné zázemí, a sebe-realizaci v pohodě najdou při výchově dětí.

Idea obětování všeho pro maximální úspěch, nejvyšší příjem a větší a větší konsum začala být od počátku devadesátých let stále častěji zpochybnována. Zajímavým podnětem byl návrh Felice N. Schwartzové v knize *Lámání tradice: ženy a práce, nová životní realita* (Breaking with Tradition: Women and Work, the New Facts of Life [1992]). Autorka požaduje, aby velké korporace (ale i menší podniky, jako práv-

nické firmy), kde v soutěži o kariéru platí „vítěz bere vše“ a pomalejší postup není možný, připravily pro své zaměstnance tak zvanou *mámi-nu cestu* (mummy track), která umožňuje pomalejší, respektive přerušovanou kariéru. Zvýšilo by to zastoupení žen alespoň na vyšších středních úrovních managementu. Na námitku, že je to zase staré znerovnoprávnění žen, autorka odpovídá, že jakmile by jednou taková možnost „zdrženlivější“ kariéry byla institucionalizována, sáhlo by po ní i nezanedbatelné procento mužů, kteří také nejsou všichni nadšení z permanentních hypervýkonů a supernasazení, které od nich dnes kariéra očekává. „*Nejde přece o to, že by ženy byly předurčeny k nějaké jiné roli, ale o to, že rodičovství je principiálně nemožné, když se oba, muž i žena, rozhodnou pro tradiční mužskou roli*“ shrnuje vzniklou diskusi Philis Moenová.

Praktickým výsledkem všech těchto sociálních tlaků bylo hledání rezerv v individuálních strategiích uspořádání životní dráhy. Ženy odkládaly narození prvního dítěte – průměrný věk prvorodičky se zvýšil oproti padesátým letům v průměru o pět let a v řadě společností překročil 27 let. Stále více žen si dovolilo mateřství až poté, co se pevně etablovaly v profesi a dosáhly plánovaného úspěchu (což mělo samozřejmě za následek nezamýšlené snížení porodnosti: mnohé z odkládaných dětí se už vůbec nenarodily). Vysoký příjem jim pak umožňuje platit si kvalitní pomoc při péči o dítě a domácnost. Méně rigidní dělení mužské a ženské role dovoluje rodině zakomponovat do reprodukční strategie i přerušení otcova zaměstnání na několik let pro péči o rodinu a matkám po kratší době vrátit se do zaměstnání... Menší zátěž při péči o odrostlejší děti (anebo jen jedno dítě) vede často i k použití tohoto období ke zvýšení kvalifikace, dostudování či dosažení vyššího stupně univerzitního vzdělání, i k využití volné kapacity při nedobrovolné ztrátě práce a nezaměstnanosti, ať už otce, anebo matky.

Všeobecně lze pozorovat, že rodinný cyklus ztratil svou stereotypnost a jednostrannost: celoživotní profesionální orientace muže a dilemata ženy, zda a na jak dlouho obětovat svou kvalifikaci potřebám dětí, se dekomponovalo v sadu strategických rozhodnutí, jež individualizují rodinný cyklus v dosud nebývalé míře. Nejvlivnější autoři teorií sociálního vývoje na konci dvacátého století považují právě tuto situaci, kdy se reflektovaný sebeprojekt (reflexive project of the self) jako základ životní politiky (life politics) plynule individuálně adaptuje na měnící se lokální a globální podmínky, za určující znak postmoderní situace. Více si o tom ale povíme až v deváté kapitole.

Osmá kapitola

ROZVOD A OPAKOVANÉ MANŽELSTVÍ

Různé společnosti, ba i různé společenské vrstvy se od sebe dosti podstatně liší ve vymezení toho, co všechno má či musí spolknout anebo snášet manželský partner, než může začít hledat formální řešení svých manželských problémů, a liší se také v tom, jaká jsou sociálně a právně přijatelná řešení už nepřijatelných situací.

Velká proměnlivost norem a vzorců chování je doložena i historicky, a velmi často také platí jiné normy pro muže a jiné pro ženy. Ve většině známých kultur je překročení normy u ženy přísněji postihováno, zejména pokud se týká nevěry.

Na počátku našich kulturních dějin *Starý zákon* sankcionoval v takovém případě i zrušení manželství ukamenováním ženy. Mírnějším řešením je prodej nebo postoupení ženy jinému muži či prostě její zapuzení. V některých kulturách může i žena zapudit muže, anebo ho opustit a vrátit se do svého klanu. O tom, že by se dal muž prodat, není žádný doklad.

Ve všech společnostech, které institucionalizaci vztahu mezi rodiči zajišťují sociální jednoznačnost otcovství, jsou ovšem podmínky zániku tohoto vztahu přísně vymezeny a rozchod páru je formalizován v platném právu, ať už zvykovém, anebo později psaném.

U nás je dnes jediným právním prostředkem zániku manželství za života manželů rozvod. Není ovšem ani dnes jediným způsobem konce manželského soužití žijícího páru. **Goode [1956]** uvádí jako další způsoby ukončení anebo dlouhodobého přerušení (dočasného ukončení):

- *opuštění rodiny jedním z partnerů;*
- *rodina vyprázdněná skořápky* („empty shell family“), tedy vznik situace, kdy pár spolu dále bydlí, ale neposkytuje si emocionální podporu, nekomunikuje a spolupracuje jen v nejnútnejší míře;
- *dlouhodobá absence jednoho z manželů* pro jeho uvěznění, dlouhodobý pobyt v cizině, v emigraci, v bojující armádě, v ilegalitě atd.;
- *zánik některé z hlavních funkcí manželství* pro fyzickou, emocionální anebo mentální patologii jednoho z partnerů.

Tento Goodeho výčet je snad možno doplnit o konec manželství přeměnou v tak zvané *rodičovské manželství*. To vzniká, udržuje-li pár s dětmi manželství a domácnost ve sdílené odpovědnosti za výchovu dětí, ač ostatní funkce manželství zanikly anebo byly kriticky oslabeny. Je to poměrně rozšířená varianta „empty shell family“.

Protože však pokud svazek není právně zrušen rozvodem, je překážkou nového sňatku, manželství fakticky zaniká jiným způsobem než rozvodem vesměs s kratší anebo delší prodlevou rozvodem končí – u mladších párů téměř bez výjimky.

Manželství ovšem může být také prohlášeno za neplatné (nulitní) od samého svého počátku. Je to dokonce jeden z nejstarších způsobů zániku manželství.

8.1. Historický vývoj právní úpravy zániku manželství

Všechny právní úpravy zániku manželství se pohybují mezi dvěma póly: na jedné straně stojí zákoníky, které jednou uzavřené manželství považují v principu za nezrušitelné („dokud pár smrt nerozdělí“), na druhé straně pak takové právní úpravy, které považují rozchod manželů za věc soukromé dohody mezi nimi, a vyžadují jen registraci zániku manželství. Mezi těmito krajnostmi se nachází celá řada legislativ, které považují manželství za zrušitelné, ale jen za určitých podmínek, které taxativně uvádějí. O tom, zda nastaly, rozhoduje soud, který jediný má právo existující manželství zrušit.

Kanonické právo katolické církve, jež u nás po staletí vytvářelo právní rámec manželství a rodinného chování, je orientováno na stabilitu a posvátnost manželského svazku. Je opřeno o chápání manželství jako svátosti, garantované transcendencí Boží vůle: *Co Bůh spojil, člověk nerozlučuj*. Rozvod v dnešním významu tohoto termínu (tedy takové rozloučení manželství, jež by umožnilo založit nový sňatek) nemohlo samozřejmě připustit. Principiální nerozlučitelnost manželství byla však v katolickém kanonickém právu změkčována i obcházena institucí *neplatnosti manželství* a institucí *rozvodu od stolu a lože*.

Neplatným mohlo být manželství prohlášeno z řady příčin. Za od počátku neplatné se dalo prohlásit především manželství (dosud) nekonsumované. Neplatným činily manželství i zjištěné překážky platnosti (*impedimenta dirimentia*): trvajících jiný svazek manželský, impo-

tence muže, příbuzenství v přímé linii prvního stupně, biskupské svěcení, zabití předešlého manžela a některé další, od nichž však mohl být vysloven dispens.

Po napominání duchovního pastýře, od roku 1869 i po intervenci soudu, a po prokázání překážky mohlo dojít u katolíků³¹ k *rozvodu od stolu a lože*. Takový rozvod legalisoval skutečnost, že manželé spolu přestali žít, implikoval opatření o výživném, zproštění od „manželských povinností“ (od povinnosti sexuálního styku) a povoloval oddělené bydliště. Manželský svazek však, v logice jeho nerozlučitelnosti, opřené o vůli Boží, i po rozvodu dále trval. Podstatné bylo, že – na rozdíl od rozvodu v současném rodinném právu – rozvod od stolu a lože předpokládal sexuální abstinenci rozvedených (i po rozvodu byla možná žaloba pro nevěru) a samozřejmě neotevíral ani možnost nového sňatku a založení nové rodiny.

Nový sňatek umožňovala pouze *rozluka*, jež měla právní důsledky obdobné dnešnímu rozvodu. Ta však byla povolována pouze zcela výjimečně, zpočátku jen papežem, později i biskupy. Katolická věrouka je v této věci v principu neměnná a pravověrný katolík nemůže ani po rozvodu uzavřít nový sňatek.

Nemožnost uzavřít nový sňatek a zejména nemožnost legalisovat rodičovství v novém svazku působilo však v dynamizující se společnosti průmyslové revoluce velké obtíže. Katolická církev a spolu s ní i některé vlády doufaly, že konzervativní rodinné zákonodárství postaví hráz mravnímu uvolnění a úpadku, spojenému s urbanizací a industrializací. Pro mnohé je tento postoj stále živý. Vývoj však nedával této naději za pravdu, konzervativní postoje církve k manželství naopak posilovaly sekularizaci. Počet rozvrácených manželství rostl a sociální neudržitelnost rozvodu bez možnosti uzavřít nový sňatek se stávala stále zřejmější.

³¹ Církev římsko-katolická byla ve starém Rakousku vyznáním panujícího rodu Habsburků a tedy i státním náboženstvím. Od tolerančního patentu (1781) a následujícího manželského patentu Josefa II. (16. ledna 1793) zde však získaly legitimitu i jiné církve s odlišným náboženským dogmatem manželství a byly povoleny smíšené sňatky. Na to muselo reagovat i rodinné právo regulující možnost rozvodu. Nejjednodušší měli rozluku Židé – mohla nastat z vůle mužovy pro cizoložství ženino, nebo se mohli manželé rozejít vzájemnou dohodou. To evangelíci nesměli, ale byla jim povolena rozluka ze zákonných důvodů, mezi nimiž byl i nepřekonatelný odpor. U katolíků bylo manželství zásadně nerozlučitelné [Klabouch, 1962:224].

Po první světové válce a vzniku Československa čekalo na rozluky už na 100 000 párů [Klabouch, 1962:226]. Přispěla k tomu samozřejmě i dlouhodobá absence mužů odvedených k vojsku, děti, které se v jejich nepřítomnosti jejich manželkám narodily a jejichž otcovství bylo připisováno jim, ač tomu bylo zjevně jinak, atd. Novela manželského zákona patřila tedy k legislativní agendě nového státu od samého jeho počátku. Už v květnu 1919 byl přijat zákon, který podstatně liberalizoval možnosti rozluky (a tím i opětovného manželství). Zahrnul mezi důvody pro rozluky i zlomyslné opuštění, zlé nakládání, zhýralý život a „vzájemný nepřekonatelný odpor“. Zejména poslední uvedený důvod otevíral soudu možnost vzít v úvahu subjektivní vůli zúčastněných, i když tíha nutnosti důkazu a obligatorní výrok soudu o vině rozluky značně ztěžovaly. Spory o to, zda je platná zákonná úprava příliš liberální anebo naopak příliš restriktivní se pak táhly celou první republikou.

V jistém smyslu jsou živé dodnes. Otázka, nakolik má být zákonem omezována vůle občanů ve věci na jedné straně tak intimní, na druhé straně ovšem pro společnost tak vitálně důležité, jako je zánik manželství, rodiny a domácnosti, patří k základním tématům moderny a ani s úvahami o jejím konci neztrácí aktuálnost.

Počátek tohoto velkého diskurzu musíme hledat v rozkladu tradičních společností, který započal před několika staletími. Radikálnímu tlaku na reformu rodinného práva a jeho autonomii od kanonického práva otevřely prostor už první buržoazní revoluce. Nemohly je nezařadit mezi své cíle, protože tuhá regulace sexuálního, rodinného a reprodukčního chování, spojená skrze regulaci dědických pravidel i s ekonomickým ovládnutím, patřila k sloupům tradičního panství. Mezi svobody, jež potřebovala pro svou existenci kapitalistická společnost, patřila nikoli na posledním místě nedotknutelnost osoby a svoboda smluvní. Bylo v logice nového řádu, že sňatek dvou svobodných lidí měl být zbaven transcendence: získával povahu občanské smlouvy.

První úspěšné pokusy o prolomení monopolu církve nacházíme tam, kde buržoazní revoluce uspěly nejdříve. Občanský sňatek byl uznáván od roku 1580, respektive 1656 v Holandsku a od roku 1653 v Anglii. Velká francouzská revoluce už dekrety Ústavodárného shromáždění ze 16. a 24. srpna 1790 nahradila kanonické právo rodinné právem civilním, v němž bylo manželství prohlášeno za civilní občanskou smlouvu. Muž zůstal hlavou rodiny, ale stát se vzdal zasahování do vnitřních věcí v manželství a postavení ženy se přiblížilo rovnoprávnosti. Dekre-

tem z 20. září 1790 pak bylo připuštěno zrušení manželství rozvodem ze zákonem vyjmenovaných důvodů. Podstatné bylo, že mezi nimi nacházíme vedle šilenství a odsouzení k trestu i špatné zacházení a opuštění domácnosti, a dokonce i souhlasnou dohodu obou stran, jež legitimovala ukončení manželství „pro různost povah“ [Klabouch 1962].

Toto radikální uvolnění pravidel manželského soužití a pojetí manželství jako občanské smlouvy, do níž nemá kdo co zasahovat kromě smluvně vyjádřené vůle zúčastněných stran, nemělo ovšem velkou naději na rozšíření v stále ještě polofeudální Evropě. I tam, kde bylo zavedeno, bylo – jak po revolucích přicházely restaurace – mnohokrát revokováno či ve větší nebo menší míře redukováno.

Náš současný právní řád je v regulaci zániku manželství daleko liberálnější, než byly a jsou normy katolického církevního práva. Nezná „rozvod od stolu a lože“, rozvedení muži i ženy mohou uzavírat nový sňatek (bez limitu počtu opakování), zákon připouští rozvod na návrh jedné strany, a dokonce i proti odporu strany druhé, v manželství nezná pojem „manželských povinností“ ve smyslu povinnosti sexuálního styku (žaloba pro znásilnění je možná i mezi manžely) a nevěra není sama o sobě právním důvodem k rozvodu.

Zůstává ale nadále restriktivní v tom smyslu, že klade překážky svobodné vůli jedné ze stran – anebo i obou stran – manželství ukončit. Konsensuální rozvod (platný např. v Kalifornii od roku 1971 a později i v některých dalších státech USA) není součástí našeho práva. Řízení o rozvodu je svěřeno výlučně soudu a ten má hájit zájem dětí – a zájem společnosti.

Předpokládá se, že existuje společenský zájem na manželství jako na svazku co nejtvrdejším. Soud tedy může přistoupit ke zrušení manželství jen „ve společensky odůvodněných případech“. Zákon stanoví, kdy je společensky odůvodněný případ zrušení manželství – jen jsou-li vztahy mezi manžely tak vážně rozvráceny, že manželství nemůže splnit svůj společenský účel. Společenským účelem je podle zákona *založení rodiny, vytváření zdravého rodinného prostředí, výchova dětí a vzájemná pomoc a podpora manželů*. Příčiny rozvratu mohou spočívat v chování manželů (nevěra, opuštění, násilné chování atp.), ale mohou mít i objektivní povahu (choroba jednoho z manželů, neplodnost, impotence anebo frigidita...). Vina na rozvodu se nezjišťuje, ale soud může vyjádřit stanovisko – bez přímých právních následků. Jiný soud pak rozhoduje o svěření dětí do výchovy a může přihlídnout k tomuto stanovisku.

8.2. Vývoj rozvodovosti u nás a v mezinárodním srovnání

Mladí lidé si dnes hledají partnera s vědomím, že rozvodovost u nás je nebývale vysoká. S podobným vědomím ovšem dospívali i jejich rodiče – a rodiče jejich rodičů, a tak bychom mohli jít ještě o několik generací zpět. Abychom porozuměli fenoménu rozvodovosti, musíme nejdříve získat obraz o objektivním rozsahu tohoto způsobu zániku manželství a rodiny a zařadit ho do historického a mezinárodního kontextu.

Pravděpodobnost zániku manželství rozvodem u nás opravdu stoupá od počátku spolehlivější statistické evidence dodnes a tento trend má v celku exponenciální charakter: přes kolísání způsobená společenskými zlomy i změnou zákonů a praxe jejich aplikace, rozvodů u nás stále přibývá a tempo růstu se zvyšuje. Teprve vývoj v posledních letech naznačuje, že se vývoj po průběhu ve známé demografické S křivce znovu ustaluje, ale na nové, vysoké hladině.³²

Česká populace ve svém rozvodovém chování sleduje zhruba vzorec chování typické pro celou Evropu a v širším slova smyslu pro celou západní civilizaci, jak ukazuje následující graf.

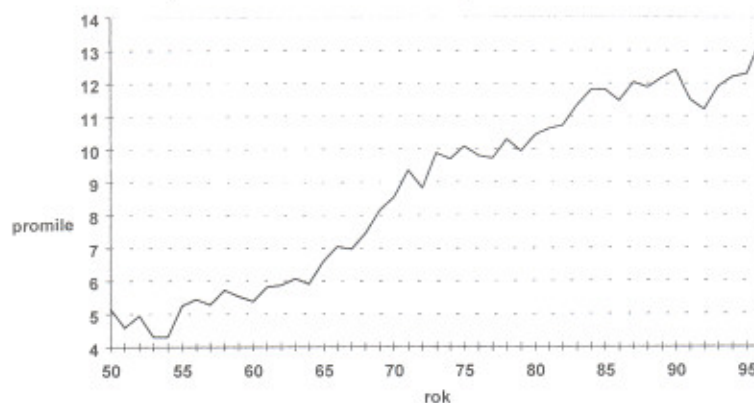
Skutečnost skrytá za těmito grafy není ovšem tak prostá, jak by se na první pohled zdálo. Při čtení jejich sdělení o dlouhodobém a nakonec dramatickém růstu rozvodovosti v naší civilizaci musíme mít na paměti zejména dvě skutečnosti:

1. **Pravděpodobnost, zda manželství skončí rozvodem, je podstatně ovlivněna dobou, jež v průměru uplyne, než manželství skončí jiným možným způsobem, jmenovitě úmrtím jednoho z manželů.** Lidé v tradiční společnosti se mohli méně rozvádět už proto, že při panující vysoké úmrtnosti bylo už po relativně krátké době více manželství ukončeno smrtí.

³² Demografie používá pro měření rozvodovosti řadu indikátorů, z nichž nejvýznamnější jsou tři základní ukazatele: *hrubá míra rozvodovosti* (rozvody na 1 000 obyvatel), *čistá míra rozvodovosti* (rozvody na 1 000 vdaných žen nebo na počet existujících manželství) a *pravděpodobnost rozvodu* u uzavřeného manželství. Tato poslední míra, která umožňuje sledovat míru rozvodovosti v kohortním pohledu, je samozřejmě nejpřesnější, ale pro obtíže s jejím výpočtem nejméně často publikovaná, zatímco nejdostupnější je nejméně přesný ukazatel hrubé míry rozvodovosti.

Graf 8.1.

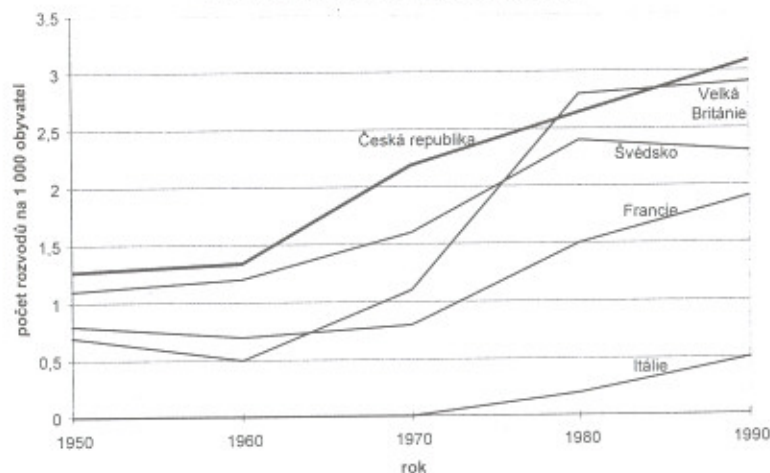
MÍRA ROZVODOVOSTI MANŽELSTVÍ V ČR (1950-1996)
(počet rozvodů na 1 000 existujících manželství)

PRAMEN: Demografická [1998]

Graf 8.2.

POČET ROZVODŮ NA 1 000 OBYVATEL
VE VYBRANÝCH ZEMÍCH (1950-1990)

PRAMEN: Kučera [1994:176]

2. Aby bylo možno manželství rozvést, je zapotřebí je nejdříve uzavřít. Ve společnostech, kde zůstává vysoký podíl celoživotně svobodných (a trvale ovdovělých), žije méně lidí v manželství a i rozvodovost je přirozeně menší.

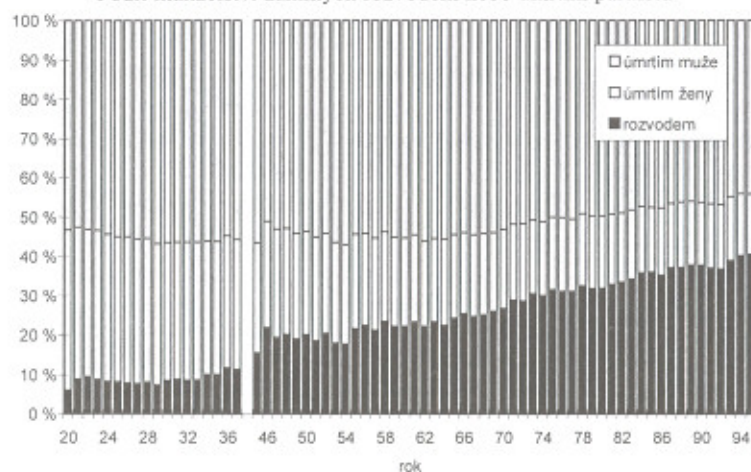
Jsou to reality tak samozřejmé, že bývají často přehlíženy. Na vliv první z nich poukázal anglický historik **Lawrence Stone**. Pro sedmnácté století, kdy rozvod byl v Anglii zcela výjimečný, vypočetl průměrnou délku trvání manželství (než je ukončila smrt jedno z manželů) v chudých vrstvách na sedmnáct až osmnáct let, se vzestupem v osmnáctém století na 22 let. Kdežto manželství uzavřená v Anglii v sedmdesátých letech dvacátého století, kdy už každé třetí manželství končilo rozvodem (jako u nás dnes), trvalo v průměru 31 let. I při vysoké rozvodovosti „*má tedy dnes pár pravděpodobně před sebou delší dobu soužití, než ji měl pár, který uzavíral sňatek v době dávno před rozvodovou revolucí*“... Vypadá to, jako kdyby moderní instituce rozvodu nebyla ničím než funkcionální náhražkou smrti“ [Stone 1977].

Pohybujeme se ovšem v oblasti průměrů a ty orientují jen velice zhruba. Zatímco křivka rozložení doby trvání manželství ukončených úmrtím jednoho z partnerů je silně nakloněna ke svému konci, křivka

Graf 8.3.

BILANCE MANŽELSTVÍ V ČR (1920-1995)

Podíl manželství zaniklých rozvodem nebo úmrtím partnera

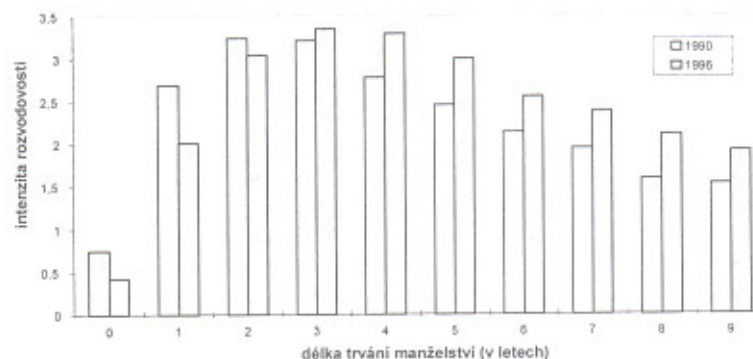
PRAMEN: Demografická [1998]

Graf 8.4.

ROZVODOVOST PODLE DÉLKY TRVÁNÍ MANŽELSTVÍ V ČR

– LÉTA 1990 A 1996

(počet rozvodů na 100 výchozích sňatků)

PRAMEN: Pavlík et al. [1998]

délky trvání manželství ukončených rozvodem je naopak vystředěna ke svému počátku. Platí, že čím déle manželství trvá, tím méně pravděpodobně se rozvede.

Modální délka trvání manželství ukončeného rozvodem je dva až tři roky. Oba rozvedení partneři jsou v rozhodujícím podílu mladí lidé. Na rozdíl od tradiční společnosti, kdy věk ovdovělých byl rovnoměrněji rozdělen, přibývá tedy přirozeně *opakovaných manželství*, jež jsou náchylnější k rozvodu (více viz v kap. 8.4.). Jak dokládá analýza rodinného stavu matek nemanželských dětí, i ti, kteří se znovu nesezdají, najdou si po rozvodu vesměs nového partnera a žijí znovu manželským způsobem života v *nesezdaném soužití* (Možný [1987] a Možný a Rabušic [1992]).

A tím se dostáváme k druhé skutečnosti, skryté za grafy o růstu rozvodovosti, totiž že míru rozvodovosti podmiňuje i míra sňatečnosti. Je-li nižší, je přirozeně nižší i míra rozvodovosti. V tradičních společnostech zůstávalo 12 až 20 % populace celoživotně neprovdaných (Horská et al. [1990]). Když prudký růst životní úrovně odstranil bariéry, které znemožňovaly lidem bez prostředků sňatek a založení rodiny, stal se sňatek dostupným pro každého. Ve Spojených státech poklesl v padesátých letech podíl celoživotně neprovdaných na 5 %,

v Československu do manželství vstupovalo v sedmdesátých letech 95 % svobodných mužů a 97 % svobodných žen (**Demografické [1996]**). Jen tři ženy a pět mužů ze sta zůstávalo tedy celoživotně svobodných! Uvážíme-li, že v nejnižším odhadu 3 % populace tvoří homosexuálové, další 3 % lidé mentálně retardovaní a dalších nejméně 6 až 8 % jsou lidé tak těžce chronicky nemocní anebo fyzicky handicapovaní, že jim manželský život štěstí nepřinese, vidíme, že sňatečnost daleko překročila své přirozené limity. Pod společenským tlakem vdávaly a ženily se i ty a ti, jimž chyběly pro manželský život základní předpoklady. Jejich manželství se ovšem vesměs brzy rozpadala: vysoká sňatečnost zvyšovala i míru rozvodovosti.

Sociální kontext podstatně ovlivňuje míru sňatečnosti i rozvodovosti. Klesne-li podíl neprovdaných ve společnosti pod určitou mez, mizí z ní i přirozené prostory pro život neprovdaných. Společnost přestane neprovdaným nabízet životní dráhy alternativní k rodinné životní dráze (tradičně to byly např. kláštery pro ženy i pro muže, kluby, garnisony a vojenská kariéra pro muže, kariéra hospodyně a chůvy pro ženy atd.).

Moderní stát v propopulační politice může ztěžovat volbu celoživotní neprovdanosti i vysokým zdaněním svobodných a bezdětných a tak tlačít na zvyšování sňatečnosti. Komunistický režim v Československu používal k tomuto tlaku i bytovou politiku: lidé, kteří nežili v manželství, neměli na získání bytu prakticky nárok.

Existují ovšem i situace, které naopak působí protinuptaltně a pro rozvodově. Sociální politika, která daňově a jinak podporuje neprovdané matky, zvyhodňuje strategii na neseznané soužití. Je-li ve společnosti větší podíl neprovdaných, zmenšuje to riziko osamělosti po rozvodu a ulehčuje ho, zejména je-li životní standard společnosti dost vysoký, aby osamělost neznamenal hmotnou tíseň ani v případě závislých dětí.

Při vysoké pravděpodobnosti a snadnosti rozvodu ale také přestává být manželství jistotou a ztrácí se důvod k jeho uzavření. Rozvodovost se nakonec začíná snižovat, protože svazky, které se rozpadají, nebyly už často ani jako manželství registrovány: byla to neseznaná soužití. Vysoká rozvodovost se tak nejprve stala důvodem ještě vyšší rozvodovosti, aby se nakonec přičinila o kolaps vlastního růstu poklesem sňatečnosti.

8.3. Příčiny a koreláty rozvodovosti

Pokusy o vysvětlení rozvodovosti jsou trojí povahy:

a) teorie, které studují rozvodovost jako charakteristický jev pozdních moderních společností a pokoušejí se vysvětlit dynamiku růstu rozvodovosti;

b) teorie, pokoušející se vrhnout světlo na vnitřní mechanismy, jež vedou v manželství k rozvodu, respektive modelovat a vysvětlit proces rozkladu manželství;

c) výzkumy, jež hledají koreláty či prediktory rozvodu; je to většinou empirické úsilí o identifikaci proměnných, jež významně korelují s rozvodovým chováním.

8.3.1. Růst rozvodovosti jako atribut modernity

Jak už naznačila předchozí kapitola, příčiny růstu rozvodovosti představují značně komplexní a nejednoznačný fenomén, pevně vklíněný do společenského vývoje naší civilizace. Pro jevy takové úrovně obecnosti a komplexnosti nemáme vesměs spolehlivé vysvětlující teorie, aspoň pokud trváme na požadavku jejich empirické falzifikovatelnosti. Nabízejí se spíše obecné hypotézy, v nichž bylo dosaženo shody.

Nejhlouběji v pozadí změny leží asi ztráta opory manželského svazku v transcenci, změna slibu věrnosti před Bohem ve sňatek jako občanskou smlouvu, jejíž platnost anebo zrušení je v kompetenci zúčastněných stran. Důvody pro tuto změnu musíme ovšem hledat už dávno předtím, nežli nastala, v době, kdy se naše civilizace vydala na cestu k individualismu, podle některých kulturních historiků tedy už v jedenáctém a dvanáctém století.

Rodina je ale instituce, jež se z přirozené povahy pomalé výměny generací mění pomalu. Základní urychlení naznačeného vývoje přinesla až průmyslová revoluce. **William Goode** v knize *Světové změny v rodinných vzorcích* (*World Changes in Family Patterns [1993]*) ovšem připomíná, opíraje se o historika **Stona** [1977], že sociální setrvačnost pohanských a římských praktik snadného zrušení manželství, zapuzení ženy, konkubinátů a příležitostné polygamie trvalo stejně dlouho: až Koncil tridentský v roce 1563 pevně a legálně závazně prohlásil manželství za svátost a přísnou monogamii za povinnost. To

vedlo ke zrušení stavu, pro který Goode užívá termín *system stabilizované vysoké rozvodovosti*. Po několika staletích, kdy se skutečně podařilo zvýšit fatalitu jednou uzavřeného sňatku, se naše civilizace vydala na cestu zpět ke starým snubním poměrům: jiné civilizace (japonská či čínská například) ve stavu stabilizované vysoké rozvodovosti žijí bez přerušení.

Kanonická doktrína nezrušitelnosti manželského svazku byla ve své době tak úspěšná proto, že odpovídala na hlubokou potřebu stabilizace hereditárních poměrů, na potřebu udržet rodinný majetek v situaci, kdy rodina byla základní ekonomickou jednotkou a vysoká úmrtnost už tak ohrožovala kontinuitu držby a správy majetku, a snižovala tedy pocit odpovědnosti k vlastnictví. Moc této doktríny ztratila ekonomický základ spolu s tím, jak více a více lidí získávalo své příjmy z placených zaměstnání a těžiště ekonomického života opustilo rodinu. Zeslábl vliv rodičů na manželství jejich dětí: se ztrátou ekonomické moci ztratili rodiče i moc zabránit jim v rozvodu. Generace prarodičů má přirozeně větší zájem na stabilitě manželství svých dětí, protože je už zcela orientována na blaho svých vnoučat a na udržení rodiny a jejího majetku do vzdálenější budoucnosti, než do jaké se dívá mladý manželský pár: ten do svého svazku investoval citově a sexuálně a je příliš orientován na to, zda a jak se mu tato investice momentálně vyplácí – reinvestice ještě není vyloučena.

„Druhá rozvodová revoluce“ od šedesátých let pak urychlila dynamiku růstu rozvodů proto, že změny v povaze průmyslové výroby potřebují pohyblivého zaměstnance, který cestuje anebo se stěhuje podle změn zájmů své firmy (Beck [1986]), a také proto, že se změnou podstaty dědictví z ekonomického na kulturní kapitál (Flandrin [1976]) zanikl vliv rodičů na manželství jejich dětí už prakticky úplně. Změny v povaze manželské lásky a párových vztahů, o nichž jsme už mluvili, provázely tento pohyb.

Není však ani zdaleka jisté, jestli právě „odsouzení k individualismu“ v naší globalizující se civilizaci neposílí potřebu rodiny a nepovede k jejímu opětovnému upevnění.

8.3.2. Teorie rozvodového chování

Pokusy o vysvětlení růstu rozvodovosti v moderních společnostech neodpovídají ovšem na otázku, která zůstává k zodpovězení i potom,

kdy třeba každé druhé manželství končí rozvodem. Ta otázka zní: *Jak to, že některá manželství končí rozvodem a jiná ne?*

Odpověď na tuto otázku hledá sociologie už dlouho. Ernest J. Burgess a Harvey J. Locke už v roce 1945 v knize *Rodina: od instituce k partnerství* (The Family: From Institution to Companionship [1945]) zjistili mezi rokem 1925 a vydáním své knihy více než tucet studií, zabývajících se touto problematikou. Zakladatelskou povahu měly empirické práce z okruhu chicagské školy z první poloviny třicátých let. Snad nejvýznamnější empiricky orientovaná sociologická škola své doby věnovala otázkám rozpadu manželství nemalou pozornost.

Ernest W. Burgess spolu s Leonardem A. Cottrelem a skupinou spolupracovníků realizovali v letech 1931-1933 velké empirické šetření manželství, jehož výsledky shrnuli ve stati *Predikce spořádanosti manželství* ([The Prediction of Adjustment in Marriage 1936]). V duchu metodologie své školy vyvinuli a otestovali pro tento výzkum několik škál (škála manželského štěstí, skóre manželské spořádanosti, predikční skóre), které byly od té doby aplikovány v nesčíslných výzkumech a staly se klasickým příkladem metodologického postupu: Paul Lazarsfeld a Morris Rosenberg je zařadili ještě na počátku padesátých let do bible empirického výzkumu, sborníku *Jazyk sociologického výzkumu* (The Language of Social Research [1955]).

Ač byla tato práce založena na materiálu z dnešního hlediska povážlivě chatrném (ze 7 000 rozeslaných osmistránkových dotazníků se jich vrátilo 1 300 a z nich jen 540 odpovídalo předpokladům výzkumu natolik, že mohlo být zařazeno do analyzovaného vzorku), dokázal tento výzkum:

- že postojové škály vztažené k vnitřní spořádanosti manželství jsou těsně zkorelované, včetně těsné korelace mezi všeobecným pocitem štěstí a štěstím v manželství;
- že existují faktory, které umožňují s rozumnou reliabilitou předpovědět míru stability či pravděpodobnost zániku manželství;
- že významná část těchto faktorů (vzdělání, povolání, věk sňatku, náboženství...) má objektivní povahu, nezávisí na postojových škálách a je zjištělná i jinak než přímým dotazem.

Dnes se to zdá triviální, ale ve své době bylo objevem, že takové vnější vlivy, jako jsou prvky sociometrického statu a demografické charakteristiky, mohou ovlivnit šance manželství na úspěch. Bylo zapotřebí nejprve dokázat proti laickému názoru, že to, zda bude pár

šťastný či skončí rozvodem, je dáno bezezbytku tím, jaké dvě osobnosti osud svedl dohromady a jak se k sobě chovají: úplná psychologizace rozvodové problematiky má ostatně stále ještě své zastánce.

Výsledky chicagského týmu se staly východiskem dalších výzkumů. **Harvey J. Locke** brzy prokázal, že platí i pro reprezentativně postavený vzorek. Jeho výzkum prediktability spořádanosti manželství, realizovaný na vzorku manželských párů, rozvedených okresním soudem v Montroe ve státě Indiana v letech 1939 až 1944, a na komparativním vzorku „šťastných manželských párů“, byl dobře reprezentativní: srovnával oba soubory podle vzdělání, příjmů a náboženské příslušnosti nejen navzájem, ale i s obyvatelstvem Spojených států. Jeho výsledky ukazovaly na tytéž prediktory [**Locke 1947, 1951**].

Problematika ztroskotání manželství byla v této linii výzkumu, jež nadlouho dominovala nejen ve Spojených státech, tematizována vesměs jako výzkumy spořádanosti manželství (adjustment in marriage). Ve většině společností našeho civilizačního okruhu totiž vnitřní kolaps manželství nevedl automaticky k rozvodu. Silné kulturní a právní, ale i ekonomické a praktické tlaky tržních společností vedly mnohé manželské páry k tomu, že se nerozváděly, i když jejich manželství bylo prakticky mrtvé. Přestalo to platit až s podstatným zvýšením úrovně zachytné sociální sítě po druhé světové válce.

William J. Goode svou pionýrskou prací *Po rozvodu* (After Divorce [1956]) už signalisuje, že klima ve Spojených státech se změnilo. Sociologie ale ještě dlouho potom vycházela při pokusech o vysvětlení rozvodového chování ze zamlčeného, nicméně velmi jednoznačného předpokladu, že vysvětluje něco jako lehkou sociální patologii: normální přece je se nerozvádět. Rozvody byly studovány z perspektivy sociální deviace. Jak poznamenal **Halem**, „předpokládá se jaksí, že rozvod souvisí anebo je výsledkem defektu či slabiny – at u jednoho, anebo u obou partnerů“. Tento předpoklad vedl k psychologizaci rozvodové problematiky a pro sociologickou teorii nezůstávalo příliš mnoho místa.

První pokusy o vysvětlení individuálního rozvodového chování vzešlé z výzkumu opřeného o koherentní teoretické východisko se v sociologii vynořily až ve druhé polovině šedesátých let. Výsledky přinesly zejména práce opřené o **Homansovu** teorii sociální směny. Aplikace tohoto teoretického přístupu studuje zejména náklady a výnosy, jež jedinec percipuje jako pevně spojené s udržením vztahu. Náklady a výnosy ovšem nezahnují jen ekonomické, ale také psychologické a soci-

ální zisky a ztráty ze vztahu plynoucí. Aktér při jednání vedoucím k rozvodu či udržení manželství zvažuje i alternativy, jež jsou mu otevřeny: byla by tu bilance nákladů a ztrát příznivější?

Ze studií opírajících se o tuto teorii jsou významné zejména práce **Levingerovy** [1982], jenž modifikoval základní Homansův terminologický pár *costs* a *rewards* na *attractions* a *barriers*, dále pak práce **Scanzoniho** [1972], jež zavádějí pojem *bargaining power*. Tento teoretický přístup pak byl obohacen ještě na počátku osmdesátých let **Yoderem** a **Nicholsem** [1980]) o pojem *social penetration*, jenž umožňuje brát v úvahu i situační determinanty a osobnostní rysy.

Bližší sociální psychologii byla sociologická teorie manželské krize, vypracovaná **Reubenem Hillem**, kterou dále rozvinul zejména **Wesley R. Burr** [1973]. Hillova teorie nabídlá už v roce 1949 tzv. **ABC-X model**. Tento model předpokládá, že stresující událost (**A**), zprostředkovaná rodinnými zdroji, jak čelit krizi (**B**), a způsobem, jak rodina definuje situaci (**C**), produkuje manželskou krizi (**X**). Burr model modifikoval redefinováním **B** v míru stresovatelnosti rodiny, a na počátku osmdesátých let **McCubin** a **Patterson** rozvinuli model dále v **dvojitý ABC-X model** tím, že do něj zapracovali i reakci rodiny na krizi: **A** je jednak původní stresující událost, ale v zpětnovazebním okruhu jsou to pak i stresující okolnosti, jež plodí snaha rodiny zvládnout situaci; **B** jsou pak i zdroje rozvinuté v reakci na krizi a **C** představuje nejenom rodinnou percepci stresující události, ale v druhé úrovni pak i její percepcie krize, jak se rozvinula, kdežto **X** zahrnuje nejen krizi samu, ale i adaptaci rodiny na krizi.

Této teorii konkuroval v oblíbenosti **model stadií rozvodové situace**, vyvinutý více klinicky orientovanými matrimoniology. V podobě, jak ho původně formuloval **Bohannon** [1970], lze v procesu rozvodu rozlišit modelově těchto šest stadií: 1. emocionální rozvod, 2. legální rozvod, 3. ekonomický rozvod, 4. rodičovský rozvod, 5. společenský rozvod a 6. psychologický rozvod neboli konečné vnitřní přijetí nového stavu. Tento model byl dále rozpracováván a modifikován, a verze, kterou formuloval **Smart** v roce 1979, rozeznává už ne šest, ale osm stadií.

Koncept jednotlivých fází (etap) a tzv. psychorozvodových úkolů najdeme i v české matrimoniologii (srv. **Plaňava** [1994]).

8.3.3. Koreláty a prediktory rozvodu

Četné studie rozvodovosti po druhé světové válce – jejich počet sledoval exponenciální růst počtu rozvodů, a v sedmdesátých letech ho i předčil, – jsou empirické práce velmi nevyrovnané úrovně, vesměs bez teoretického základu. U těch lepších se setkáváme s analýzou korelací mezi rozvodem a socioekonomickými a demografickými proměnnými, horší empiricky tápou v pocitech a postojích dotazovaného páru, pokud se nespokojí s vyslechnutím jedné strany sporu. Jde vesměs o studie z anglické jazykové oblasti, zejména však o produkci americké sociologie rodiny, jež si udržuje v tomto typu výzkumů rozhodující vliv. Vedoucí periodikum oboru, *Journal of Marriage and the Family*, které vychází už od roku 1939, je výrazně empiricky a scientně orientováno, a také další americká periodika v oboru rodinné sociologie a matriomoniologie (*Family Relations*, *Journal of Divorce, Marriage and Family Living*, *Journal of Family Issues*) iniciují a tisknou nové a nové statě, založené v sociologii proměnných.

Všechny tyto studie můžeme rozdělit z hlediska způsobu postavení vzorků na dvě skupiny:

1. Koreláty a prediktory mohou být studovány na reprezentativním vzorku populace (anebo na censu populace). Z něho jsou vytřídovány podsoubory provdaných, rozvedených, opakovaně provdaných, nerozvedených, ale rozloučených manželství, „šťastných“ anebo „normálních“ manželství, nesezdaných soužití – bez dětí a s dětmi atd., a tyto podsoubory jsou pak analyzovány. Statistická analýza hledá nezávislé proměnné, které vysvětlují větší či menší míru pravděpodobnosti, že jedinec bude patřit do toho a ne do onoho podsouboru (např. že bude rozveden, či že je ženatý či vdaná). Vede to ovšem k dělení zkoumaného souboru na menší a menší podsoubory a snaha o získání statisticky signifikantních výsledků tlačí na zvětšování základního vzorku. Čím větší ovšem máme vzorek, s tím chudší sadou indikátorů se musíme spokojit. Zjištění o jejich vlivu jsou pak sice spolehlivá, ale dnes už vesměs triviální.

2. Ve snaze o překonání tohoto omezení orientuje se výzkum na přírný výběr a srovnávání vzorku rozvedených či rozvrácených manželství se vzorkem „šťastných“ anebo „normálních“ manželství. Tento přístup, jehož dobrým příkladem je vedle dvou zmíněných klasických prací Harveye J. Locka a Williama J. Gooda i dosud nezmiňovaná anglická kniha **Barbary Thornesové a Jean Collardové** *Kdo se rozvádí* (Who Di-

vorces? [1979]). Technika srovnávaných vzorků sice umožňuje jít více do hloubky, platnost zjištění takových studií je však méně jistá.

Českých studií korelátů a prediktorů rozvodu je zatím nepatrně. Nezbyvá nám tedy, než se opřít o cizí prameny, i když jsme si vědomi toho, že zdaleka ne všechno, co platí o rodině americké, anglické, německé či francouzské, bude platit i o rodině české. Na druhé straně však porovnání těch několika českých studií, jež srovnání snesou, ukazuje pozoruhodné shody v trendech vývoje české a západoevropské i americké rodiny. A platí to stále víc. Tak, jak se naše společnost fatálně proměňuje v evropskou společnost a naše hospodářství v hospodářství tržní, mění se i vnější vztahné body, ovlivňující vnitřní rodinné klima i strategie manželů, jež nakonec vedou k zachování či ztroskotání manželství. Poznatky o prediktorech rozvodu, jež byly získány v cizích populacích, mohou posloužit jako výchozí hypotézy při kladení otázek nad rodinným chováním české populace.

Nejčastěji sledované prediktory rozvodu jsou:

Socioekonomický status

– bývá dále operacionalizován nejčastěji ve třech proměnných: *vzdělání, povolání a příjem*. Jak už jsme ukázali v kapitole čtvrté, věnované rodině a stratifikaci, v poslední době byla tato sada obohacena o *kognitivní status* operacionalizovaný skrze IQ.

Až do druhé poloviny padesátých let sociologie přejímala předsudek zdravého rozumu, že více se rozvádějí lidé z vyšších tříd. Již zmíněná klasická práce **Gooda [1956]** první empiricky doložila, že je tomu naopak. Analýza censovních dat USA z let 1960, 1970 a 1980 pak toto zjištění opakovaně potvrzovaly, všeobecný vzestup rozvodovosti však přirozeně znamená, že rozvodové chování všech tříd se postupně sblíží.

Důležitým a politicky velmi citlivým aspektem těchto analýz vlivu socioekonomického statusu na rozvodovost byla a je stoupající zaměstnanost žen. Americké výzkumy ukazují, že jakási souvislost mezi zaměstnaností ženy a náchylností manželství k rozvodu existuje (nikoli však pro černé Američanky). Reagovala na to teorie anticipativního chování, která předpokládá, že se tu zaměňuje příčina a následek: ženy, které začnou uvažovat o rozvodu, si nejprve najdou místo, aby měly pro rozvod lepší ekonomické východisko. Pak se zaměstnané pochopitelně více rozvádějí.

Obdobný výzkum v evropské populaci však už zjistil přímou pozitivní závislost mezi socioekonomickým statem a rozvodovostí: **Thornesová a Collardová [1979]** zjistily, že mezi ženami s povoláním vyššího statu je signifikantně vyšší podíl rozvedených než mezi muži v povoláních obdobného statu.

Tomuto zjištění odpovídají naše analýzy censovních dat pro Československo za rok 1970. Zjistily, že podíl lidí prošliých rozvodem u nás se stoupajícím vzděláním stoupá: v populaci 45-54leté u mužů od 8,7 % ve skupině základního vzdělání na 12,2 % mezi vysokoškolačky; u žen v téže věkové skupině však ještě daleko výrazněji, od 11,7 % u základního vzdělání po 20,1 % mezi vysokoškolačkami. Je třeba mít však na mysli, vzhledem k možnosti opakovaného sňatku, že prošlí rozvodem a rozvedení nejsou totožní. Citovaná analýza zjistila, že ženy nejenže zůstávají častěji rozvedené, ale také, že vzdělání má na jejich rodinný status opačný vliv než u mužů: čím vzdělanější žena, tím pravděpodobněji bude ve věku 45-54 rozvedená (od základního 5,6 % po vysokoškolské 9,8 %), zatímco čím vzdělanější muž téhož věku, tím méně pravděpodobně bude rozveden (od základního 3,8 % po vysokoškolské 2,4 %). Podíl rozvedených je tedy u nás více než třikrát vyšší mezi vysokoškolačkami než mezi vysokoškolačky **[Možný 1979, 1983]**.

Ještě výraznější rozdíl odkryla tatáž analýza při podrobnějším třídění podle povolání: 4 % prošliých rozvodem je mezi zemědělci a 28 % mezi číšníky. Srovnávání rozvodovosti podle povolání také odkrylo výrazně vyšší pravděpodobnost rozvodu u žen, zaměstnaných v tradičně mužských povoláních: zatímco u citovaných zemědělců i u zaměstnanců pohostinství byla stejná rozvodovost u mužů i u žen, mezi ředitelkami podniků bylo 45 % se zkušeností rozvodu (mezi řediteli jen 10 %), mezi šoféry 13 %, leč mezi ženami tohoto povolání 33 %, a mezi příslušníky závodních stráží činily odpovídající podíly 13 a 32 %. Otázkou ovšem zůstává, zda určitá povolání zvyšují predispozici k rozvodovosti, anebo zda si lidé s vyšší predispozicí k rozvodovosti vybírají určitá povolání (či se do nich po rozvodu uchylují) **[Možný 1979, 1983]**.

Pokud jde o příjem, anglosaské výzkumy z tržních společností ukazují, že stabilita manželova příjmu je pro stabilitu manželství důležitější než výše jeho příjmu, jež je se stabilitou manželství všeobecně korelována pozitivně. Dostí složitý vliv má pak poměr příjmu muže a ženy. Ovlivňují se tu dva protisměrné vlivy: čím více přispívá žena do rodin-

ného rozpočtu, tím je manželství stabilnější, protože lépe situovaná manželství se méně rozpadají. Čím má ale žena vyšší příjem, tím je zároveň na muži nezávislejší, a to zvyšuje pravděpodobnost rozvodu. Zdá se, že nakonec platí, že čím vyšší má žena příjem, tím stabilnější je manželství, ovšem jak se její příjem blíží příjmu mužovu (anebo ho překračuje), stabilita manželství se stává křehčí.

Naše výzkumy přinesly k této otázce příspěvek, který nejlépe osvětlí Graf 8.5 na str. 190 a 191.

Věk vstupu do manželství

Sňatek uzavřený před dosažením 19 let je nejsilnějším prediktorem neúspěšnosti manželství. Na tento faktor narazili už Hornell Hart a Wilmer Schields, citovaní Burgessem a Cornellem mezi studii z konce dvacátých let. Dlouhá řada studií prediktorů rozvodu od té doby toto zjištění opakovaně potvrzuje; i u nás bylo potvrzeno studii **Libora Musila [1982]**. **Spanier a Glick [1981]** uvádějí, že ženy, které se vdají do sedmnácti let, se rozvedou dvakrát častěji než ty, co se vdají v osmnácti či devatenácti, a třikrát častěji než ty, které se vdávají mezi dvacátým a čtyřicetým rokem věku.

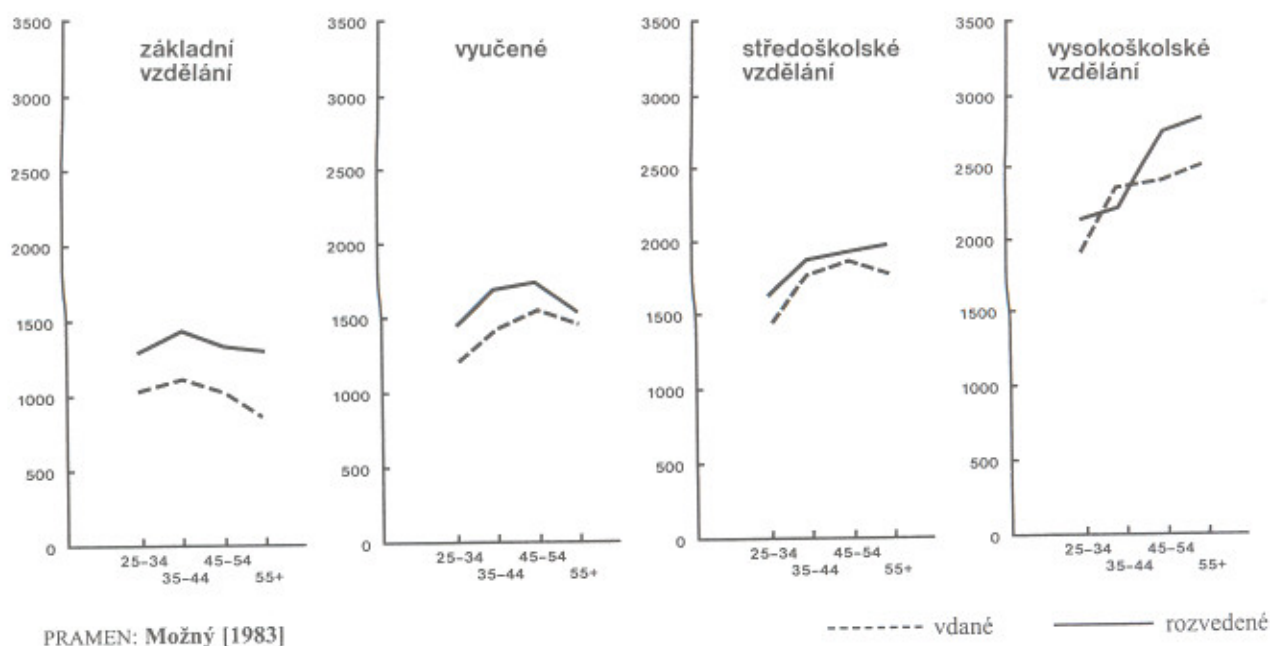
Za tímto evidentním prediktorem se ovšem skrývá celá řada dalších činitelů, jež s ním asociují anebo jsou za ním skryty. Především je převážná část nejmladších nevěst v době sňatku těhotná, a to samo o sobě zvyšuje pravděpodobnost nestability svazku. Empirická šetření zjišťují, že celá polovina manželství uzavíraných těhotnými nevěstami se rozpadá do pěti let. U nás, kde manželství nevěsty mladší než osmnáctileté musí povolit soud, jsou téměř všechny nevěsty v tomto věku těhotné už proto, že soudy vesměs nepovolují sňatky nezletilých, pokud žadatelka není těhotná; to ovšem v některých případech vede i k tomu, že velmi mladá dívka otěhotní, aby pár dosáhl povolení sňatku.

Sňatek (a rodičovství) v raném věku také negativně ovlivňují profesionální šance snoubenců. Ztížená, přerušovaná anebo zastavená profesionální příprava nejen snižuje socioekonomické zařazení snoubenců (což je, jak už víme, další silný prediktor neúspěchu), ale poškozuje i jejich všeobecný kulturní kapitál. Náš výzkum nevěst pod 18 let zjistil, že tam, kde se podaří tuto překážku překonat (mladá matka má podporu z kultivované rodiny původu a podaří se jí dokončit alespoň střední vzdělání), i velmi mladé nevěsty a matky zakládají stabilní rodiny, často s větším počtem dětí.

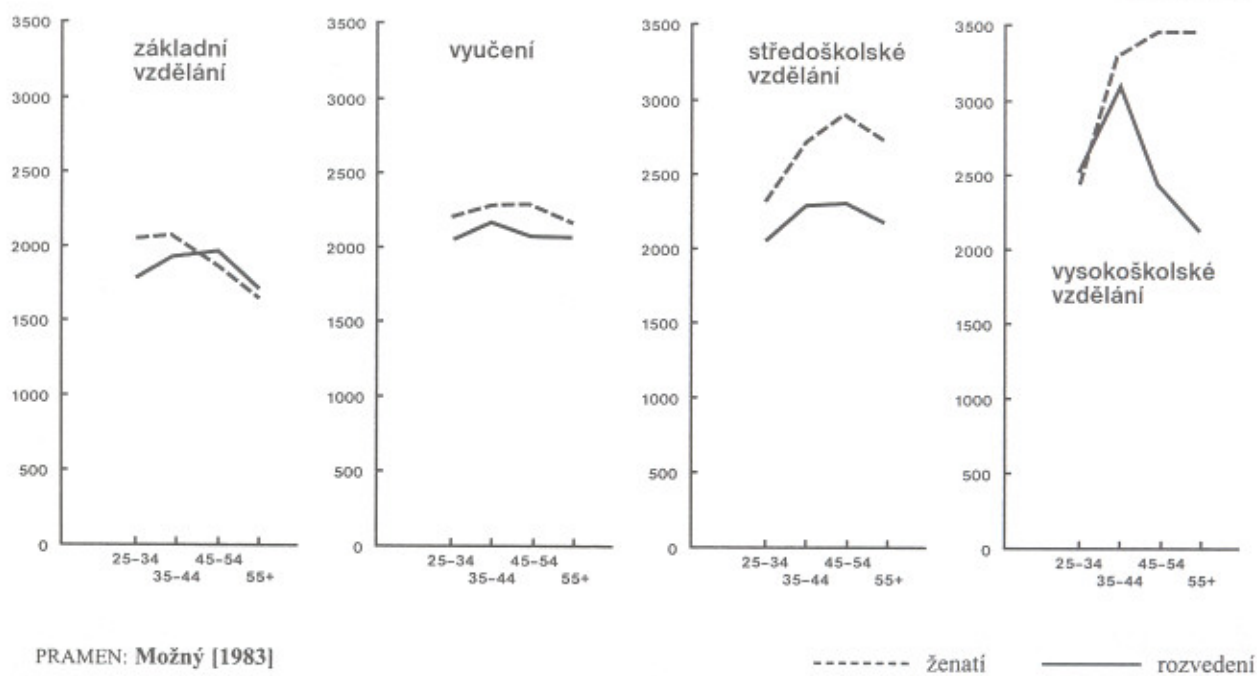
Graf 8.5a.

PRŮMĚRNÁ HRUBÁ MZDA PODLE VZDĚLÁNÍ A VĚKOVÝCH SKUPIN U V DANÝCH A ROZVEDENÝCH ŽEN, ČSSR 1970

Graf 8.5b.

PRŮMĚRNÁ HRUBÁ MZDA PODLE VZDĚLÁNÍ A VĚKOVÝCH SKUPIN U ŽENATÝCH A ROZVEDENÝCH MUŽŮ, ČSSR 1970

Mladí snoubenci jsou ovšem také vesměs mentálně a osobnostně nezralí a mají v manželství nepřiměřená očekávání. Jejich vzájemný výběr se nemůže opírat o zažitou zkušenost, a ačkoli je často motivem raného těhotenství u děvčat touha emancipovat se od rodičů a osvobodit se z jejich často nespořádaného manželství, už z ekonomických důvodů (a u nás i z bytových) zůstává mladý pár silně závislý na rodičích, což dále ztěžuje vzájemnou adaptaci.

Mezi věkem sňatku a pravděpodobností rozvodu neexistuje však lineární závislost: po překročení určitého věku (u nás je to u žen asi 28 a u mužů asi 30 let) pravděpodobnost rozvodu prvního sňatku opět lehce stoupá. Vysvětlení je nasnadě: snoubenci vyššího věku si už vypracovali nezávislý životní styl, kterého se nedokáží zbavit. U žen vyšší věk sňatku také často znamená, že jsou to vysokoškolačky, ženy úspěšné v povolání a tedy ženy s vyšším příjmem – o vlivu relace příjmu ženy a muže v manželství už jsme se zmínili. Naše studie už ze sedmdesátých let, kdy byly limity dynamiky příjmu nesrovnatelně užší, ukázala, že podíl manželství, kde má žena vyšší příjem než muž, stoupá se zvyšujícím se vzděláním a zejména na počátku manželství vysokoškolsky vzdělaných párů je to dosti obvyklý případ [Možný 1983].

Etnicita a rasa

Vliv rasových a etnických rozdílů je předmětem nesčetných studií zejména ve Spojených státech. Byla tu opakovaně dokázána vyšší rozvodovost černochů. Při kontrole ostatních proměnných, zejména vzdělání, příjmu a povolání, se však ukázalo, že rozdíl v rozvodovosti černých zmizel anebo téměř zmizel [Cutright 1971 a jini].

Další debata, inspirativní i pro nás, odhalila některé zprostředkující mechanismy: socioekonomické tlaky, vysvětlitelné rasovou diskriminací, vedou k nižšímu socioekonomickému statu, jenž zvyšuje fertilitu – zejména počet nechtěných, nemanželských a adolescentních těhotenství. Velké rodiny pak dále snižují ekonomické šance a okruh příčin a následků se uzavírá.

Existuje tu ovšem i klasická konzervativní **Moynihanova** teorie, jež vysvětluje rozdíl z matrifokální struktury černošské rodiny. Taková rodina podporuje machismus mužů, přetěžuje ženy a vytváří kulturní bázi nestabilní černošské rodiny. Pravděpodobně nejlepší přehled problémů, vývoje diskuse a literatury k tomuto tématu podala stat' **Kitsona a Raschkeho [1981]**.

Zkoumání rasových rozdílů v USA přineslo také zjištění, že u černochů nízký věk sňatku neplatí jako prediktor rozvodu. Bude tomu tak asi i u našich Romů. Studium rasových a etnických rozdílů v rodinném chování je však u nás ještě před samým začátkem, ačkoli romská rodina patří k nejpłodnějším českým rodinám, Romové jsou naši nejpočetnější menšinou a v dohledné době dosáhnou pětiprocentního podílu na počtu obyvatel České republiky. Všichni experti se shodují na tom, že jeden z klíčů, jenž vysvětluje hodnotovou inkompatibilitu našich dvou populací a jenž by mohl otevřít cestu k produktivnímu soužití, leží v romské rodině, o níž my, Gadžové, nic nevíme.

Děti

Stará moudrost říká, že děti drží manželství pohromadě. Výzkumy to zhruba podporují. Platí to spolehlivě alespoň v tom smyslu, že bezdětná manželství se snadněji rozvádějí. Také manželství se třemi a více dětmi mají signifikantně nižší rozvodovost. Za touto skutečností jsou však už skryté některé další faktory (delší doba od sňatku, ortodoxní katolické rodiny, které se nerozvádějí, mají také více dětí, od počátku prorodinné zaměření větších rodin aj.)

Nikde ale nebyla potvrzena pozitivní korelace mezi počtem dětí a manželskou spokojeností či štěstím. I to má ovšem své vysvětlení: i méně šťastná manželství trvají „kvůli dětem“ (a ovlivňují pak všeobecný vztah mezi počtem dětí a manželskou spokojeností). Leží za tím i ekonomické důvody – žena se třemi dětmi snese od svého muže více, protože ví, jak potřebuje jeho příjem k udržení přijatelné úrovně, rozvedená žena s více dětmi má menší naději na znovuprovádání a též muži „se závazkem“ jsou na trhu manželství méně žádáni. Přesto všechno však vysoký podíl z rozvádějících se párů děti má a počet dětí, které mají zkušenost s rozvodem rodičů, už víc než půl století stoupá.

Doba trvání manželství

Všeobecně platí, že čím déle manželství trvá, tím pravděpodobněji bude trvat dále. (Srv. Graf 8.4.)

Město – venkov

Městské populace se všude na světě rozvádějí více než populace venkovské.

Náboženství

Všude ve světě má náboženské vyznání manželů vliv na stabilitu jejich sňatku. Katolíci se rozvádějí méně než protestanti a ti méně než bezvěrci. Nejpevnější jsou manželství ortodoxních židů. Smíšená manželství nejsou tak stabilní jako manželství nábožensky homogenní.

Dědičnost rozvodovosti

Děti z rozvedených manželství mají o něco zvýšenou pravděpodobnost vlastního rozvodu, je to ale silně ovlivněno i věkem, kdy se rodiče rozvedli, a také pohlavím dítěte.

Pořadí manželství

Opakované manželství je shledáváno vesměs o něco málo náchylnějším k rozvodu než manželství první a čím vyšší pořadí uzavřeného manželství, tím silnější je tato tendence.

8.4. Opakované manželství

Stoupající podíl rozvodů u párů často velmi mladých neznamená, že je jejich neúspěch či špatná zkušenost od manželství odradí. Velmi často to zkoušejí znovu. Někteří v nesezdaném soužití, velmi často ale v opakovaném manželství.

Sociologie rodiny nechávala dlouho problematiku opakovaného manželství a rodiny z opakovaného sňatku nepovšimnutu. Dnes je to naopak jedno z nejprominentnějších polí výzkumu. Opakovaná rodina je totiž, jak už bylo řadou výzkumů potvrzeno, rodinou dosti odlišnou od rodiny z prvního manželství ženicha i nevěsty. Má, jak už jsme si ukázali v korelátech rozvodu, o něco větší pravděpodobnost rozpadu: ti, co mají zkušenost z rozvodu, jakoby se ho méně báli.

Opakovaný sňatek následuje často nedlouho po rozvodu, což platí zejména pro muže. Ženy jsou opatrnější – a mají také ztíženou pozici tím, že pro rozvedené muže se do poměrně vysokého věku na sňatkovém trhu objevují stále nové ročníky potenciálních svobodných partnerek, kdežto pro ženu je možnost vybrat si mladšího partnera omezenější. Některé výzkumy však ukazují na jiný důvod. Ač je stav po rozvodu všeobecně stresující, rozvedení muži zůstávají trvale méně šťastní, kdežto rozvedené ženy jsou časem se svým stavem docela spokojeny. „Pomáhá to vysvětlit, proč se muži častěji opakovaně žení,

pokud si to mohou dovolit, zatímco ženy zůstávají, pokud si to mohou dovolit, svobodně.“ říká k tomu Collins [1985:261].

Ačkoli se opakovaná manželství o něco častěji rozvádějí než první, manželé je vesměs označují za úspěšnější, než byl jejich první sňatek. Platí to zejména pro spokojenost se sexem a pro vztahy v páru, vztahy rodičů a dětí v opakovaném manželství jsou problematictější. †

Náš vlastní výzkum ukázal, že děti všeobecně lépe prosperují v opakovaném manželství, než když žijí po rozvodu v manželství neúplném. Platí to plně ale jenom pro dívky, chlapci v pubertě se na opakované manželství své matky adaptují obtížněji [Možný a Nerudová 1984].

Ukazuje se ovšem, že „opakované manželství“ je široký, vnitřně heterogenní pojem. Může být opakovaným manželstvím pro jednoho z partnerů anebo pro oba: pro jednoho (anebo pro oba) může být i opakovaně opakovaným. Může založit domácnost dvou bezdětných lidí. Jeden z partnerů (anebo oba) ovšem mohou mít dítě (anebo děti) z předchozího manželství (anebo předchozích manželství), které s nimi ale nežijí. Anebo s nimi žijí děti z předchozího (předchozích) manželství – jednoho z nich, anebo obou. Nově vytvořený pár může ale mít (jen, nebo k tomu ještě) vlastní děti, a nová rodina se může skládat z dětí jen z tohoto anebo z obou manželství obou anebo jednoho z partnerů. Záleží tu ale i na tom, jestli jsou to děti muže anebo děti ženy, a zda jsou to děvčata anebo chlapci, a samozřejmě také na jejich stáří: děti z předchozího manželství mohou být i starší než (zejména) jejich nová nevlastní matka. Dítě v opakovaném manželství může mít a často má: dva biologické rodiče, dva nevlastní rodiče, pokrevní sourozence, nevlastní sourozence, napůl nevlastní sourozence, i osm prarodičů (anebo více, pokud se jeho prarodiče také rozvedli) a několik sad vzdálenějších příbuzných.

Dá se snadno pochopit, že vrhnout světlo na všechny tyto možné kombinace a identifikovat jejich rozdíly sociologie rodiny ještě nezvládla.

8.5. Perspektiva

Jak už jsme naznačili, růst počtu rozvodů má svůj strop už proto, že se nemůže rozvést více lidí, než se provdá či ožení, a že se stoupající pravděpodobností rozvodu klesá i motivace k uzavírání manželství.

Objevují se náznaky, že stav se zhruba třetinovou pravděpodobností rozvodu se v dohledné době stane pro společnosti naší civilizace stavem relativně setrvalým. Přifadíme se asi k civilizacím „stabilizované vysoké rozvodovosti“.

Na takový výhled je možno pohlížet chmurně, ale i tak, že pořád tu budou ty dvě třetiny rodin trvajících „dokud nás smrt nerozdělí“. Pro každého zůstává stále osobní volba, do které skupiny bude jeho rodina patřit a k životu v jaké z nich bude vychovávat své děti. Už dnes se na manželském trhu objevují náznaky, že postoj k rozvodu patří k nejvýznamnějším mezi zvažovanými znaky kompatibility v páru.

Nejnovější výzkumy spořádanosti manželství také naznačují, že to budou spíše rodiny, jež neoslovuje rétorika feminismu a které se shodnou na tradičních rolích muže a ženy, jež budou patřit k většině rodin zanikajících tradičně až úmrtím jednoho z manželů. **Veroff et al. [1995]** například zjistili při longitudinálním studiu rodin, že nejstabilnější jsou ty rodiny, kde 1. manželka odpovědně a láskyplně pečuje o svého muže, 2. manžel je úspěšný ve svém povolání, 3. nehádají se často kvůli sexu a vzájemným vztahům, 4. podařilo se jim úspěšně integrovat do svých rodinných vztahů obě své širší rodiny a staré přátele a 5. manžel má cit pro nezávislost a kontrolu své ženy. Je až zvláštní, jak povážlivě se výsledek sociologického výzkumu může podobat závěrům konzervativního rozumu. Sociologové, pro něž jsou taková výzkumná zjištění nepřijatelná, nenapadají je ovšem v jejich poznávací hodnotě: odpor vůči nim je možná konfliktem hodnot žitého světa s velkými hodnotami lidské autonomie, individualismu, svobody a rovnosti. Je jistě oprávněné stavět tyto hodnoty výše než věc tak partikulární, jako je konzervativní aspirace na jediný sňatek za celý život, zvláště pokud je tu reálná alternativa rodinného života v opakovaných sňatcích a nesezdaných soužitích. Ale to už je hodnotová volba, jež může být předmětem sociologické reflexe, nikoli však jejího pohledu.

Další vývoj naší civilizace může už v bezprostřední budoucnosti hodnotu stabilní rodiny podstatně zvýšit: pro postmoderní problém identity může být rodina jedním z nabízených řešení. Problém je ovšem v tom, že jedním z nezadatelných oprávnění, o něž se opírá identita současného člověka, je oprávněný nárok na štěstí a na lásku. To je však obtížná výzva stabilitě rodiny. „*Láska by se mohla slučovat s manželstvím, pokud bychom byli ochotni přijmout fakt, že v životě většiny lidí bude více než jedna láska a víc než jedno manželství,*“ píše **Constantina Safilios-Rotschild [1977:67]**.

Problémem, říká **Goode [1993]**, není sama vysoká rozvodovost – při srovnání globálních kultur nacházíme společnosti, které bez potíží fungují ve stavu „stabilizované vysoké rozvodovosti“ po staletí. Potíž naší civilizace spočívá spíše v tom, že míra rozvodovosti není stabilizovaná a že vysoká rozvodovost neměla dosud čas založit mravní, instituční (i legální) systémy, jež by tomuto stavu odpovídaly.

Lze tedy očekávat, že rozvod a následky rozvodu budou hrát ve výzkumné agendě sociologie rodiny v nejbližších letech přinejmenším stejně významnou roli, jakou hrály v osmdesátých a devadesátých letech. Ve společnostech euroamerické kultury, kde dnes často i více než třetina manželství končí rozvodem a kde se čtyři z pěti rozvedených znovu žení a vdávají, vzniká nová, neobyčejně komplikovaná a variabilní síť rodinných vztahů, a dá se očekávat, že se pozornost posune od výzkumů spořádanosti rodiny a od studií rozvodu směrem k tomu, co následuje potom.

Na osvětlení mechanismů vzniku a fungování nových, často nepřehledně složitých rodinných struktur a jejich váhy ve společnosti má totiž zájem zdaleka ne pouze sociologie rodiny.

Devátá kapitola

KONEC RODINY?

Snad bychom mohli uzavřít knížku o rodině i kapitolou o rozvodu; je ale možné uzavírat ji kapitolou o konci rodiny?

Pro teoretické myšlení o rodině to legitimní téma je. Už dlouho. Filosofové klasického Řecka se jím obírali dávno před začátkem našeho letopočtu, a nejenom ti, kteří patřili ke škole cyniků: předpoklad konce rodiny je i součástí **Platónovy** (427-347 př. Kr.) představy ideálního státu. Pak předpokládal a očekával konec rodiny **Thomaso Campanella** (1568-1639) v knize *O slunečním státě* a **François Fourier** (1772-1837), učitel Comtův, nahradil ve své koncepci dokonalé společnosti rodinu falanstériemi na výchovu dětí – a bychom z dlouhých dějin skepse k budoucnosti rodiny zmínili jen pár nejznámějších autorů.

Ani sociologie se nezačala obírat koncem rodiny včera; i v ní se periodicky opakují analýzy společenského vývoje, které ukazují ke konci rodiny. Oslabení tradičních mechanismů sociální kontroly v překotné urbanizaci a rozkolísání norem rodinného života ztrátou opory v náboženské víře, jež s sebou přinesla průmyslová revoluce, vedly některé autory z konce devatenáctého století k indikaci kolapsu rodinného života alespoň ve zproletarizovaných masách dělnictva; Marx a Engels pak v *Komunistickém manifestu* [1848] předkládají předpoklad konce (měšťácké) rodiny jako součást své vize osvobození člověka. I venkovské komunity celé Evropy byly tímto otřesem tradičních hodnot a jejich archetypální instituce zasaženy po totální mobilizaci mužů do první světové války; ta také prolomila hráz, kterou držela katolická církev v dogmatu nerozlučitelnosti manželství. Po revoluci v Rusku **Alexandra Michajlovna Kollontajová** hledala svobodu člověka v osvobození se od rodiny a ve „volné lásce“ (český překlad jejího spisku *Cestu okřídlenému Erosu* vyšel v knihovničce *Socialistické epištole* v roce 1925). Nebyla sama; artikulovala jen myšlenky, jichž se držela celá komunistická avantgarda. U nás psal stejně například **S. K. Neumann** v eseji *Monogamie* [1932]; ve svých *Dějínách ženy* [1931, 1932] vidí manželství bezmála jako zdroj všeho zla:

„Zastaralá instituce manželská spolu s dnešními poměry hospodářskými, nechť k nuceným svazkům snubním a nemožnost nebo nesnadnost snubních

svazků volných, společenská přetvářka lpějící na lživých a konvenčních formách, náboženské a morální pověry – to jsou příčiny obecné pohlavní bída dnešní. ... Z této povahy soudobé lásky... plynou tyto podmínky pro odstranění soudobé miserie pohlavní, pro osvobození života a zlidštění lásky: 1. Nový řád hospodářský a společenský, odstraňující soukromokapitalistické hospodářství a zrovnoprávňující ženu s mužem jako výrobního činitele. ... 2. Svoboda lásky a svoboda mateřství v tom smyslu, že ani muži, ani ženy nemohou být k lásce nebo k snubnímu svazku donucováni nebo v něm násilně drženi, a že ženy nemohou být donucovány k mateřství, nepřejí-li si ho. 3. Nahrazení jednotlivé domácnosti podniky společenskými. 4. Pohlčení jednotlivé rodiny sociální pospolitostí. ... 5. Pospolitá výchova dětí, plozených eugenicky na účet pospolitosti (státu). Konec ‚anarchii‘ rozmnožovací a výchovné. ... To je ideál“ [Neumann, 1932:475–478].

Díváme-li se dnes na tento ideál jako na alternativu rodinného života, který má (měšťanskou) rodinu nahradit po „krachu buržoazního manželství“ (Neumann), vidíme, že sociální předpovědi se sice někdy i naplňují, ale občas jakoby v obráceném gardu. Koho ze socialistických autorů, kteří dobývali svými nekonvenčními analýzami tradičně konzervativní tvrz sociologie rodiny, kdy napadlo, že to nebude kolektivismus, jenž začne vytlačovat rodinu z jejích věkovitých pozic, nýbrž naopak akcentovaný individualismus? Socialismus u nás začal tím, že rodinu vyvlastnil, jak to měl v programu, a skončil tím, že ho rodina kolonisovala (k analýze českého vývoje srv. **Možný [1991]**). Revoluční nadšení pro volnou lásku bylo vystředáno socialistickým puritánstvím a osvobozená domácnost ústupem celé populace k závislosti na samozásobitelství a na bartorových směnách služeb a statků: socialismus přinesl všude nikoli život ve velké kolektivitě, nýbrž návrat ke stavu blízkému společnosti opevněných domácností. Až teprve počátek cesty k návratu do kapitalistické Evropy a gründerské poměry budování otevřené tržní společnosti kreslí u nás ve zbytnělém individualismu těch, kteří jedou na vlně transformace, znovu otazník nad budoucností rodiny. Naši „new rich“ nevědí ještě, že velké majetky předpokládají pevné rodiny, neb rubáš nemá kapsy.

9.1. Teorie rodiny v teorii individualizace

V Evropě se právě v době, kdy česká společnost začíná zpracovávat společenský šok ze změny pravidel ekonomického života a hledá ces-

ty k adaptaci osvědčených strategií a zažitých způsobů chování pro rodiny i individua, otevírá v sociologické obci rozprava o transformaci evropských společností k *individualizaci*. Na přelomu osmdesátých a devadesátých let přispívají do ní Jürgen Habermas, Niklas Luhmann, Norbert Elias, Anthony Giddens, Ulrich Beck, Zygmunt Bauman a nepřehledná řada dalších, méně známých sociologů. Je součástí debaty o době postmoderní, době reflexivní modernizace či pozdní modernity.³³

V sociologické literatuře k teorii rodiny bývá citován jako první autor, který identifikoval *postmoderní rodinu* (identifikátory: 1. hodnotová diskontinuita mezi rodiči a dětmi, plynoucí z větší hodnotové závislosti dětí na masmédiích nežli na rodičích, 2. latentní nestabilita v párovém životě, jež se odráží ve vzestupu rozvodovosti a nesezdaného soužití, a 3. „systematická demolice konceptu ‚rodinného hnízda‘ (nest notion) nukleární rodiny v nové liberalizaci žen“) **Edward Shorter [1975:269]**. Předcházela ovšem identifikace *druhé demografické revoluce* (Goffmann-Nowotny, Van de Kaa) v demografii. Tato revoluce přinesla už v *padesátých letech* vzestup rozvodovosti, v *šedesátých letech* konec baby-boomu, sexuální revoluci a pokles porodnosti; ta se od *sedmdesátých let* ustálila pod úroveň přirozené reprodukce, když zároveň došlo k odkládání rodičovství, zvyšování věku sňatku a k rozvoji nesezdaného soužití. V *osmdesátých letech* se potom začala nikoli nepodstatná část porodnosti realizovat mimo manželskou rodinu a přibývalo domácností s jedním rodičem a dětmi; vzestup rozvodovosti se pochopitelně zastavil. V *devadesátých letech* však už naráží tento vývoj na meze možností státu všeobecného bla-

³³ Rozpad pocitu sociální sounáležitosti a obrat k individualizaci společnosti není ovšem v dějinách naší civilizace pozorován poprvé a lokalizován jen na konec osmdesátých let dvacátého století. **Burckhardt [1858]** zaznamenává takový obrat v renesanci, **Foucault [1978]** už v antickém Řecku a **Elias [1978]** ve dvorní kultuře středověku. Tentokrát je to ale snad vskutku poprvé, co se takový proces týká nikoli jen elit, nýbrž prostupuje totálně celou populaci (**Beck a Beck-Gernsheim [1990]**). I to už má ovšem jakýsi předstupeň v duchu kapitalismu, jak ho identifikoval Weber [1905], Durkheim asocioval individualismus s moderní dělbou práce [1893], a to zejména u intelektuálů [1898], Georg Simmel ve svém díle *Philosophie des Geldes* (Filosofie peněz [1900]; v esejí *Peníze v moderní kultuře [1997]*, pův. 1896) spatřoval motor individualismu ve finanční ekonomice, která současně láme bariéry, jež oddělovaly elity, a otevírá individualismu celou společnost.

hobytu, se zpomalením tempa ekonomického růstu a vzestupem nezaměstnanosti pak i na meze růstu blahobytu. Státní zadluženost dosahuje v mnoha průmyslově vyspělých státech nepřijatelné výše a otevírá se debata o udržitelnosti všech výhod, jimiž sociální stát své občany uvolňoval ze závislosti na rodinné solidaritě. Objevují se však současně i náznaky nového zhodnocení tradiční rodiny a ve Spojených státech a ve Švédsku se v roce 1996 po desetiletích poklesu opět poprvé rodí více než 2,1 dětí na jednu ženu.

Rodina svou mimosmluvní povahou vnitřní solidarity a svou neformální, leč respektovanou vnitřní hierarchií, založenou na askripci a na partikularismu namísto na výkonu a univerzalismu, dlouho odolávala moderní době. Přetrvávala bez podstatné vnitřní proměny všezahující transformační tlak modernizace tak dlouho, až začala působit jako „relikt feudalismu v lůně kapitalismu“ (Beck). Řetěz demografických změn v posledních čtyřech desetiletích přesvědčil však některé ze sociologů, nemluví o senzacechtivém tisku, že sám demografický vývoj indikuje konec této anomálie – a s ním i konec rodiny, alespoň rodiny v tom smyslu, jak byl tento pojem zapsán po staletí v našem kulturním povědomí.

Evropská forma rodiny, pro niž byl vždy charakteristický důraz na stabilní rodičovský pár s dětmi, žijící v relativní autonomii, je při tom součástí velmi plausibilního vysvětlení záhady, na niž nemáme spolehlivou odpověď: Jak to, že se v druhé polovině našeho tisíciletí k takovému hmotnému blahobytu a kulturnímu rozkvětu dopravovaly právě západní společnosti, které žily negramotné, v zemljankách a v dřevěných chýších ještě v době, kdy Čína už vydávala papírové peníze a organizovala stát prostřednictvím vyspělé byrokracie a kdy už velká města v Indii a ve střední Americe byla dávno za vrcholem své prosperity a začala být pohlcována džunglí, a v Mezopotámii a v Egyptě ležela už dávno zaváta pískem?

V hypotéze o „kreativní schizofrenii“ (Bergerová a Berger [1983]) je totiž evropský typ rodiny nikoli výsledkem procesu modernizace, ale jeho východiskem: buržoazní rodinu nevytvořil kapitalismus, nýbrž ona byla jedním z předpokladů jeho vzniku. Evropský typ rodiny tím, že vztyčil hradbu mezi soukromým a veřejným a že svým členům, zejména však mužům–živitelům, umožňuje uchýlovat se za tuto hradbu a regenerovat tu pro nové zápasy v chladném světě veřejném, kde je motorem společenského života a dynamického růstu nelítostná konkurence, otevřel pramen jedinečné energie. Na bedrech této energie byl

nesen modernizační proces; ten však s přicházejícím koncem dvacátého století v západních společnostech končí a s ním končí i „moderní rodina“. Snad i poučení ironickým žertem, který vyvedla historie socialistickým prorokům konce rodiny, teoretikové postmoderny jsou zdrženlivější v předpovědích toho, co ji nahradí: i tu se drží svého oblíbeného „everything goes“.

Rozpor mezi postmoderní situací (či situací „pozdní modernity“ anebo „reflexivní modernizace“, jak znějí jiná označení téhož), v níž se dnes nacházejí společnosti našeho kulturního okruhu, a mezi rodinou, jak jsme ji dosud znali, jeví se dnes mnohým teoretikům společenské změny jako nesmiřitelný hned z několika důvodů.

Především poukazují na to, že právě rodina je to, co dává za pravdu hlasům, které říkají, že „průmyslová společnost je moderní feudální společnost“. Modernizující devatenácté století totiž zároveň posílilo archaičnost privátní sféry ve společnosti tím, že petrifikovalo dočasně vzniklý rozdíl mezi produkcí a rodinou. Pozdní, reflexivní modernizace naopak tím, že dekonstruuje tento konstrukt vydávající se za věčný, otevírá možnost změně. A změna je nezbytná: ekonomický život, kdy si tak mocně stimulovaný právě nukleární rodinou, ocitá se na konci cesty, která dále nevede – pokračování ve vyjetých kolejích by přivedlo společnosti Západu do slepé uličky.

Neúprosný imperativ trvalého ekonomického růstu podemílá hradbu mezi soukromým a veřejným hned ze dvou stran. Z jedné strany není už dále možné, aby ženy byly drženy mimo sféru veřejného, zejména ekonomického života: „diferencovaná komercialisace“ lidské pracovní síly se stává neudržitelnou. Investice, které dnes ženy běžně vkládají do svého vzdělání, absence záruk trvalosti v sekulárním, rozlučitelném manželství, zpravidla pouze jedno či dvě děti narozené v odstupu několika málo let, i prodloužení délky života a produktivního věku o desetiletí a také minimalizace energetické náročnosti domácího hospodaření, to všechno otevírá v ženském životě kapacity, k nimž měli tradičně přístup jen muži. Trhem indukovaný mocný apel na „trvalé zvyšování životní úrovně všeho lidu“,³⁴ jehož je ovšem dosahováno individuálním úsilím, činí pro rodinu neobyčejně obtížným

³⁴ Poznámka pro nepamětníky: my absolventi VUMLu, kde nám to zatajovali, víme, že tento „základní zákon socialismu“ jako primární imperativ sociálního života dva na život a na smrt soupeřící sociální systémy nerozděloval, nýbrž byl jim společný.

setrvat u měšťanského modelu rodiny s jedním příjemcem: i ekonomická kapacita ženy musí být komerčně uplatněna na trhu. Tím si ale trh sám bojí hranice enklávy, jež v něm bývala tuskulem, z něhož pramenila energie pro jeho růst. Ulrich Beck [1986/1992] o tom píše:

„Obraz buržoazní industriální společnosti je založen na... diferencované komercialisaci lidské pracovní síly. Totální industrializace, totální komercialisace a rodina v tradiční formě a s tradičními rolami se vzájemně vylučují. Na jedné straně placená práce předpokládá práci v domácnosti, produkce zprostředkovaná trhem předpokládá formu nukleární rodiny a jí odpovídající příslušné role. Na druhé straně tyto nerovnosti jsou v rozporu s principy modernity a stávají se v procesu reflexivní modernizace problematickými a konfliktními. Univerzalita trhu přestává respektovat i dosud tabuizované oblasti, jež ze sebe dosud vydělovala, a oslabuje vazby žen k jejich ‚statusovému údělu‘, jako ho vytvořila industrializovaná společnost: odpovědnost za domácí práce a závislost na manželově podpoře. Tím se stává biografická harmonisace reprodukce a produkce i děla práce v rodině velmi křehkou...“ [Beck, 1992:104].

Nároky trhu na tržně orientovanou standardizovanou biografii expandovaly do života žen, a tím hrouť se jak rodina, tak paradoxně i sama průmyslová společnost, z níž tento pohyb vyšel: „*Askripce rodových charakteristik tvoří základ průmyslové společnosti, nikoli tradiční relikty, kterého by se bylo možno lehce zbavit...*“ Pokud muži a ženy musejí a chtějí vést ekonomicky nezávislé existence, nemohou toho dosáhnout ani v tradičním rozvržení rolí nukleární rodiny, ani ve společnosti, kde institucionální struktura zaměstnání, sociálních zákonů, městského plánování, školství atd. předpokládá nukleární rodinu podle tradiční představy podvojněho statu, založeného na rodových rozdílech. „*Problémy etablované tržní společnosti nelze řešit v sociálních životních formách a institucionálních strukturách dualitní tržní společnosti*“ [Beck, 1992:109].

Vypadá to opět na revoluci, tentokrát revoluci světa soukromého, nikoli veřejných struktur. Mění se ale především poměr mezi veřejným a soukromým: Na jedné straně se sice „*samo individuum stává reprodukční jednotkou sociálního v žitém světě*“, na druhé straně však „*... Osvobozená individua závisejí na pracovním trhu, a tím pádem závisejí i na vzdělání, na spotřebě, na podpoře a pravidlech systému státu sociálního zabezpečení, na plánování dopravních systémů, na zásobování a na možnostech a módách v systémech zdravotního, psy-*

chologického a pedagogického poradenství a péče. Všechno to vede k institucionálně závislým kontrolním strukturám individuálních situací. ... Individualizace znamená tržní závislost všech dimenzí života.“ Sféra soukromí je v této závislosti „*vnějšek obrácený dovnitř a účinný soukromým*“ – a život v ní je regulován rozhodnutími, jež byla učiněna ve vedení televizních sítí, ve vzdělávacím systému i ve velkých a malých firmách – s naprostým nezájmem o důsledky, které to bude mít v privátní sféře a na životy jedinců [Beck, 1992:131-133].

Pro rodinu s její ohromnou adaptabilitou by to ještě pořád bylo zvládnutelné – kdyby jejím jádrem byl párový vztah muže a ženy, jak se to jeví laikům: industrializované společnosti s tržním hospodářstvím transformovaly manželství ve vztah smluvní, jak to odpovídá logice právního státu. Stala se z něj smlouva na dobu neurčitou, kterou lze jednostranně vypovědět. Rodiny se mohou zakládat a končit a znovu zakládat a končit... i na trvalé rearanžování vztahové struktury domácnosti se může společnost našeho typu adaptovat, jak už se to ostatně pomalu děje. Kulturní antropologové (srv. např. Tiger a Fox [1971] a další) i hlubinní psychologové (u nás Příhoda [1992]) nás však opakovaně upozorňují (a sociobiologie to jen potvrdila, srv. např. Wilson [1975] a další), že jádrem lidské rodiny je vztah matka – dítě, nikoli vztah v rodičovském páru; vztah matky a otce má v systému lidské rodiny instrumentální charakter: základní pár chrání. Při postupném institucionálním vyvlastňování rodinných funkcí by otec mohl být konec konců nahrazen státem všeobecného sociálního zabezpečení a „mateřskou mzdou“, jak o tom ostatně bylo v sedmdesátých a osmdesátých v západních společnostech zevrubně diskutováno a některé kroky byly již i učiněny. Ale co děti?

Ve standardizované, na trhu závislé biografii pozdně moderního věku není pro děti příliš místa; vztah mezi rodinnou a osobní biografii se uvolňuje. Dítě je pocíťováno jako element brzdící individualizaci. Rodičovský vztah je posledním vztahem, který nelze vzít zpět, jediným přetrvávajícím primárním vztahem, jenž je fatálně nezrušitelný: z manželství se sice stala občanská smlouva, zrušitelná dohodou stran, rodičovství však je sociální a biologický fakt, který nezná instituci rozvodu. Takže „*...tržní model modernity implikuje společnost bez rodin a bez dětí. Každý musí být nezávislý a volný, jak to vyžaduje trh, který zajišťuje jeho či její ekonomickou existenci. Subjektem trhu je nesmlouvavě nezadaný jedinec, ‚nezatěžovaný vztahem‘, manželstvím či rodinou. Z toho vyplývá, že ve svých důsledcích je tržní společnost*

společnosti bez dětí – pokud by děti nevyrostaly se svobodnými otci a matkami“, píše také Beck [1992:116].

Tu se ovšem už nabízí úplně elementární logická pochybnost: pokud je tržní společnost ve svých důsledcích skutečně společností bez dětí, nemůže být než historickou efemeritou: jakmile se dopracuje ke svým důsledkům, zaniká. To nějak uniklo i marxistickým prorokům krachu kapitalismu, kteří jinak všechny slabiny tržní společnosti znali nazpaměť.

Pozorování demografických údajů jakoby dávalo těmto chmurným předpovědím za pravdu. Nelze přehlížet, že od poloviny sedmdesátých let se v západních společnostech porodnost drží vskutku dosti výrazně pod prostou reprodukční mírou. Také v české společnosti, když se k ní připojila, klesla v polovině devadesátých let porodnost, počítaná jako počet porodů na jednu dospělou ženu v roce a z toho extrapolovaný pravděpodobný celkový počet dětí na ženu, až k dramatickému číslu 0,96: společnost, která by svou porodnost musela více než zdvojnásobit, aby se alespoň dotkla záchovné míry, by byla vskutku společností vymírající.

Je samozřejmě špatným čtením statistik vyvozovat z toho nepřiměřeně zvoleného ukazatele, že průměrná česká rodina vychovává už sotva jedno dítě. I potom však, až se realizují porody prvních dětí, odložené pro odklady sňatků³⁵, které jen vracejí českou společnost k západoevropskému demografickému chování, lze očekávat, že i česká rodina se, stejně jako ostatní evropské rodiny, bude držet u jednoho nebo dvou dětí. Doba pozdní modernity skutečně nemá moc dětí ráda.

Je to ovšem složitější, než jak se to na první pohled jeví. Na jedné straně lze také konstatovat, že nemá ani nějak moc ráda děti, na druhé straně spočívá problém v tom, že je má naopak ráda moc; až příliš. Na jedné straně dává pozdní kapitalismus rozkvést „kulturu narcismu“ (Lasch): od každého se očekává, že bude žít svůj vlastní život, a je k tomu i nucen. Bohatá a rozmanitá nabídka svůdně aranžovaných služeb a věcí na trhu znesnadňuje včas říci sbohem nekonečným možnostem mládí, usadit se a založit rodinu. Odolat jí je krajně obtížné: protože je to výjimečné, znamená to také vystoupit ze své kohorty a tím

³⁵ Pokles počtu narozených dětí zastavily (pravděpodobně dočasně) v roce 1997 právě se realizující odložené porody prvních dětí žen z velkého populačního boomu let sedmdesátých; průměrný věk prvoroďičky se přitom zvýšil zatím jen o dva roky.

přijít o základní vklad celoživotně kumulovaného sociálního kapitálu – i se všemi důsledky ekonomického neúspěchu a stratifikačního propadu. Odklad ale, zejména u ženy, znamená zvolna, leč neúprosně se zužující možnost mít děti, a tak když přijdou, je na ně ve standardní, trhem organizované biografii vyhrazen už tak omezený čas plodnosti, že zbude na jedno, sotva na dvě.

O tomto pozdním dítěti ale, na druhé straně, jak upozorňují četné autorky (z uváděné literatury srovnej např. Becková-Gernsheimová [1988] či Cowardová [1993]), předpokládá společnost v časech pozdní moderny, že se stane zřítelnicí oka své matky: celý její život do něho bude soustředěn. I materiálně se předpokládá, že rodina opatří dítěti to nejlepší: rozdíl v nákladech na dítě dnes a před dvěma či třemi generacemi odpovídají zhruba rozdílu mezi cenou té nejobligatornější hračky: kdysi to byl dřevěný houpačí kůň, dnes je to horské kolo s přehazkou Shimano. To první udělal šikovný táta za odpoledne, na to druhé padne průměrná měsíční mzda.

Tendence spatřovat spontánně v dětech naplnění života se udržela déle v nižších společenských třídách. Matky, kterým se dostalo univerzitního vzdělání, mají – kromě obtížné smířitelnosti profesionálních aspirací s mateřstvím – problém i s tím, že příliš mnoho četly o vztahu mezi blahem dítěte, jeho potřebou vřelého vztahu, stimulace intelektu atd. atd. a jeho zdravým rozvojem ve všestranně bohatou a vyváženou lidskou bytost. Nepovažují se samy často tak dlouho za osobnostně dosti zralé na mateřství, až je na ně pozdě. Racionalizaci následně dobrovolné bezdětnosti a podporu pro takové rozhodnutí pak také poskytují experti: *Bezdětnost: odpovědná volba* je titul jedné z takových knih.

Společnosti soumraku moderní doby uvízly ve smyčce posilující se zpětné vazby: čím méně se ve společnosti rodí děti, tím jsou vzácnější – tím větších společenských oprávnění se jim dostává a tím jsou nákladnější. Čím jsou ale děti nákladnější, tím méně si jich člověk může dovolit, a tím méně se jich tedy ve společnosti rodí.

Před těmito tlaky ustupují nakonec i tradičně na rodinu orientované nižší třídy: udržet dítě na úrovni spolužáků od nich vyžaduje při větším počtu dětí opravdu neúnosné náklady. Přestávají nést na svých ramenou fyzickou reprodukci společnosti a celková porodnost klesá. Devadesátá léta už ale rozeznala, že všeobecný pokles porodnosti není dán nerozlišeným zmenšením počtu dětí v „průměrné“ rodině, ale rozšířením rozptylu a vzrůstem heterogenity typů reprodukčního cho-

vání. Na jedné straně se vyděluje určitá subpopulace, která přesáhla historicky obvyklý zhruba dvanáctiprocentní podíl nikdy neprovdaných v obyvatelstvu. Tato populace zůstává dnes dobrovolně celoživotně bezdětná: ve vyspělých zemích je to často více než každý pátý občan, a očistíme-li statistiku od etnických menšin a imigrantů, v hlavní populaci i více než čtvrtina.³⁶ „Mlčící většina“ pak se drží tradičního modelu stabilní rodiny se dvěma dětmi.³⁷ Zdá se dokonce, že na opačné straně spektra rodin vícedětných začíná přibývat. Pozoruhodné je, že v této emergentní skupině nacházejí první výzkumy větší podíl příslušníků intelektuální elity, než by odpovídalo jejich podílu v populaci. Vesměs vysokoškolsky vzdělané páry si zachovávají svou vysokou kvalifikaci, ale stěhují se často na venkov a bez rozpaků platí za svou prorodinnou orientaci a život s třemi, čtyřmi, pěti dětmi ztrátou kupní síly a profesionálního statutu, jak u nás ukázala studie **Hany Librové** *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti* [1994].

9.2. Individualizace transformuje lásku: důsledky pro rodinu

Od nepaměti byly v naší civilizaci – a není mezi známými civilizacemi výjimkou – ženy rozděleny na ctnostné a lehké, přičemž ctnost byla definována v termínech nepodlehnutí sexuálnímu svodům. U muže se naopak považovalo úsilí o rozmanité sexuální zážitky za výraz

³⁶ Životní styl soudobých západních společností přispívá do této stále ještě rostoucí skupiny dvěma faktory i nepřímě. Především ve všech západních společnostech „přibylo homosexuálů“: zatímco tradiční represe zatlačovala do této subkultury jen její „tvrdé jádro“, dnes naopak liberální zákony a postoje, medializace homosexuality a zejména „plastický sex“ – tedy možnost percipovat vlastní sexualitu jako otevřenou volbu – přejí experimentování s homosexuálním životním stylem i u těch, kterým k tomu příroda sotva pootevřela dveře. Až do počátku sedmdesátých let panovala celkem shoda na tom, že zhruba 3 až 5 % homosexuálů v populaci představuje něco jako antropologickou konstantu. Od té doby se odhady podílu homosexuálů v populaci zvýšily až na 16 i 20 % mezi muži a na 12 až 15 % mezi ženami.

Druhým takovým nepřímým faktorem orientace na nerodinný život a zvýšení podílu celoživotně bezdětných žen je zvýšení podílu fyziologicky neplodných mužů i žen v populaci: vzestup neplodnosti může být považován za civilizační chorobu.

³⁷ I když do ní někteří vstupují na druhý pokus, anebo – ti vitálnější – dvakrát za život.

zdraví. Panenství nevěsty mělo hodnotu pro muže i pro ženu. Permissivními dívkami pohrdaly ostatní ženy – ale i muži, kteří jejich permissivity využívali.

Dnes dívky získávají sociální oprávnění k sexuální aktivitě včetně souložení ve věku podle vlastního uvážení. Legitimujícím prvkem je zamilovanost, prožívaná jako „skutečná láska“, což ovšem velmi často, zejména u nejmladších dívek, implikuje přechodnost vztahu.

Nová morálka legitimuje také mnohem větší variabilitu forem sexuálního styku – orální sex se legitimizoval, ač se o něm v zákoně některých průmyslově vyspělých zemí stále ještě mluví v biblickém jazyce jako o sodomii. Legitimizace zájmu o sex a liberální klima tržních společností pozdního kapitalismu daly vzniknout obrovskému sexuálnímu průmyslu, organizovanému v multinacionální koncerny; otáčejí se v nich peníze v řádu mnoha miliard dolarů. *Dospívání na Samoa* (Coming of Age in Samoa [1929]), o němž psala ve své první knize **Margaret Meadová**, předpokládalo účast na rituálních tancích; součástí dospívání chlapců i dívek v moderních společnostech se stává účast na párty nezletilců, kde se promítá tvrdé porno na videu.³⁸

Do manželství dnes vstupují oba partneři s podstatným fondem sexuální zkušenosti. Od manželství dnes ženy, stejně jako muži, očekávají právo na sexuální rozkoš, a mnohé považují bohatý a uspokojivý poskytnutí sexuální život za podmínku úspěšného manželství. Nejsou-li spokojeny, neváhají hledat lepší jinde. Výzkumy zjišťují, že v manželstvích trvajících déle než pět let je podíl těch, kdož mají zkušenost s nevěrou, mezi muži a ženami vyrovnaný. Znamená to, že nevěrníci už nehřeší s lehkými ženami, ale s nevěřnicemi.

9.2.1. Giddensova kritika Michela Foucaulta

S tak hlubokou změnou tak hlubinných biografických struktur se obtižně vyrovnávají muži i ženy, píše **Anthony Giddens** v esejí *Transformace intimity: Sexualita, láska a erotika v moderních společnostech*.

³⁸ Do věku zakládání rodiny dospívá dnes u nás první generace, která povětšinou už před ztrátou panenství shlédla nejdříve souložení aspoň na fotografii; mnozí ale mají prohlédnuty všechny myslitelné formy kopulace opakovaně na videu: kouzlo tajemství, které obklopovalo „první krok do mraků“, je vystaveno těžkému náporu trivialisace v médiích (více srv. **Možný** [1997]).

tech [1992]. V úvaze o jejích důsledcích věnuje nejprve zevrubnou pozornost dílu Michela Foucaulta. V *Historii sexuality* (Le souci de soi [1984]) Foucault napadá „represivní hypotézu“, jež na něho samého měla v jeho raném díle vliv. Podle ní moderní instituce nás nutí platit za to, co nám skýtají, cenu v podobě vzrůstajících omezení. Civilizace znamená disciplínu, a disciplína znamená kontrolu „inner drives“, kontrolu, která, aby byla efektivní, musí být zvnitřněna. Kdo říká modernita, říká super-ego. Předpokládalo se, že moc disciplíny plodí „poslušná těla“.

Toto pojetí chápe moc jako omezující sílu. Ale moc je i mobilizující silou, říká Foucault ve svém posledním díle o dějinách sexuality, a nejen tam. Být vystaven omezení neplodí jen poslušnost, ale mobilizuje i odpor. V tom smyslu moc může být i zdrojem požitku. Není správné chápat sexualitu jen jako pud, který musí být sociálními silami zadržován. Stává se spíše „bodem zvláště intenzivní přeměny mocenských vztahů“, něčím, co může být využito jako ohnisko sociální kontroly, užívající téže energie, jež, nasycena mocí, sexualitu generuje.

Sex nebyl moderní civilizací zatlačen. Naopak, stal se součástí „great sermon“ (velkovyprávění, velkého kázání), jež nahradilo teologická zvěstování. Stalo se tak paradoxně právě mechanismem potlačení. Devatenácté století rozvinulo sexualitu jakožto tajnost, jež ovšem musí být neustále vypátrávána a proti níž musí být zároveň budována ochrana. Boj za sexuální liberalizaci se pak stává součástí téhož aparátu moci, jenž ji osočuje.³⁹

Mnoho tradičních kultur pěstovalo erotickou sensibilitu, jen naše kultura však zplodila sexuologii.⁴⁰ Foucault píše, že viktoriánská obsese sexem kulminovala v díle **Sigmunda Freuda**, které se od toho, že se pokusilo rozlousknout záhadu ženské hysterie, vyvinulo ve výklad sexuality jako jádra všech lidských zážitků. Štafetu převzal **Havelock Ellis [1931]** a ostatní sexuologové, kteří prohlásili úsilí o maximalizaci sexuálních požitků za žádoucí a nutné. Dále vedla cesta přes

³⁹ Příkladem je masturbace, stejně tak jako „perverze“. Na konci devatenáctého století psychiatry a doktory tak oblíbená katalogisace perverzí vystavila „perverze“ veřejnosti a učinila z nich principy klasifikace individuálního chování, osobnosti a sebeidentity. Sex se stal centrálním bodem moderní zповědi – ve zповědnicí i na psychiatrově gauči.

⁴⁰ Sám termín *sexualita* se objevuje až na počátku devatenáctého století.

Kinseyho [1948, 1953] a **Masterse a Johnsonovou [1970]** k populárním manuálům, instruujícím, jak dosáhnout maximalizace sexuální rozkoše.⁴¹

Giddens namítá, že Foucault je příliš fascinován vývojem diskurzu. Připomíná, že došlo i k jiným, podstatnějším sociálním změnám, které nelze při pokusu o pochopení transformace intimity přehlížet, a uvádí: Místo vykonávání práce a domov se oddělily a domov se stal místem emoční útěchy. O uzavření manželství se přestalo uvažovat v ekonomických termínech. Kulturní kapitál začal nahrazovat kapitál ekonomický i v hereditárních strategiích. Romantická láska vyvázala manželský svazek ze širších příbuzenských vztahů a obdařila ho zvláštním významem. Ženskou sexualitu technická bariéra moderní antikoncepce spolehlivě oddělila od reprodukce a ženy byly osvobozeny z nekonečného cyklu těhotenství a kojení. Tímto oddělením a osvobozením ženy od asociace sexu s rizikem (smrti při porodu, později těhotenství a ztráty autonomie) uvolnilo prostor pro *plastický sex*.

Giddens tu razí nový termín pro postoj k vlastní sexualitě, postoj, který se stal součástí identity člověka pozdní doby moderní:

„Sexualita byla objevena, otevřena a zpřístupněna jako zdroj pro rozvoj variability životních stylů. Je to něco, co každý z nás ‚má‘ či kultivuje: sexualita přestala být vnímána jako přírodní danost, kterou musíme všichni přijmout jako neměnný stav věcí. Stala se styčným bodem mezi naším tělem, identitou a sociálními normami“ [Giddens, 1992:15].

Poslední sexuální revoluce není jen, ba ani především, zvýšením sexuální permisivity. Mnohem důležitější se Giddensovi jeví nastolení ženské sexuální autonomie a uvolnění a rozkvět homosexuality jako svobodné volby.

Plastická sexualita je pro Giddense jedním z konstitučních prvků obecnější změny, pro niž nabízí termín *institucionální reflexivita*. Institucionální proto, že základním způsobem strukturuje moderní aktivity, reflexivita proto, že termíny zavedené k popisu sociálního života do něj vstupují a transformují ho, stávající se součástí referenčních

⁴¹ K tomu je možno poznamenat, že dnes plní tyto návody v těch nejpoblábnějších časopisech pro dívky, jako je *Cosmopolitan*, asi stejnou část obsahu, jakou plnily v časopisech jejich babiček návody na kyprou bábovku.

rámců jednání (*frames of actions*), adoptovaných individuálně i skupinově.

Giddens uznává, že Foucault má pravdu, když říká, že diskurz se stává konstitutivním prvkem reality, kterou zobrazuje. Jakmile se jednou dostal do obecného povědomí jazyk sexuologie, reorganizoval je. Je však příliš fascinován *power-knowledge*, mocenským rozměrem vědění. Větší vliv než příručky k sexuálnímu životu měly podle Giddense publikované výsledky výzkumů Kinseyho a jiné vědecké zprávy, protože ty umožnily debatovat o dosud tabuizované věci pod egidou vědeckosti. Sexuologický výzkum chtěl poznat, ale nakonec i změnil. Akceleroval reflexivitu na úrovni běžného sexuálního chování. Nemá to co dělat se zpravědi.

Problémem dneška je znesamozřejmění sebeidentity – zvláště ženám atrofují tradiční definiční opory. Freudův vklad do evropského myšlení spočívá především v tom, že objevil spojení mezi sexualitou a sebeidentitou a zároveň upozornil na problematičnost tohoto spojení. Já i tělo se stalo předmětem nesamozřejmé reflexivity. Kontrola těla se stala obsesí, vzhled nositelem identity. Nejen móda, ale i dieta ho upravují. Není divu, že anorexie nastoupila jako medicínský problém na místo hysterie.

Druhou podstatnou změnou je podle Giddense postoj k homosexualitě. Změna tohoto postoje není jen okrajovým projevem (a pro některé výstřelkem) důsledného liberalismu, nýbrž jedním z logických důsledků konce moderny:

„Moderna je asociována s kontrolou přírody, s neustálým pokrokem v nahrazování struktur dosud externích lidské aktivit sociálně organizovanými procesy. Nejen sociální život sám, ale i to, co bývalo nazýváno přírodou, je postupně ovládáno sociálně organizovanými systémy. Reprodukce bývala součástí přírody a byla nutně soustředěna kolem heterosexuality. Jakmile se sexualita stala integrální součástí sociálních vztahů, ... heterosexuality nemůže být nadále standardem, jimž se všechno prověřuje“ [Giddens, 1992:34].

Může být za této situace zachována stabilní párová rodina, v níž je místo i pro děti? Giddens si tuto otázku přímo neklade, jeho úvaha je otevřena jakékoli odpovědi – i kladné. K ní, zdá se nám, vede jeho další úvaha o manželství, romantické lásce a latentní výzvě k transformaci biografie, kterou přináší institucionální reflexivita.

9.2.2. Manželství, sexualita a romantická láska na konci doby moderní

Vášnivá láska (milostná vášně, *amour passion*) je fenomén univerzální pro všechny kultury a doby: Je třeba ji odlišit od romantické lásky, jež je kulturně a historicky specifická.

Premoderní manželství bylo ekonomickým svazkem. Pro chudé bylo prostředkem organizace zemědělské práce. Nebylo v něm moc místa na vášně, pro muže ale bylo dost příležitostí k vybočení. Aristokracie vytvořila vedle zdrženlivého manželství i prostor pro lásku – i mimo manželství, zpočátku takřka výlučně mimo manželství. „*Sexuální svoboda vychází z moci a je jejím výrazem*“ [Giddens, 1992:39]. Niklas Luhmann [1984] však upozorňuje, že pro Evropu specifická koncepce lásky je spjata s morálními hodnotami křesťanství. Předpoklad, že se člověk má cele oddat Bohu, aby ho poznal, a tím došel i k poznání sebe sama, založil pro veškerou populaci v křesťanské kultuře předpoklad, jenž se nakonec stal východiskem vzniku romantické lásky v devatenáctém století: v romantickém citu ten druhý nahradil každému ze zamilovaného páru Boha. Není náhodou, že právě v sekularizujícím devatenáctém století se romantická láska tak rychle stala univerzální kulturní formou milostného citu.

Romantická láska je počátkem konce moderní doby. Uvedla vyprávění do individuálních životů, což rozšířilo reflexivitu sublimované lásky. Romance znamená vyprávění, ale tu se romance stala vyprávěním o sobě, vyděleným ze sociálních determinant, něčím zcela nemyšlitelným pro středověký komunalismus. Láska se tím ztotožnila se svobodou a odpoutala se poprvé od normativně daných stavů. Zároveň znamená ohromný krok v procesu civilizace sexu:

„V romantické lásce element sublimované lásky převažuje nad sexuální vášní. Důležitost této skutečnosti může být jen těžko přeceněna. Komplex romantické lásky je právě proto stejně historicky neobvyklý jako rysy chování a postoje, jež Max Weber identifikoval v protestantské etice. Láska se tu odpoutává od sexuality tím, že ji objímá; pojem ctnosti získává nový obsah pro obě pohlaví, přestává znamenat pouze nevinnost. Označuje kvalitu charakteru, jež vyděluje toho druhého jako „jedinečného““ [Giddens, 1992:41].

Stejně jako vášně, je romantická láska osudem kosmického řádu, na rozdíl od ní má ale v sobě jakožto vyprávěný příběh potenci kontroly bu-

doucnosti a slib emocionálního bezpečí. Buduje „sdílenou historii“ a otevírá dlouhodobou životní trajektorii. Je anticipací ztvárnitelné budoucnosti, což vyděluje pár z příbuzenského systému a dává jeho vztahu prioritu mezi všemi ostatními sociálními vztahy. Romantická láska je neslučitelná s chlípností, protože předpokládá psychickou komunikaci, v níž poznávám nejen toho druhého, ale i sebe sama. Buduje sebeidentitu do té míry, že dává vzniknout pocitu, že před ní jsme nebyli celí.

Nemají pravdu ty feministky, které tvrdí, že romantická láska je podraz zosnovaný muži proti ženám. „*Romantická láska je samou svou podstatou feminizovaná láska*“ tvrdí Giddens [1992:43]. Feminisuje lásku zejména v tom smyslu, že zatímco středověká romance byla mužskou dobovačnou výpravou a heroína v ní byla povýtce pasivní, v romantické lásce novověku žena poprvé dostala šanci stát se subjektem heroického příběhu o dobytí srdce toho pravého. Má v sobě transcendentu možného ztroskotání projektu, v němž bylo nasazeno vše. Má-li úspěch, heroína ochočí, změkčí a zjemní jinak zjevně nezvládnutelnou maskulinitu partnera, a tím učiní možným vzájemný cit a společnou výpravu do budoucnosti.⁴² Dobytí jeho srdce otevírá cestu k vzájemné narativní biografii. Sexualita v ženském romantickém příběhu hraje jinou roli, než jakou hraje v tradičním mužském vyprávění.

„Romance vřazuje sexualitu do anticipované budoucnosti, v níž sexuální setkání jsou pojímána jako slepé uličky na cestě k pravé lásce. Sex je, jako vždycky byl, jiskřivým nástrojem, s romancí jako s hledáním vlastního údělu, jako s výzvou osudu. Hledání romantické lásky však už neznamena zdrženlivost od sexuální aktivity až do té doby, než je vytoužený vztah nalezen. Mit sex s novým partnerem může být počátkem osudového setkání, ale mnohem častěji není.

„Dívky neusilují o sexuální svobodu – tu mají. Jejich problémem je, jak z ní udělat něco smysluplného tváří v tvář mužským postojům, zatíženým minulostí... [Giddens, 1992:50].

Muži, tím že kolonisují budoucnost v termínech anticipované ekonomické kariéry, mají tendenci uhýbat před tím, aby brali v úvahu pa-

⁴² Takovou klasickou heroinou je, myslím, Dulcinea z Tobosa. Dovolují si tvrdit, že kdyby psal Cervantes svůj román *Důmyslný rytíř Don Quijote de la Mancha* [1605] dnes, nabídl ho za tučný honorář edici Harlekýn; s pomocí zkušeného redaktora ho lehce retematizuje pod atraktivnější titul *Ubohá Dulcinea*. A bude to její příběh, ne příběh toho nezkrtného blázna.

ralelní, ale ve své podstatě velmi rozdílnou kolonizaci budoucnosti, jakou nabízí romantická láska. Pro ně, alespoň na povrchu, je láska stále příbuzná spíše s *amour passion*, milostnou vášní. V ranějších obdobích modernity existovala pro ženy téměř fatální vazba mezi láskou a manželstvím. Pád externalit, které určovaly manželství minulosti (reprodukce, majetek), dolehlo tíživěji na ženy než na muže: vstoupily do konkurenčního prostředí mužského světa, jenž s nimi jedná bez pardonu, a zároveň se volky nevolky staly expertkami na intimitu.

Láska bývala pro ženy svázána se sexualitou skrze manželství. Muži předpokládali, že jejich činy konstituují historii, kdežto ženy žily jaksi mimo čas. Imperativ svádění (de)formuje romantickou lásku pro muže. Nedokáží brát ženu jako rovného partnera, s nímž chápou lásku jako způsob organizace osobního života, vztahující intimní sféru ke kolonizaci budoucnosti a ke konstrukci vlastní identity.

Muž usiluje o status mezi ostatními muži, potvrzený materiálními odměnami a rituály mužské solidarity. Nerozeznal základní trend ve vývoji modernity. Hledá svou identitu stále v práci – a nepochopil, že reflektovaný sebezprojekt zahrnuje emocionální rekonstrukci minulosti za účelem projektu koherentního vyprávění orientovaného k budoucnosti. Tím se ve své potřebě emocionality stávají muži nepřiznane závislí na ženách.

Řešení spatřuje Giddens v tom, čemu říká *confluent love*. Romantická láska závisí na projektivní identifikaci (milostné vášně). Vytváří pocit jednoty při zachování maskulinity a femininity jako antiteze. Druhý je znám jaksi intuitivně, otevřenost je s romantickou láskou vlastně v rozporu. *Confluent love* je láska aktivní (nesněná?) a podmiňovaná. Nesnáší se s romantickým „provždy“ a „jen Ty a žádný jiný“. Jak zraje, přesunuje se důraz od pocitu, že jsem našel tu pravou osobu, k pocitu, že jsem našel ten pravý vztah. Na rozdíl od romantické lásky je to vztah egalitární v tom smyslu, že v sobě neobsahuje zamaskovanou emocionální závislost mužů, ukrytou za mocí, a ženy tu nejsou expertkami na cit. Romantická láska vyzávkovala *ars erotika*. Kdyby v Orientu to bývalo umění žen. *Confluent love* pěstuje *ars erotika*, a je uměním mužů stejně jako žen.

Confluent love nemusí být heterosexuální.

9.3. Intelektuální vize lásky a intimity a první testy této vize v sociologii

Studie, o něž jsme se v této kapitole opírali, ač psány sociology, překračují hranice, do nichž se omezuje sociologie jako exaktní věda. Jsou sice dílem sociologů – leč jsou spíše dílem avantgardních intelektuálů v nich: obsahují v sobě vizi budoucnosti. Připomeneme-li si osud vize meziválečné avantgardy, kterou nám tu reprezentoval text Neumannův, zachováme střizlivost při jejich posuzování: vidina neslučitelnosti rodiny a postmoderní situace stejně jako koncept plastického sexu platí – alespoň první empirické testy konceptu individualizace to naznačují – opět pro intelektuální avantgardy.

Její příslušníci svou osamocenost také cítí. Beckovi symptomaticky připomínají ve své knížce výraz Ernsta Blocha „simultaneita nesoučasníků“. Jsou si vědomi toho, že simultánně s jejich světem (tedy světem, který popisují ve svých studiích o postmoderní situaci) žijí lidé kolem nich v množině svých vnitřních světů, nepodobných tomu jejich. Ač je celá společnost proniknutá mediálními obrazy lidských vztahů a manipulovaná všudypřítomnou reklamou, ač jsme se ocitli v situaci, kdy se reprezentace skutečnosti zdá být silnější než skutečnost sama, jakýmsi zvláštním zázrakem právě v rodinách a v intimním životě žijí dnes kolem nás vedle sebe lidé, jejichž vnitřní svět nese dimenze tradiční venkovské mentality, a jiní žijí se smýšlením gründerových kapitalistů, v dalších pak nereflektovaně dříme kolektivistická vidina, a jiní jsou už za prahem pozdní moderny: a všechny tyto zajisté nesoučasné světy, jež reprezentují dlouhý vývoj, jsou tu simultánně, vedle sebe přítomny.

Sociologie je kritickou reflexí společnosti; dokáže však být i kritickou reflexí sebe sama. Prvek vize, který lze zřetelně rozeznat v teoretickém konceptu individualizace v době pozdní moderny, přitáhl, samozřejmě, kritickou pozornost jiných sociologů; zejména v něm implikovaný konec rodiny svou bezvýhodností přímo provokuje skeptickou mysl.

Ve vědě je skepse téměř obligatorní a jejím výrazem je empirické testování teorií. I teorie individuace má už za sebou první falzifikace empirickým testem. Za nejsilnější falzifikující test pro obraz změn v rodinném životě (a z nich zejména změn ve váze rodinných hodnot při konstrukci individuální biografie) lze považovat empirické práce Billa Jordana a jeho spolupracovníků.

Bill Jordan měl zkušenosti s výzkumem dělnických rodin v současné Británii a věděl, jak daleko je jejich svět od světa intelektuálů, věřících v postmodernu. „*Akteři jsou v soudobé sociální teorii exponenty ‚politik životního stylu‘, které dávají jejich životu materiální formu. Podle poslední Giddensovy analýzy modernity, rozprávějíce spolu u krbu anebo v terapeutické komunitě, neustále se rekonstruují v ‚identitu konstitucích vyprávěních‘ (‚narratives of identity‘)*“ [Jordan, Redley a James, 1994:4], píše Jordan s vědomím, jak daleko je to, co pozoroval v realitě, od tohoto obrazu.

Píše to ovšem i s vědomím, že jeho pozorování životního habitu chudých dělnických rodin přirozeně nejsou validní pro falzifikaci hypotézy individualizace. Už od konce třicátých let se v sociologii a kulturní antropologii předpokládá, že kulturní inovace jsou vypracovávány v sociálních elitách a odtud se pozvolna šíří nápodobou po stratifikačním schodišti dolů – nu a postmoderní situace bude zřejmě potřebovat ještě nějaký čas, než do sebe obsáhne i rodiny nekvalifikovaných dělníků.

Empiricky potvrdit či vyvrátit platnost této hypotézy mohou dnes jen výzkumy elit. Bill Jordan si tedy vybral středně velké město v Anglii a v něm jeho horní vrstvu: rodiny úspěšných podnikatelů a příslušníků svobodných povolání. V hloubkových rozhovorech s oběma manžely hledal se svými spolupracovníky i odpověď na otázku, nakolik je jejich svět světem postmoderním, zda je tu skutečně „*dítě vnímáno jako ‚brzdící element v procesu individualizace‘“* a zda skutečně „*základní figurou plně rozvinuté modernity je jednotlivá osoba (‚single person‘)*“, zda „*‚kosmos osobního života‘, jenž takto vzniká, je tvarován a vyrovnáván vzhledem k egu jakožto ke svému středu, se všemi jeho sensibilitami, kapacitami, slabinami i silnými stránkami*“ (Beck 1986, cit. dle [1992:122], podtrhl Beck).

Co tento výzkum zjistil o kosmu osobního života úspěšného příslušníka lokální elity v soudobé Británii, seznáme nejsporněji z vlastního shrnutí výsledků o tomto výzkumu v knize, nazvané symptomaticky *Rodinu na první místo* (Putting the Family First) [1994]:

„*Nárokujíc svou originalitu, všichni si osvojili formu ospravedlňování (accountability), skrze níž nám sdělují, jak se vypracovali v to, co dnes jsou, svými vlastními rozhodnutími, jak však při tom vždycky ‚stavěli rodinu na první místo‘. ... Všichni trvali na tom, že úsilí o budování vlastní identity bylo vždy konzistentní s jejich domácími povinnostmi a odpovědností, a pokoušeli*

se prezentovat koherentní verze svého vyprávění o tom, jak dospěli k řešení, jež tyto dva nároky smiřovala. Jejich rodinná odpovědnost byla při tom percipována jako silně rodově diferencovaná – muž opatřuje rodině příjem a žena je primárně odpovědná za péči o děti a organizaci domácnosti. ... Paradox individualizované volby tudíž spočíval v tom, že převažovaly silně rodově modifikované verze odpovědnosti uvnitř paralelních výkazů o tom, co muži a ženy ze sebe dokázali udělat. Svá dilemata popisovali jen velmi zřídka v termínech feministického repertoáru. A navíc, takto zvolený způsob ospravedlňování téměř úplně znemožňoval, aby se v jejich sebe-konstituujících vyprávěních vyskytly zmínky o věcech veřejného zájmu“ [Jordan et al. 1994: 4-5].

To je ovšem dost podstatná korekce představy, že „individuální biografie se rozešla s biografií rodinnou“ (Giddens); v lepších anglických rodinách se právě naopak stává rodinné vyprávění základním motivem vyprávění o tom, co ze sebe úspěšný člověk dokázal udělat, a to bez ohledu na to, jde-li o muže anebo o ženu.

Zajisté, vypravěči projeví očekávaný egocentrismus; jejich vyprávění o tom, co jsou, je vyprávěním o tom, co oni ze sebe dokázali udělat. Zejména u mužů jsou to skutečně vyprávění o výbojích, jimiž si podmanili svět, na kterém jim záleželo, a jsou to skutečně vyprávění o ekonomickém úspěchu. Není ale pravda, že by muži nebrali v úvahu paralelní, ale ve své podstatě velmi rozdílnou kolonizaci budoucnosti prostřednictvím rodinného příběhu. Ve středním věku to už ovšem není příběh romantické lásky. Ego *obou*, muže i ženy, je zakotveno v rodině. Rodina dává jejich osobnímu úspěchu smysl. Ženy také mají své vyprávění o tom, jak ekonomicky dobyly svět – často jsou úspěšné ve svobodném povolání, vesměs jsou to absolventky univerzit: v jejich podání je paralelní kolonisace budoucnosti vyprávěna sice v opačném pořadí priorit, ale v *obou* sebeidentifikačních vyprávěních jsou oba příběhy přítomny. A v *obou* je to, co dává jejich egoismu smysl, vlastní rodina.

Úspěšná rodina dává totiž egu šanci v kolonizaci budoucnosti překročit hranici osobního osudu. Pro muže i pro ženu tu platí: má dobrodružná výprava za úspěchem může mít pokračování v úspěchu svých dětí. Nebude-li, je to jen efemerní příběh. Jordan et al. velmi přesvědčivě ukazují, jak příslušníci elit v zájmu toho, aby dostali svého syna či dceru na tu nejlepší univerzitu a z ní jí anebo jemu zajistili náskok před jejich vrstevníky a maximalizovali jejich šance na dobovačné výpravě daleko, daleko za přítomným horizontem, naprosto ignorují ve-

řejné zájmy. Rétoriku společnosti rovných šancí, v níž žijí, sice také používají, ale je to pro ně jen rétorika: ve skutečnosti dělají všechno pro to, aby jejich děti měly větší šance.

Sobectví a egocentrismus postmoderní doby se v tom nijak výrazně neliší od toho, co nacházíme už v tradičních společnostech: jeho motivem a ospravedlněním je prastaré sobectví rodinné.

Když srovná Jordan rodiny úspěšných s rodinami ze své studie soudobého britského proletariátu, zdá se mu, že v tomto ohledu postmoderní situaci reprezentují spíše ty druhé: právě u nich nepřesahuje často referenční obzor dnešek, a na to, aby aspirovaly na projekt pro svoji děti, vesměs nepomyslí: nemají jim stejně co odkázat.

Pozorujeme-li české „nově bohaté“, podobají se svým referenčním horizontem spíše britskému proletariátu než britské vyšší střední vrstvě. Ač co odkázat mají, jednají, jako by nevěděli, že rubáš nemá kapsy. Jak plyne čas, přijde na to ovšem každý. Mnohé tedy ukazuje, že ke konci rodiny máme asi stejně daleko, jako jsme měli za dob Platónových; tak po všech stránkách výhodnou instituci tato civilizace nerozpustí.

Nesmí – z čeho by žili sociologové rodiny? Takže žádný konec rodiny – jenom konec jedné malé knížky.